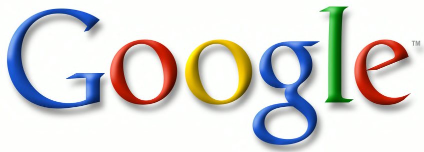
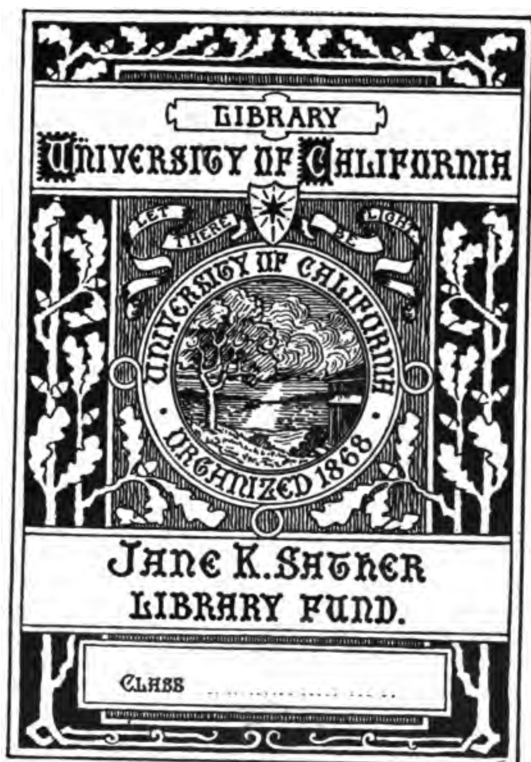

LIBRARY
UNIVERSITY OF CALIFORNIA
LET THERE BE LIGHT
UNIVERSITY OF CALIFORNIA
ORGANIZED 1868
JANE K. SATHER
LIBRARY FUND.
CLASS

DE GODSDIENSTLEER

DER

GRIEKEN EN ROMEINEN.

DE GODSDIENSTLEER

DER

GRIEKEN EN ROMEINEN.

EEN HISTORISCHE SCHETS

DOOR

Dr. M. W. Heffter.

UIT HET HOOGDUITSCH VERTAALD

DOOR

D. KOORDERS,
Lit. et Theol. Cand.

MET EEN VOORREDE

VAN

Mr. C. W. OPZOOMER.

AMSTERDAM,
M. H. BINGER & ZONEN.
1853.

GEDRUKT
BIJ M. H. BINGER & ZONEN
TE AMSTERDAM.

VOORREDE.

Bij alle volken der aarde wordt godsdienst gevonden. Werd ergens een uitzondering ontdekt, men zou haar niet als het bewijs eener hooge beschaving voorstellen; van het tegendeel zou zij getuigen, en den laagsten graad der menschelijkheid verraden.

Is het anders bij de afzonderlijke leden van ons geslacht? Spreekt hier gemis van godsdienst voor zeldzame grootheid? Of is, waar uitstekende gaven zich duidelijk vertoonen, de loochening van God het kenmerk eener eenzijdige vorming, een gebrek, dat andere deugden wel niet uitsluit, maar toch er ver van is, hare waarde te verhoogen? Nog in de laatste dagen zijn beide beweringen krachtig uitgesproken; tusschen

beiden rigten kan slechts de ervaring; zij alleen kan beoordeelen, of eenig gemis stof van beklag, dan wel van verheffing moet zijn.

Maar zoo groot de overeenstemming is in het geloof aan God, zoo verschillend zijn de voorstellingen, van dien God gevormd. Die hier door scherpe lijnen al het onderscheid wilde afzonderen, hij zou de grenzen der volken nog te ruim vinden. In ieder land is een tal van meeningen, van stelsels zelfs. Met den loop der tijden zijn overal de gedachten veranderd. Ook waar men niet twijfelt, of de godsdienst, die men belijdt, is de volmaakte, waardoor alle vroegere vormen van godsvereering, ten hoogste slechts zwakke voorbereidingen, vernietigd zijn, heeft zelfs die volmaakte godsdienst haar geschiedenis, en als de vertegenwoordigers harer groote tijdperken naast elkander stonden, zeer weinigen zouden bereid zijn de broederhand aan te bieden.

Van waar al dat verschil? Waarom koesteren niet alle volken, waarom in ieder volk niet alle burgers dezelfde gedachten omtrent God? Veler antwoord is gereed. De aard onzer godsdienstige voorstellingen is, zeggen zij, afhankelijk van de hoogte onzer ontwikkeling. Maar brengt ons dat antwoord iets verder? Is niet ook omgekeerd de hoogte onzer ontwikkeling afhankelijk van den aard onzer godsdienstige

voorstellingen? En, wat vooral in aanmerking komt, algemeene woorden kunnen nimmer tot verklaring dienen. Ontwikkeling is een zeer zamengestelde reeks van verschijnselen, die ieder op zijn beurt ook zeer zamengesteld zijn. Door haar rekenschap te willen geven van eenig feit staat gelijk met de poging van den natuurkundige, die, ten einde raad, de levenskracht te hulp roept, of op uwe vraag naar de oorzaken van de verschillende verrigtingen der dieren, u met de verklaring afscheept, dat zij van de plaats afhangen, die elk dier in het dierenrijk inneemt.

En toch zijn zulke algemeene antwoorden niet vreemd. Zij bewijzen slechts, dat de ware oorzaken ons onbekend zijn. Werden zij ook alleen als een proef dier onkunde beschouwd, ze zouden weinig kwaad stichten. Maar zij gelden dikwijls voor verklaring, en die meent, dat hij de waarheid reeds gevonden heeft, zal geen moeite doen om haar te zoeken. Zoo sluiten zij de navorsching met onkunde, die alleen met kennis moest worden gesloten.

Ons godsdienstig gevoel is een zaak op zich zelf. Aan den invloed van al wat in ons is onderworpen, heeft het ook een eigen leven. Bij de beoordeeling van gedachten over God komt daarom tweëerlei in rekening. De erkenning, dat God is, verkrijgt inhoud en vorm door hare toepassing op al wat

bestaat en op de gebeurtenissen van ons leven. Zonder die toepassing is zij ledig en ongevormd; door haar alleen ontstaat een rij van voorstellingen. Elk verschijnsel in de natuur, elk feit in de geschiedenis der menschheid, wordt met het geloof aan God in verband gebragt, en beider verbinding vormt telkens een godsdienstige gedachte. Maar al die gedachten, tot een godsdienstleer vereenigd, worden met onze wereldkennis, vooral, ten gevolge harer zekerheid, met onze natuurkunde vergeleken. Door die verbinding ontstaan er nieuwe voorstellingen, die, tot een geheel afgerond, een stelsel van godsdienstige overtuiging vormen, een wetenschap van God, zooals zij bij de priesters en leeraars bestaat. In zulk een wetenschap wordt niet alleen de vraag beantwoord, wat het godsdienstig gevoel, de gebeurtenissen der wereld opnemende, ons van Gods voorzienigheid getuigt, maar ook de vraag, hoe die getuigenis met de orde en regelmatigheid te rijmen, met de onwrikbare natuurwetten, wier heerschappij men toch nergens wil opgeven. Dit laatste deel wordt zelfs als het belangrijkste beschouwd.

Drie dingen zijn er dus, wier verbinding bij ieder mensch en bij ieder volk den vorm zijner godsdienst bepaalt, het godsdienstig gevoel, de feiten waarop het wordt toegepast, en de ongodsdienstige, of liever niet-godsdienstige, wetenschap

dierzelfde feiten. Veel verder dan de opgave dezer drie oorzaken van den aard onzer gedachten over God kunnen wij het niet brengen. De eenvoudige reden van ons onvermogen ligt daarin, dat, voor wij de uitkomst eener verbinding kunnen bepalen, elk harer leden ons naauwkeurig moet bekend zijn. Van zulk een naauwkeurige kennis nu zijn wij bij elk dier drie leden zoo ver verwijderd, dat wij op den weg er heen misschien nog de eerste schrede niet hebben gezet. Wat het godsdienstig gevoel is, hoe het zich vormt en hoe het door de omstandigheden van ons leven, door ons ligchaam en door al wat ons omgeeft, wordt gewijzigd, wij weten er nagenoeg niets van. Van de verschijnselen der wereld is slechts een uiterst klein gedeelte binnen ons bereik, en van dat kleine gedeelte is onze wetenschap nog uiterst klein. Dat wij slechts kunnen gissen, is onwaar; wij kunnen weten, en wij weten ook; maar voor het oogenblik ligt het gebied van ons weten binnen zeer enge grenzen.

Het is niet ontijdig, deze nuttige, ofschoon treurige, waarheid onzen stelselmakers in het geheugen te roepen. En laten zij er zich niet door te regt brengen, het kan anderen toch weêrhouden van eenig geloof te hechten aan al hun beloften, eenig vertrouwen te schenken aan al de eeuwige waarheden, die zij ons, naar hun zeggen, prediken. Het is ijdele grootspraak,

als iemand beweert, ons een stelsel van godskennis te kunnen leveren. Menigeen verbeeldt zich, dat de waarheid in zijn brein besloten is, en dat hij over God en Gods betrekking tot ons in staat is ons in vollen omvang te onderrigten. Al de stelsels zijner voorgangers en zijner tijdgenooten breekt hij af, om dan zegevierend uit te roepen: Ziet hier ís mijn stelsel, het eenig ware, dat met Gods wezen en de schepping der wereld aanvangt, om u tot aan het doel en de voleinding der dingen toe alles te ontraadselen. En hoe lang staat dan het gebouw, waartoe hij u uitnoodigt? In den regel korter dan de duur van een Franschen regeringsvorm. Geen wonder, want van alles, wat er noodig is om eens de godsdienstige waarheid door te verkrijgen, weet hij òf in het geheel niets òf bijna niets. Zijn stelsel is het gewrocht van een nog ijdeler streven, dan de poging van den natuurkundige zou zijn, die, met millioenen verschijnselen der zinnelijke wereld onbekend, de geschiedenis en het stelsel der natuur wilde ontwerpen.

Die de oorzaken van eenig feit wil kennen moet beginnen met dat feit zelf te leeren kennen. Niemand zal ons de oorzaken eener beweging ontvouwen, die niet eerst met de wetten dier beweging bekend is. Een verschijnsel, dat van zamengestelden aard is en een aantal feiten omvat, die el-

kander opvolgen, zoodat men het een proces pleegt te noemen, kan niet in zijn oorzaken worden gekend, voor het in zijn verloop gekend is. Zoo is het ook op het gebied der godsdienst. Voor wij, anders dan in algemeene aanwijzing, de vraag trachten te beantwoorden: Van waar het groote verschil in godsdienstige voorstellingen? moeten wij het antwoord geven op die andere vraag: Welk is het verschil, dat is, welke is de geschiedenis der godsdienstige voorstellingen? Ook hiervan weten wij nog zeer weinig. Het verloop onzer denkbeelden over God is ons hoogst gebrekkig en onvolledig bekend. Wij kunnen de wet, laat staan de oorzaken, van dat verloop niet aanwijzen, omdat de meeste feiten er van ons nog verborgen zijn.

Er zijn er wel, die zich verbeelden, die wet reeds te kunnen aanwijzen. Een hunner twijfelt niet, of ze is door hem ontdekt, en hij beschouwt zich reeds als den Newton der zedelijke wereld, terwijl vele volgelingen den eerbied voor die reuzenontdekking nog verder drijven. Zij komt hierop neder, dat de mensch in den aanvang de verschijnselen der wereld theologisch zoekt te verklaren door de aanneming van bovennatuurlijke wezens, vervolgens metaphysisch door de aanneming van geheimzinnige krachten, totdat hij ze eindelijk verklaart op natuurlijke wijze door de erkenning van

de zamenwerking der eindige oorzaken. Maar het is er ver van af, dat wij hierin een wet van de geschiedenis der godsdienst zouden kunnen zien, wier ontwikkeling volgens haar met vernietiging zou eindigen. Zij is niets meer dan een wet der natuurwetenschap, wier gang, gelijk van alle wetenschap, die is, dat alle bovennatuurlijke en geheimzinnige verklaring op het laatst voor natuurlijke en klaar begrijpelijke plaats maakt. Die gang loopt zoo weinig op vernietiging der godsdienst uit, dat zij er veeleer door gezuiverd en binnen haar regtmatig gebied wordt teruggebragt. De strijd tegen de godsdienst, als was zij met echte wetenschap geheel onvereenigbaar, waarop ik in den aanvang doelde, rust alleen op dit misverstand, dat men de godsdienst beschouwt als uitgedacht, om de verschijnselen der natuur er door te verklaren.

Wij zullen de wet van beweging in het godsdienstige, en daarmede die der menschelijke ontwikkeling in het gemeen, eerst uit de kennis der verschillende godsdiensten en harer geschiedenis kunnen verkrijgen. Alles wat die kennis kan verhoogen, hetzij door nieuwe verschijnselen aan den dag te brengen, hetzij door de reeds bekenden met elkander te vergelijken en in meer of min naauwkeurig begrensde groepen te rangschikken, moet ons dus welkom zijn. Meer of min naauwkeurig begrensd, zeg ik, want ook hier schijnt plaats

te hebben, wat in de natuur erkend is, dat er namelijk geen zoo scherpe lijnen bestaan, als wij gewoon zijn te trekken, maar de klassen veeleer in elkander overvloeijen, zoodat elke vorm van godsdienstige overtuiging reeds in den vorigen vorm haar voorspelling en afschaduwing vindt, gelijk hij wederkeerig de volgenden voorbereidt.

Het geschrift, waarvoor de vertaler mij verzocht een voorrede te schrijven, bedoelt zulk een rangschikking der godsdienstige denkbeelden van die volken der oudheid, waarop nog steeds de oogen het meest gerigt zijn. Dat het overal er gelukkig in geslaagd is, dat de groepering overal natuurlijk mag heten, en nergens verschijnselen om gelijkheid in slechts ééne eigenschap zijn verbonden, zal ik niet beweren. Vooral in den oudsten tijd, waarin ons van de verschijnselen vaak slechts ééne eigenschap bekend is, schijnt zulk een kunstmatige verdeeling moeijelijk te vermijden, tenzij men zich met sommigen tot een eenvoudige verzameling der feiten zonder alle rangschikking wil bepalen. Maar de kunstmatige verdeeling heeft ook elders haar voorloopig nut gehad; zij gewent aan orde en geeft eenig overzigt, dat tot verder onderzoek beter in staat stelt. Ik geloof, dat zij ook hier dat nut kan hebben. Daarbij, hoe verder men in den tijd voortgaat, hoe meer men dat gebrek ziet verdwijnen, en door de

naauwkeuriger kennis der feiten alles helderder en bepaalder ziet worden. De voorstelling van den schrijver is hier gewoonlijk klaar en juist. Het geheele werk schijnt mij in staat, van de geschiedenis eener oude godsdienst, waartegen wij als onpartijdigen overstaan, een zuiver denkbeeld te kunnen geven, en ik aarzel dus niet, het aan hen, die zulk een zuiver denkbeeld begeeren, aan te bevelen.

Utrecht,
23 Februarij 1853.

OPZOOMER.

INHOUD.

AFD. I. — GESCHIEDENIS VAN DE GODSDIENST DER GRIEKEN.

AFD. II. — GESCHIEDENIS VAN DE GODSDIENST DER ROMEINEN.

EERSTE AFDEELING.

GESCHIEDENIS VAN DE GODSDIENST DER GRIEKEN.

INLEIDING.

De godsdienst der Grieken is niet plotseling te voorschijn getreden, niet als uit den grond opgekomen; wij ontmoeten haar niet terstond als een voltooid geheel, als een stelsel, door één denker in het leven geroepen; - langsamerhand, in den loop der eeuwen, zien wij haar worden. Het is met haar, als met de golven der zee; - ze is ontstaan, heeft verschillende vormen aangenomen, en is uit de rij der dingen weêr verdwenen. Door dit laatste behoort ze tot het gebied der geschiedenis, wier taak het is, ons die opvolging van vormen aanschouwelijk te maken. Waar, wanneer, en op welke wijze de godsdienst der Grieken is ontstaan; - welke veranderingen ze heeft doorloopen; - door welke oorzaken, en wanneer, zij te gronde is gegaan, ziedaar drie vragen, waarop de geschiedenis ons het antwoord moet geven.

Natuurlijk zijn er punten, die bij de ontwikkeling van dit alles door hun gewicht bovenal onze aandacht trekken. Het is dus niet zonder reden, dat wij het geheel in onderscheiden tijdperken afdeelen. Onze verdeeling is in den gang der zaken gegrond.

Het eerste tijdperk begint met het ontstaan van godsdienstige begrippen bij de Grieken, en loopt tot aan het verhuizen der Thessaliërs naar Thessalië in 't jaar 1124 v. C.

Het tweede vangt aan met de verhuizing der Thessaliërs naar Thessalië, en duurt voort tot aan het ontwaken van een kritisch-wijsgeerigen geest onder de Grieken; - dus tot aan 't jaar 600 v. C.

Het derde begint met het ontwaken van dien kritisch-wijsgeerigen geest, en loopt tot aan ALEXANDER's veldtocht naar Azië, in 't jaar 334 v. C.

Het vierde omvat den tijd van ALEXANDER's veldtocht naar Azië tot aan de eerste uitbreiding van het christendom onder de heidenen, dat is tot het jaar 39 n. C.

Het vijfde eindelijk begint met de eerste uitbreiding des christendoms onder de heidenen, en eindigt met den volslagen ondergang der oude Grieksche godsdienst; - dus met het jaar 532 n. C.

Gelijk men ziet, zijn die tijdperken niet alle aan het gebied der godsdienst-zelf ontleend. En dat niet zonder grond. Want de godsdienst moge een *bijzondere spheer* zijn, waarin 's menschen geest zich werkzaam betoont, met de overige levenssphceren van den geest staat ze in een naauw en onafscheidelijk verband. Daar zij allen gelijktijdig zich ontwikkelen, treden ze met elkaêr in gemeenschap, en oefenen wederkeerig op elkaêr invloed uit.

EERSTE TIJDPERK.

VAN HET ONTSTAAN VAN GODSDIENSTIGE BEGRIPPEN BIJ DE GRIEKEN, TOT AAN DE VERHUIZING DER THESSALIËRS NAAR THESSALIË (1124 v. C.)

HET ZOOGENAAMDE PELASGISCHE TIJDVAK.

Het tijdperk, waarmede wij ons het eerst moeten bezig houden, is een tijdperk, voor *ons* vol raadselen en onzekerheid. Hoe verder we in den loop der eeuwen teruggaan, in hoe dichter nevelen wij rondtasten, waaruit van tijd tot tijd slechts zeer enkele verschijnselen meer zichtbaar op den voorgrond treden. Aan gelijktijdige bronnen omtrent bijzonderheden ontbreekt het ons geheel. We kunnen daarom niets anders, dan het algemeene ten grondslag leggen en — uit hetgeen de historische tijd ons te zien geeft — bij gissing besluiten tot hetgeen vroeger moet geweest zijn.

Het denkbeeld van een hooger wezen, dat de Schepper, formeerder en Heer des heelals moet zijn — dat denkbeeld, van nature aanwezig in iederen mensch, met zijn geest als 't ware vereenzelvigd — en 't gevoel van behoefte om met dien God zich in gemeenschap te stellen, ziedaar de bron, waaruit de grieksche godsdienst is voortgeweld. Dat gevoel

van behoefte is geen voortbrengsel van den menschelijken geest; door de Godheid-zelf is het ons ingeplant. De denkende mensch, wanneer hij zich-zelf waarneemt, vindt het in zijn geest aanwezig. Zoodra die geest tot bewustzijn komt, komt ook dat gevoel tot bewustheid, en dringt den geest om buiten zich-zelf te treden en naar vereeniging met dat hoogste wezen te streven; - met andere woorden: om godsdienstig te denken, te willen, te handelen.

De wijsgeerig-ontwikkelde mensch voelt zich gelukkig, wanneer hij door zuiver-geestelijke middelen dat gevoel mag openbaren; de drang van zijn gemoed, om zich met God in gemeenschap te stellen, wordt daardoor volkomen bevredigd. God, die een geest is, bidt hij aan in geest en waarheid. Dàt is de hoogste trap van godsvereering, wier redelijkheid de rede *moet* erkennen. Het christendom heeft tot die hoogte ons opgevoerd. Wie op dàt standpunt staat, dien is de buitenwereld - de natuur en de geschiedenis - alleen het middel waardoor hij tot godsdienstig denken, willen en handelen wordt *opgewekt;* alleen het middel, dat in zijn geloof aan een hooger wezen hem *versterkt;* - niet de oorzaak, waardoor dat geloof in zijn hart *geboren* wordt.

Geheel anders is het met den gewonen, zinnelijken mensch, die noch aan het stof der aarde verkleefd is, - die noch niet geleerd heeft, tot zich-zelf in te keeren, zijn aard en bestemming te doorgronden, het geestelijke als zijn eigenlijk levensbeginsel, als het middel- en brand-punt van geheel zijn leven en streven te beschouwen. Hij is niet tevreden, voordat hij zijn inwendig denken en willen in uitwendige dingen zichtbaar heeft afgebeeld; - hij rust niet, voordat hij het door woorden, gelaatstrekken, gebaren en handelingen, in zinnelijke vormen dus — verstaanbaar, eerst voor hem-zelf, later

ook voor anderen — heeft geopenbaard en *buiten* zich voorgesteld. Eerst-dan meent hij genoeg te hebben gedaan, wanneer hij de inwendige aandoeningen van zijn gemoed in lichamelijke vormen voor zich en anderen aanschouwelijk heeft gemaakt. Zoo verkeert hij ook in den waan, dat de wereld die hem omringt niet slechts het *middel* is, waardoor de bewustheid van een hooger wezen in zijn gemoed wordt *opgewekt* en *verlevendigd*, maar de *bron* waaruit hij dat geloof *put*. Hij verbeeldt zich, dat de natuur en de voorvallen in het menschelijke leven van dat geloof de bronwel zijn. Ja, hij gaat noch verder. Planten inderdaad die voorwerpen der buitenwereld het geloof aan een hooger wezen in zijn gemoed, dan moeten ze met noodzakelijkheid bepaald-goddelijk van aard, dan moeten zij zelf onmiddellijke openbaringen der Godheid zijn. En daar hij in de verscheidenheid de eenheid, in den rijkdom der bijzondere dingen het algemeene niet weet op te merken, vervalt hij van zelf in de dwaling, om zooveel goden aan te nemen als hem - naar *zijne* meening - door de buitenwereld goddelijke dingen voor 't oog worden gebracht. Zoo komt hij tot het heidendom.

En zoo is het ook met de Grieken gegaan. Ook zij hebben die baan afgeloopen.

Maar terwijl ze hun geloof aan een hooger wezen onder zinnelijke vormen poogden te brengen, gebeurde het somtijds dat de een of ander, in een toestand van godsdienstige verheffing en geestverrukking, een vorm van godsvereering uitdacht of onbewust volgde, dien *hij* meende voor den beste te mogen houden. Van daar, dat hij dien vorm op alle gevallen overbracht en als vasten regel hem volgde. Langs dien weg ontwikkelde zich een geheel-individueele vorm van godsvereering, die echter - wanneer hij aanhangers vond - kans

had om mettertijd een algemeene te worden. Somtijds daarentegen gebeurde het, dat een groote schare van menschen - een geheele familie, een geheele gemeente, een geheele volksstam - in hare onderlinge bijeenkomsten door heiligen eerbied voor de Godheid aangegrepen, en op dezelfde wijze dien eerbied openbarend, met aller goedvinden dien vorm van godsvereering tot wet, tot regel verhief. Soms werd hij het stilzwijgend, door gewoonte die hem gedurig in toepassing bracht. Soms ook stelde een of ander lid der vereeniging hem voor, en de overigen verbonden zich vrijwillig tot zijne erkenning. Of, de eerste in rang, het oudste lid der familie, het hoofd der gemeente, stelde hem in; en de overigen, gewoon dien in alles te gehoorzamen, volgden ook daarin zijn wil. Langs al die verschillende wegen kwam men tot het aannemen van gemeenschappelijke vormen van godsvereering, van bepaalde godsdienstige gebruiken voor geheele gemeenten; - vormen en gebruiken, die aan een bepaalde plaats, aan een bepaalden tijd, aan een geregeld-terugkomend voorval verbonden waren, en naar een vasten regel, in een bepaalde volgorde, gedurig werden herhaald. Men werd er toe gebracht door het besef, dat een positieve vorm van godsvereering voor den gewonen mensch onmisbaar is, om het godsbewustzijn in hem op te wekken, te verlevendigen en te versterken. In dat gods*bewustzijn* toch is de gods*vereering* overal gegrond; en de hoogte, waarop de laatste staat, hangt af van den graad, waartoe het eerste ontwikkeld is.

Het spreekt nu van zelf, dat zulk een individueele of algemeene vorm van godsvereering, als voortgevloeid uit den geest van een bepaald individu, van een bepaald volk of een bepaalden volksstam, daarvan al de onderscheidende karaktertrekken ons vertoonen zal. Als een *geheel-eigenaardige* vorm

zal hij zich voordoen. Langs *dien* weg ontwikkelt zich uit het algemeene geloof aan een hooger wezen, dat bij alle menschen gevonden wordt, een *bijzondere* godsdienst.

Zulk een bijzondere godsdienst is ook de grieksche geweest. Uit den boezem van het grieksche volk in het leven getreden, heeft zij al de eigenaardige karaktertrekken van dat volk aangenomen, heeft ze een zeker type gekregen, waardoor ze als bepaald-grieksche godsdienst zich openbaart en van alle andere godsdiensten zich onderscheidt.

Willen we dus haar oorsprong en aard recht leeren kennen; - willen we doorzien, hoe ze op alles invloed heeft uitgeoefend, hoe ze in verschillende takken en spranken zich heeft gesplitst, hoe ze alles rondom zich, de levensbeschouwing der menschen en de dingen der buitenwereld, heeft vervormd en gewijzigd, dan dienen we ons geheel onder het grieksche volk te verplaatsen, en met zijn vroegeren toestand ons naauwkeurig bekend te maken. Eerst wanneer we dat gedaan hebben, zullen wij het kenmerkende dier godsdienst goed kunnen vatten; - eerst-dan haar dus op den rechten prijs kunnen waardeeren.

Één ding stellen we op den voorgrond: de godsdienst der Grieken is uit het volk der Grieken *zelf* ontsproten: ze is geen uitvloeisel en samenraapsel van godsdienstbegrippen uit Hoog-Azië, van Aegyptiërs, Indiërs, Hyperboreërs, en wie al niet meer. We hebben daartoe recht. Immers vinden we in haar geen enkel spoor, dat ze uit al die verschillende bestanddeelen zou zijn samengesteld; - ze is bepaald helleensch, dat wil zeggen: wat den Grieken eigen is, wat hen van alle andere volken onderscheidt, vinden we in *haar* terug. Al de bewijzen, die men voor zulk een samenstelling aanvoert, zijn zóó gezocht en twijfelachtig, ja uit de lucht gegrepen, dat

ze niemand kunnen bevredigen, die de zaak onpartijdig onderzoekt.

Het tijdstip waarop de godsdienst der Grieken is ontstaan, ook maar in de verte - laat staan, met juistheid - te bepalen, is ons onmogelijk. Zooveel mogen wij gerust aannemen, dat de oude Grieken reeds bij hun komst in Griekenland godsdienstige voorstellingen hebben medegebracht; want van een godsdienst, in wat vormen dan ook, vinden we zelfs bij het onbeschaafdste, minst-ontwikkelde volk van den aardbodem sporen. Maar zelfstandig zich gevormd en ontwikkeld heeft buiten eenigen twijfel de godsdienst der Grieken zich eerst in *Hellas*, en wel in een tijd waarover de geschiedenis zwijgt. Waarschijnlijk dagteekent die ontwikkeling uit het tijdperk, toen de Grieken noch op den *eersten* trap van maatschappelijke ontwikkeling stonden, - toen ieder huisgezin noch op zich-zelf leefde, - toen verreweg de meesten noch rondzwierven van de eene plaats naar de andere, - toen het gemoedsleven noch alles beheerschte, en de geest noch niet genoeg was ontwikkeld om zich-zelf en de wereld rondom zich met juistheid te kennen. Alleen met die onderstelling worden een menigte verschijnselen en bijzonderheden, die bij de beschouwing der grieksche godsdienst aan ons oog zich voordoen, verklaarbaar; ofschoon het ons aan historische berichten omtrent dat tijdperk ten eenenmale ontbreekt.

Wij deden het verder reeds opmerken, dat de godsdienst der Grieken niet aanstonds als een geheel, als gesloten stelsel in het leven is getreden, maar dat ze langsamerhand - en wel uit het volk zelf - is ontkiemd. Een juiste kennis van dat volk, en van de opvolgende toestanden waarin het verkeerd heeft, is dus voor ons onmisbaar. Want is er reeds

bij een wijsgeerige godsdienstleer zoovéél onverklaarbaar, wanneer men het niet in verband beschouwt met het eigenaardig karakter van haar stichter, met zijn geestesrichting, de mate zijner kennis, zijne levensbeschouwing, en den trap van ontwikkeling waarop hij stond; dan zal ons natuurlijk bij een godsdienst, ontstaan, als de grieksche, uit den boezem van een geheel volk, dat verschijnsel noch meer treffen. Van zelf moet dáár het geloof aan een hooger wezen, terwijl het in zinnelijke vormen zich poogt te uiten, met allerlei dingen in aanraking komen die er een bepaalde kleur aan geven, misschien het bezoedelen en zijn oorspronkelijke reinheid onkenbaar maken. Het karakter van zulk een volk, de trap van ontwikkeling waarop het staat, zijn voorstellingen, inrichtingen, zeden en gebruiken alles moet uit den aard der zaak tot het ontstaan van een *bepaalden* vorm van godsvereering medewerken; - vooral, daar het geloof aan een hoogere macht, hoe reiner het is, te meer vatbaar moet zijn om van het geringste zelfs den invloed te ondervinden.

Het allereerste wat ons te doen staat, is dus, in korte trekken te schetsen, wat aan het grieksche volk - vooral in den vóór-historischen tijd - eigen was, wat het van alle andere volken onderscheidde.

De Griek was vurig, prikkelbaar van aard; hij had een warm, gevoelvol hart, en een licht-ontvlamde verbeelding. Zijn verstand - ofschoon van nature fijn en doordringend - kon in die dagen noch onmogelijk volledige kennis hebben van den mensch, van zijn krachten en vermogens, van de natuur en haar wetten en werken. Daarvoor had hij noch te weinig ervaring, te weinig waarnemingen. Zijn denkbeelden waren noch bekrompen, onjuist en eenzijdig, naïef kinderlijk. Op hetgeen hij met geen mogelijkheid *kon* kennen bracht hij dik-

werf voorstellingen over, aan dingen ontleend, die binnen zijn beperkten gezichtskring vielen en wier kennis hij zich dus verworven had. Hij deed het - al verschilden beide in aard ook hemelsbreed van elkaêr - zoo ze maar schijnbaar iets met elkander gemeen hadden.

In *dien* geestestoestand verkeerde hij tijdens de eerste ontwikkeling van zijn godsdienstig geloof. Van daar dat gebrek aan kennis van den mensch en van de natuur, dat wij in de grieksche godsdienstbegrippen zoo telkens en zoo sterk op den voorgrond zien treden. En dat het een gebrek is, door niets te vergoeden, leeren ons de drie laatste tijdperken van hun bestaan, als de hevigste aanvallen, die ze moeten verduren, juist-daaraan hun sterkte danken. Maar de eigenaardige ligging en gesteldheid van het land was de oorzaak, dat ze zich zóó - en niet anders - ontwikkelden. Beiden werkten uit haar aard zamen, om het gevoel van een hooger wezen in den mensch te wekken en openbaringen daarvan te voorschijn te roepen — maar openbaringen, juist zooals de godsdienst der Grieken er ons vertoont. In zijn geheele uitgestrektheid wordt Hellas doorsneden door gebergten, wier toppen - met dichte wouden begroeid - zich ten hemel verheffen. Maar aan de zijde dier bergtoppen zien wij gedurig diepe kloven en gapende afgronden voor onze voeten geopend. Van daar de gedurige afwisseling van bergen en dalen, van hoogten en diepten, die we in Hellas aanschouwen. Rivieren en stroomen besproeijen alom de landouwen. Hier zien we trotsche berggevaarten; ginds kale vlakten; - hier golvende akkers, ginds grazige weiden; - hier een liefelijk landschap, ginds een ijzingwekkend natuurtooneel. Hier verkwikt ons een zoele, aangename wind; ginds verschroeit ons de hitte, elders weêr wordt door ongezonde dampen de

lucht verpest. Een rijke overvloed van gewassen en planten, de voortbrengselen zelfs van het zuiden, omgeeft ons; - maar wij zijn er ook blootgesteld aan vernielende aardbevingen. Aan drie zijden door de zee bespoeld, die de trotsche rotsgevaarten niet vruchteloos heeft gebeukt, maar een menigte bochten en inhammen gevormd, biedt het aan den eenen kant de schoonste gelegenheid voor handel, scheepvaart en visscherij, maar aan den anderen kant dikwerf ook het schouwspel van onstuimige golven, van een jammerlijke schipbreuk. Wat diepen indruk moest niet dat land, met al de bonte schakeering zijner natuurtooneelen, op den Griek maken met zijn fijn gevoel, zijne levendige verbeeldingskracht en zijn helderen geest, op den Griek, die godsdienstig was in zijn gevoelen, denken en handelen! Overal vertoonde zich aan zijn oog de godheid, of een kracht die van haar uitging.

Dat niettemin de Grieken in den beginne slechts één God, of liever *de* godheid, hebben vereerd, mogen we veilig aannemen. Konden we hun godsdienst tot in haar eerste beginselen nasporen, ze zou die stelling bevestigen en gewis het bewijs leveren, dat in Hellas het godsdienstig geloof zijne eerste openbaring gevonden heeft in de erkenning van één God. Maar die God openbaarde zich in duizenderlei voorwerpen; in tallooze verschijnselen ontdekte het oog van den Griek de werking der almacht; - was het wonder, dat hij weldra tot de dwaling verviel om ook een menigte goden aan te nemen? Was het wonder, dat hij - op *zijn* standpunt - bij die vele goden bleef staan, zonder tot een hoogere eenheid op te klimmen? Laat zich daarenboven het ontstaan van het veelgodendom niet gemakkelijk verklaren, wanneer we aannemen, dat de een zich van God *deze*, de anderen *gene* voorstelling vormde, al naar men in het eene of het andere

verschijnsel der natuur Hem meende gevonden te hebben; - en dat ze, later met elkaêr in betrekking geraakt, hun goden en hun vorm van godsvereering aan elkaêr meêdeelden?

Die vermenging heeft waarschijnlijk plaatsgegrepen gedurende de veelvuldige tochten en volksverhuizingen, die bij de grieksche stammen reeds in de vroegste oudheid onze aandacht trekken. Oorspronkelijk was het anders. Wij weten, hoe Griekenland door zijn vele en hooge gebergten in een menigte landschappen was verdeeld, die allen van elkaêr waren afgescheiden. Daardoor waren als van zelf ook de bewoners dier verschillende landschappen in den beginne in een menigte stammen, gemeenten, huisgezinnen verdeeld, die ieder op zich-zelf stonden, ieder zich eigen, bepaalde voorstellingen van de godheid vormden, en dus ieder slechts één God aanbaden. Dit is zoo gebleven, zoolang de bewoners dier bijzondere valleijen en landstreken op zich-zelf bleven staan. Eerst toen de volksverhuizingen een aanvang namen; - eerst toen de bewoners der verschillende landstreken zich met elkaêr begonnen te vermengen, vermengden zich ook de voorstellingen met elkaêr, die ze, ieder voor zich, van de godheid zich gemaakt hadden. Hoogstwaarschijnlijk heeft zich langs *dien* weg het veelgodendom ontwikkeld.

Misschien vraagt men, welke grond er bestaat om aan te nemen, dat het veelgodendom eerst een *latere* voorstelling is, die uit een oorspronkelijke erkenning van één God zich heeft ontwikkeld. Het antwoord is niet moeijelijk. Noch in den historischen tijd treffen wij in Hellas een vrij groot aantal plaatselijke godheden aan, die in deze of gene bepaalde landstreek als de hoogsten der goden worden beschouwd en vereerd; b. v. Zeus in Dodona, Poseidon in Thessalië, Pallas-Athene in Attika, Hera in Argolis, Pan in Arkadië. En wat mogen

we hieruit met hooge waarschijnlijkheid besluiten? Dat ze in zulk een bepaalde landstreek oorspronkelijk als *de* godheid zijn vereerd geweest.

Zoo was dan de geest van den Griek niet vrij bij het vormen van godsdienstige begrippen, maar onderworpen aan de eerste indrukken der buitenwereld, die hij door kennis had moeten beheerschen. Meent men, dat zulk een verschijnsel niet in zijn voordeel pleit, men vergete niet, in hoe grijze oudheid die begrippen ontstonden, en hoe weinig wereld- en zelfkennis hij zich toen noch had, eigengemaakt. En bovendien, we mogen niet uit het oog verliezen, hoe hij in en bij alles door godsdienstige gevoelens en gedachten werd bezield. Over alles zweefde hem de adem der Godheid. De Griek was vroom, was religieus. En *dat* strekt hem tot eere.

Dat nu de Griek, reeds van den eersten oogenblik af aan, zich zijne goden als menschen heeft voorgesteld, mogen we veilig aannemen. Van daar, dat het hem niet mogelijk was, de verschijnselen van de natuur en het menschelijke leven *zelf* als goddelijk te vereeren. In ieder van die verschijnselen onderstelde hij een bepaalde, aan den mensch gelijke, natuurkracht, als de werkster van hetgeen zijn godsbewustzijn had opgewekt. Zoo vereerde hij, niet den bliksem zelf als God, maar een wezen dat den bliksem neêrslingerde. Zoo was niet de zon het voorwerp zijner vereering, maar een God der zon; - niet de wind, maar een God van den wind; - niet het huwelijk, maar een godin van het huwelijk. In enkele gevallen mogen die beide verschillende voorstellingen tot één zijn versmolten, in het algemeen doet men onrecht, wanneer men den Grieken voor de voeten werpt, dat zij de verschijnselen en krachten der natuur *zelf* als goddelijk hebben vereerd.

Trouwens, zóó diep is een natuur godsdienst nimmer gezonken geweest, dat haar volgers een voorbrengsel der natuur of die natuur-zelf als de godheid aanbaden.

We willen echter niet beweeren, dat de Griek aan zijne goden ook terstond een bepaalde persoonlijkheid zou hebben toegekend. Integendeel. Ook wij gelooven gaarne, wat de priesters te Dodona omtrent de Pelasgers - de oude bewoners van Griekenland - aan Herodotus meêdeelden, dat ze in den beginne aan hun goden geen bepaalde persoonlijkheid hebben toegekend. Met andere woorden: zij schreven hun geen kenmerkende eigenschappen toe, waardoor men *de* godheid - als het ééne, algemeene gedacht - naarmate men haar in deze of gene betrekking tot de wereld en den mensch zich voorstelde, in onderscheiden personen of bepaalde individuen kon splitsen.

Ook is het waarschijnlijk, dat men in den beginne ze niet door namen van elkaêr zal hebben onderscheiden. Uit het behandelde vloeit deze gissing onmiddellijk voort. En ze wordt bijna zekerheid, als wij bedenken, hoe historische bewijzen het ons waarborgen, dat ook in Italië de Pelasgers hun twaalf *dii consentes et complices* - die ze ontwijfelbaar uit Hellas hebben meêgebracht - altijd slechts met dien algemeenen, nooit met afzonderlijke namen hebben betiteld. Het waren voorzeker slechts algemeene uitdrukkingen, waarvan men zich gemakshalve bediende.

Het kon echter niet anders, of hierin moest verandering plaatsgrijpen, toen men van de bijzondere eigenschappen der godheid zich afzonderlijke voorstellingen begon te vormen. Om die verschillende voorstellingen te kenmerken en van elkaêr te onderscheiden, had men natuurlijk verschillende namen noodig. Eerst-dan is een begrip tot helderheid en

vastheid gebracht, wanneer het met een bepaalden naam genoemd wordt. Het ligt in den aard der zaak, dat in die namen werd uitgedrukt wat in de voorstellingen lag opgesloten. En dus: willen wij de grondbegrippen opsporen, die we van de grieksche goden ons moeten vormen, dan dient vooral de etymologie der namen de grondslag te zijn, waarop we voortbouwen. Men ontleende ze aan de taal, voorzoover die *toen* was ontwikkeld. Maar die taal was niet dezelfde, die wij later, in den historischen tijd, aantreffen; - van daar, dat het dikwerf hoogst-moeijelijk, ja soms onmogelijk is, die vormen te ontraadselen. Voorzoover wij ze kunnen ontcijferen, zijn ze van zeer algemeene beteekenis. De meesten hebben den vorm van het bijvoegelijk naamwoord of van het deelwoord. Zoo is Dis of Zeus (Δὶσ, Ζεὺσ) de vreeselijke (van δίω); - Poseidon (Ποσειδῶν) de drankgevende; - Pan (Πὰν) de weidende; - Apollo (Ἀπόλλων) de verdervende; - Aeolus (Αἴολοσ) de bewegelijke. Onder de vrouwelijke godheden vinden we eveneens voorbeelden. Artemis (Ἄρτεμισ) is de behoudster; - Muse (Μοῦσα) de uitvindster; - Pallas (Παλλὰσ) de handhaafster. Maar hoe meer men die bijvoegelijke naamwoorden in den mond had, hoe meer men er aan gewoon werd om ze als zelfstandige naamwoorden te gebruiken. Zoo werd het begrip, dat vroeger een eigenschap aanduidde, een zelfstandig - hier een persoonlijk-begrip; - en het woord, dat oorspronkelijk een *algemeene* beteekenis had, werd een *bijzondere* naam voor een bepaald wezen.

Dikwerf gebeurde het ook, dat men het algemeene begrip eener werkzaamheid of handeling, die door een werkwoord wordt uitgedrukt, in den vorm van een zelfstandig naamwoord, tot het begrip eener godheid verhief. Zoo maakte men κρόνοσ - van κράνω, κραίνω, het rijpen, het voleinden - tot

Kronos; - zoo ἥρη - van ἄρω, αἵρω, het nemen, het kiezen (van een echtgenoot) - tot Hera. Somtijds ging men noch eenvoudiger te werk. Men veranderde eenvoudig het algemeene, afgetrokken begrip in een bepaald, persoonlijk; het woord bleef geheel hetzelfde. Langs *dien* weg ontstonden de godennamen ἥλιος, σελήνη, ἥβη, ἠώς, ἔρως, ἔρις, χάρις, ἑστία en anderen. Soms gingen bijnamen van godheden in namen van afzonderlijke goden over; dit was het geval, wanneer het begrip, dat er door werd aangeduid, op den voorgrond gebracht en een zelfstandig begrip werd. Die nieuwe godheid bleef natuurlijk het geslacht behouden der godheid, van wie ze was losgescheurd. Zoo behield Ἀφροδίτη het geslacht van Ἥρα. Maar in ieder ander geval hing het van verschillende omstandigheden af, onder *welk* geslacht men een godheid rangschikte. Meestal voegde men zich hierin naar den aard van het voorwerp of van het begrip, dat er aan ten grond lag (b. v. naarmate zich het denkbeeld van krachtsuiting of van onderwerping, van mannelijke of vrouwelijke werkzaamheid er aan vastknoopte). Was echter het algemeene woord reeds van een bepaald geslacht, dan behield het dat, ook als godennaam.

Het valt licht te begrijpen, dat, toen eenmaal de eerste schrede op den weg van het veelgodendom was gedaan, - toen de Griek het eenmaal gewoon was geworden om aan meer dan één God te gelooven, hij steeds verder en verder op den ingeslagen weg voortging. De geheele natuur met haar duizenderlei verschijnselen, - de mensch met al zijn ziels- en lichaamskrachten, met al zijn hartstochten en neigingen, met al zijn deugden en gebreken, zijn talenten en kundigheden, zijn betrekkingen en levensomstandigheden, waren de onuitputtelijke bron van nieuwe goden. Maar nu

moest men onderscheiden goden zich weldra in naauwer betrekking tot elkaêr voorstellen, zoodra men tusschen de dingen-zelf, als wier grond en oorzaak zij beschouwd werden, een onafscheidelijk verband erkende. Die naauwer betrekking dacht men zich, in den vorm waarin betrekkingen onder ons menschen bestaan. Stonden de dingen - ten minste in het oog der Grieken - op gelijken rang, dan stelde men de goden, door wie zij beheerscht werden, tot elkaêr in de betrekking van echtgenooten of broeders. Werd het eene beschouwd als de oorzaak, het andere als het uitwerksel, dan dacht men zich tusschen hen de betrekking, die het kind met zijne ouders vereenigt. Zoo werd HADES voorgesteld als de gemaal van PERSEPHONE (de godin des doods), KRONOS als de echtgenoot van RHEA (het overstroomen, de overvloed); - ERIS als de zuster van ARES, - ZEUS (de god van de bovenlucht en den regen) als de vader van PERSEPHONE (voorzoover zij de godin der vruchtbaarheid is) bij DEMETER (de godin van den landbouw).

Hoe rijker hier de stof was, te meer kon en mocht de Griek in de vorming van zulke geslachtsverbindingen zijn helderen geest, zijn rijke verbeeldingskracht, zijn gevoel voor het schoone openbaren. Wij bewonderen hem, waar we EOS (de godin van het morgenrood) zien voorstellen als de dochter van HYPERION (den hoog-wandelende) en THEIA (de lichtgevende), en als de zuster van HELIOS en SELENE, - de ERINNYEN als dochters van den nacht; - waar hij IRIS (de godin van den regenboog) de dochter noemt van THAUMAS (de bewonderingwekkende) en ELEKTRA (de hel-schitterende); - of waar hij.... maar wie zal al de voorbeelden van dien aard opnoemen? Wat schoone en zinrijke denkbeelden liggen aan die voorstellingen ten grond! Wist men daarentegen de geslachtsverbinding niet uit

een huwelijk te verklaren, dan nam men voortplanting *buiten* het huwelijk aan. Ook hierin handelde men op verstandige en zinrijke wijze. En wel mag het de grootste dwaasheid heeten, als men om zulke spelingen der verbeeldingskracht de Grieken van onkuischheid, van onzedelijkheid wil beschuldigen. Wie het doet, toont niet in staat te zijn, den geest der Grieken te vatten. En wil men volstrekt verwijtingen doen, dan doe men ze aan de dichters. Die-alleen verdienen ze, omdat zij, dergelijke zinnebeeldige voorstellingen uitwerkende, er onkiesche tafereelen van gemaakt hebben.

Ook hier was weinig noodig, om het aantal der goden steeds te vergrooten. Uit den naam van een mannelijke godheid ontstond een godin, en uit den naam eener godin een god; b. v. uit Δὶσ (Διὸσ) Διώνη (evenals uit *Jovs*, *Jus*, *Juno*), Ἀφροδίτοσ uit Ἀφροδίτη. Evenals het met de verschijnselen der natuur is, schijnt ook hier het wezen eener godheid zich noodzakelijk in een tweetal te hebben gesplitst.

Onderscheiden godheden liet men ongehuwd, omdat men hun eigenschappen niet met het huwelijk kon vereenigen. Zoo HESTIA, de godin van het vuur op den huiselijken haard - om de reinheid, die men bij de voorstelling van het vuur zich dacht.

Nu eenmaal de verbeelding der Grieken op al die verschillende wijzen een geheele reeks van goden geschapen had, allen met elkaêr verwant en aan elkaêr verbonden, ging men er licht toe over, om ze in een toestand van maatschappelijke samenleving te plaatsen. En aan welken toestand kon men hier denken, buiten dien waarin men zelf leefde? Immers moeten wij aannemen, dat men tot zulke voorstellingen reeds gekomen was, in den tijd toen onder de Grieken het aartsvaderlijke familieleven noch in zwang was; - toen één - de

oudste - het hoofd, en de overigen leden van het huisgezin waren en - zonder dat er een wet of wettelijke vereeniging bestond - hem vrijwillig gehoorzaamden.

De gedichten van HOMERUS bewijzen dit. Het is waar, de maatschappelijke toestand zijns tijds heeft op zijn beschouwing invloed uitgeoefend; we zien in zijn stukken reeds sporen van een maatschappelijk leven onder de goden. Maar het zijn ook niets meer dan *sporen;* - de hoofdvoorstelling blijft die van een aartsvaderlijk familieleven. En waaraan zou hij dat denkbeeld ontleend kunnen hebben? Alleen aan zijn voorgangers op het gebied der epische dichtkunst. Van oudsher hadden *zij* de goden in zulk een betrekking-onderling zich gedacht en voorgesteld; deze hun voorstelling maakte HOMERUS, met geringe afwijkingen, tot de zijne. Van daar, dat wij voor de kennis van dit eerste tijdperk uit zijn gedichten zoo veel kunnen putten. Hij schildert ons de goden noch steeds als vereenigd in huwelijk en familiekring. ZEUS is hun hoofd. Waarom? Grootendeels, omdat hij - de vertegenwoordiger van een der indrukwekkendste natuurverschijnselen, te weten van den donder en bliksem - naar de voorstelling der Grieken hoog in de bovenlucht zijn zetel had, en dus van zelf als de hoogste en machtigste god werd beschouwd. Gedeeltelijk echter had die voorstelling haar grond in het streven naar de erkenning van één God, dat den menschelijken geest is ingeschapen. Want wat is ZEUS anders, dan *de* godheid? Dit blijkt ons ook hieruit, dat - misschien reeds in dit tijdperk (HOMERUS ten minste gebruikt het woord in dien zin) - de naam van ZEUS (Διὸσ) overging in het algemeene woord en begrip Θεὸσ (God). Ook de Theogonie van HESIODUS schetst het bestaan van een aartsvaderlijk familieleven onder de goden, en wel tijdens de tweede godenheerschappij. Overigens waren

de goden niet naar een bepaalden regel, maar in een vrij willekeurige en toevallige orde gerangschikt. Bij slechts enkelen wist men zich rekenschap te geven, waarom men hun dien bepaalden rang, en geen anderen, had aangewezen. 't Waren dezulken, bij wier rangschikking men de zaak, die zij vertegenwoordigden, en haar plaats in de rij der dingen als maatstaf had aangenomen. Zoo hebben de zinnebeeldige godheden uit den aard der zaak slechts een ondergeschikte beteekenis; - POSEIDON staat, als god der zee, en HADES, als god der onderwereld, *onder* ZEUS; - en ook bij andere goden treft ons hetzelfde verschijnsel.

Maar hoe uitgebreid het godenstelsel der Grieken ook moge geworden zijn, volstrekte volledigheid in het getal der goden bereikte men niet. Trouwens, hoe zou dat, bij het oneindig aantal voorwerpen, dat de natuur opleverde, ooit mogelijk zijn geweest? Alleen wat in het oog van den Griek het belangrijkste, het uitstekendste was; - alleen wat hem in zijn toenmaligen geestestoestand godsdienstige eer waardig scheen, koos hij als bijzonder voorwerp van zijn geloof en vereering. Zoo bleef de godenkring binnen bepaalde grenzen besloten. En iedere godheid kreeg haar *bepaald* gebied, waar ze haar macht en invloed kon openbaren. Met andere woorden: er werden grenslijnen getrokken en perken gesteld, de godenkring werd een gesloten geheel.

Door verloop van tijd echter breidde het gebied der godsdienstige voorstellingen zich uit, naarmate de geest der Grieken in kennis meer toenam. En wat deed men nu, wanneer een nieuw verschijnsel uit een machtswerking der bekende godheden niet was te verklaren? Dan bracht men het terug tot die reeds bestaande voorstellingen der goden, waarmede het de meeste overeenkomst vertoonde. Langs *dien* weg kregen de

goden en godinnen al die verschillende bijnamen, waarmeê wij ze later zien prijken; - want een en dezelfde godheid begon nu haar werkzaamheid op velerlei wijze te openbaren. Het veld dier werkzaamheid werd steeds grooter en grooter, evenals in een taal de woorden in aantal van beteekenissen steeds toenemen. Zoo had hier - ofschoon het gebied der verschillende goden naauw was afgebakend - blijkbaar een voortgaan, een toenemen, een ontwikkeling in godsdienstige kennis plaats. En zóó geschiedde het, dat natuurgoden zedelijke godheden werden, dat b. v. ZEUS *de dondergod* de god werd van de trouw, de gastvrijheid en den eed.

Die voortdurende ontwikkeling van het godsdienstig geloof werd bij de Grieken vooral-dáárdoor bevorderd, dat er noch geen schriftelijke regelen van godsdienst en godsvereering bestonden. Trouwens, ze konden bij geen mogelijkheid bestaan, want het letterschrift was in die dagen noch niet tot hen overgebracht. De hoofdinhoud hunner godenleer berustte dus alleen op overleveringen, op gewoonten en gebruiken; - en hoe veranderlijk die zijn, inweêrwil van al hun vastheid, weet ieder.

Daar kwam noch iets bij. Wij hebben gezien, dat de verschillende stammen, die ieder hun bijzondere goden hadden, langsamerhand meer met elkaêr in aanraking kwamen, - dat de bewoners der verschillende deelen van Griekenland steeds meer van woonplaats verwisselden en met elkaêr zich vermengden. Onwillekeurig begonnen ze nu hun godsdienstige denkbeelden aan elkaêr meê te deelen. En het gevolg van dit alles was, dat er eindelijk een groote verandering in het geloof en de godsvereering plaatsgreep. Bestaande tegenstrijdigheden werden opgeheven, scherpe verschillen vereffend. Langs dien weg werd waarschijnlijk PALLAS - die in Attika den eersten rang onder de godinnen bekleedde - tot dochter

van ZEUS, en HERA - in Argolis de voornaamste godin - tot zijn echtgenoot verheven.

Dat echter de godsdienstige denkbeelden der Grieken voor geen nieuwe plaatsgemaakt, maar ook na die naauwer aaneensluiting der verschillende stammen voortgeleefd hebben, is dááraan toe te schrijven, dat gelijktijdig met hun godsdienstige voorstellingen bepaalde vormen van godsvereering zijn ontstaan. Ook de Griek gevoelde daaraan behoefte. Gelijk de mensch altijd er naar streeft, om zijn eerbied voor de goden, in wie hij gelooft, door uitwendige handelingen te openbaren, zien wij het ook bij *hem*. Vandaar, dat hij voor zijn godsvereering bijzondere plaatsen uitkoos en bepaalde tijdstippen, en bijzondere gebaren en handelingen. Dat hij in zijn keuze geleid en bestuurd werd door de voorstellingen, die hij van zijn goden zich vormde, is niets meer dan natuurlijk. Omdat hij ze menschvormig zich dacht, dichtte hij ook zijn zwakheden en gebreken, zijn wenschen en begeerten hun toe. En ziedaar den oorsprong dier offeranden; - want men meende, dat de goden aten en dronken, en behagen schepten in maaltijden; ziedaar den oorsprong dier luide lofzangen en smeekgebeden; - want men waande, dat de goden er naar luisterden, en zich door klanken en woorden lieten bewegen. Ziedaar den oorsprong van den waan, dat de goden van alles hun deel moesten hebben, wat de menschen genieten en bezitten, van geld en goed, van vreugdefeesten en gastmalen.

Het kon echter niet anders, of door verloop van tijd moest dit tot velerlei misbruiken en onbehoorlijkheden aanleiding geven, - vooral toen de eerste frischheid van het godsdienstig leven was geweken, en de meer verlichten - het ongepaste, verlagende, menschvormige van het eenmaal-ingevoerd gebruik

inziende - meenden genoeg te doen, met het werktuigelijk te volgen. Zoo werd in later tijd, om een voorbeeld te kiezen, de offerdienst meermalen een ruilhandel, waarbij de offeraar er stellig op rekende, voor zijn kleine gaven grootere in de plaats te zullen krijgen. Zoo bood men van het offerdier soms alleen de beenderen, in een fraaije feesthuid gewikkeld, der godheid aan, terwijl de offeraars het vleesch voor hun eigen offermaal hielden.

Oorspronkelijk was de vorm van godsvereering, dien de Grieken volgden, geheel zinnebeeldig; - geen van zijn bestanddeelen, of het was voortgevloeid uit een gezonde gedachte of een feit, dat door die bepaalde godsdienstige handeling werd aangeduid en in het geheugen bewaard. De feestplechtigheden waren geheel een uitvloeisel van de voorstellingen, die men van de godheid zich vormde aan wie ze gewijd waren. Van daar, dat ze een ernstig en naauwlettend onderzoek verdienen, wanneer men wil weten, welk denkbeeld de Grieken aan een bepaalde godheid verbonden. Maar van daar ook de groote menigvuldigheid en verscheidenheid der vormen van godsvereering, die onmogelijk onder één gezichtspunt gebracht of in een bepaalde volgorde gerangschikt kunnen worden.

Inweêrwil echter van die oneindige verscheidenheid is er één punt, waardoor de vormen van godsvereering, die de Grieken gevolgd hebben, onmiskenbaar in twee deelen zich splitsen; - het ééne gedeelte ademt vreugde en vrolijkheid, het andere somberheid en weemoed. Ziedaar het kenmerkend onderscheid. In sommige eerediensten echter zien we die beide, vreugd en weemoed, tesamen gepaard gaan. En van daar, dat wij de vormen van godsvereering tot *drie* soorten terugbrengen. De gebruiken en feestelijkheden, die men bij de eerste soort in acht nam, hadden allen ten doel, om het

licht en het leven te verheerlijken. Van daar, dat ze vreugd en vrolijkheid ademden. De eerediensten daarentegen van de tweede soort waren aan de duisternis, aan den nacht, aan het aardrijk - voorzoover het de zetel van het duister is -, aan den dood gewijd; - en van daar, dat droefenis en rouwklagen haar kenmerkend eigen waren. De dienst van ZEUS, van HERA, van POSEIDON, van HEPHAISTOS, van APHRODITE, van EROS en anderen behoorden tot de *eerste* soort; - die van HADES en van HERMES psychopompos, den geleider der zielen naar de onderwereld, tot de *tweede;* - en beide vereenigd ontmoeten wij in de *derde*, in de eerediensten der zoogenaamde chthonische godheden, DEMETER, KORE en BACCHUS, die ons een zonderlinge mengeling van weemoed en dartelheid vertoonen.

Dat naar de voorstelling van den Griek ook de *goden* aan wie die verschillende eerediensten waren toegewijd, in aard aanmerkelijk van elkander verschilden, zal ieder inzien. De eersten - de aetherische, de olympische goden, die met ZEUS OLYMPIOS, den god van de bovenlucht, in naauwe betrekking staan - zijn den mensch nader verwant, meer bevriend, meer genegen om in zijn rampen, zorgen en bekommernissen te deelen en hem er van te bevrijden. Van daar, dat ze door hem wederkeerig worden bemind en geëerd. Maar van daar ook, dat hun oorspronkelijk-physische beteekenis langsamerhand op den achtergrond wordt gedrongen; - dat ze met het menschelijke leven in betrekking komen, gelijk dat hier op aarde zich openbaart; - dat ze toonbeelden en voorbeelden worden van menschelijke karakters en handelingen.

Die godheden daarentegen, die naar de meening der Grieken in den donkeren schoot van het aardrijk leven en werken, behouden meer hun oorspronkelijk karakter als natuurkrachten, en beheerschen het menschelijke leven minder gedurende zijn

toestand van rust en zijn voortgaande ontwikkeling, dan in zijn worden en vergaan. Men stelde hen zich voor als sombere wezens, die den mensch bij het minste verzuim gaarne kwaad berokkenen, die hem spoedig uit het vrolijke rijk des lichts kunnen wegrukken, en met den dood hem straffen; - die men daarom met de grootste zorgvuldigheid moet vereeren en altijd te vriend houden. Van daar, dat hun offerdieren zwart waren en ter aarde gebogen, meer verzoening en bevrediging ten doel hadden, dan lofzegging en dankbaarheid. Hun gebied was het schimmenrijk. Daar zwaaiden zij, die medelijden noch erbarmen, ja zelfs geen tranen kenden, hun ijzeren scepter.

De derde soort eindelijk van godsvereering, die der chthonische goden, had in de allereerste plaats betrekking op het zaaijen, op het verbergen van de zaadkorrel in het donkere aardrijk; - en om het gelijksoortige der verrichting ook op de ter-aarde-bestelling der dooden, die men bij de Grieken in den alleroudsten tijd evenmin verbrandde, als bij ons, maar begroef. Doch tegelijk riep zij het tegendeel voor de aandacht, het ontkiemen der planten, haar opschieten in het rijk des lichts; - en het voortleven van den menschelijken geest als schim, na den dood van het lichaam. Deze laatste vormen van godsvereering waren dus blijkbaar van tweederlei aard. Eerst kenmerkten ook zij zich door somberheid, vreugdeloosheid, droefenis en smart. Van daar in den herfst, wanneer het winterkoorn aan de aarde wordt toevertrouwd, die tijden van boetedoening, van vasten, van jammeren en rouwbedrijven, - die zwarte offerdieren, - die offeranden, op de aarde uitgestort, - die sombere voorstellingen der goden. Maar spoedig veranderde dat alles. Wanneer de lente in het land kwam, als de zaadkorrel ontkiemde, wanneer zij boven de aardkorst, in het rijk des lichts, zich begon te vertoonen en den mensch

luide sprak van een voortleven na den dood, en de mogelijkheid om dan zelfs in een noch gelukkiger toestand te leven, dan ademde die vroeger zoo sombere en naargeestige eeredienst niets dan vreugde en vrolijkheid. Dan heerschte alom blijdschap, - een blijdschap, die tot uitbundigheid, tot uitspattingen, ja tot roekeloos spotten en teugelloos zingenot dikwerf oversloeg. En hoe meer de Griek daarin zich-zelf te buiten ging, hoe meer hij waande aan die goden te zullen behagen, die natuurlijk - naar zijne meening - nu even dartel en vrolijk waren, als hij zelf.

Maar het ontkiemen en opgroeijen van de planten, de wording en voortteeling van den mensch, en de toestand van den geest na onzen dood, zijn dingen, tot wier kennis 's menschen verstand niet weet door te dringen, waarvan het geen duidelijke voorstelling zich weet te vormen. Het blijft zich bewegen op het gebied der vermoedens en onderstellingen; maar de zaak-zelf blijft een onopgelost raadsel. En van daar, dat de dienst der chthonische goden een geheimzinnig karakter aannam; - dat die raadselachtige ceremoniën in het leven traden, die men kent onder den naam van mysteriën, en waarin de denkbeelden van dood en leven, van zaaijen en ontkiemen op zulk een zonderlinge wijze dooreen zijn gemengd. Want al de godsdienstige gebruiken en plechtigheden van den Griek ontleenden eerst aan de stemming, die hem bij het instellen of verrichten bezielde, hun bepaald karakter.

Deze eerediensten hadden haar hoofdzetel in het eigenlijke Hellas en den Peloponnesus, omdat dáár de vruchtbaarste landstreken werden gevonden en de bloeijendste akkerbouw. Reeds tijdens de dorische volksverhuizing waren ze daar inheemsch; - en juist-dat is het, wat ze van de olympische goden onderscheidt. Want de eeredienst dezer laatsten is blijkbaar

- althans voor het grootste gedeelte - in Noord-griekenland ontstaan, en eerst na dat tijdstip door de volksverhuizingen der Ioniërs, Achaeërs, Doriërs, Minyers en Thraciërs naar de zuidelijke gewesten overgebracht. Met dat al vinden we ook noch enkele sporen van de voortplanting der *oudste* godsdienstbegrippen, b. v. der eeredienst van DEMETER uit Thessalië naar het zuiden. Die eeredienst schijnt dus niet van zulk een late dagteekening te zijn, als men in onzen tijd heeft beweerd. Integendeel. Wij durven gerust aannemen, dat ze reeds in het oudste tijdperk van de geschiedenis der grieksche godsdienst te huis behoort. Daarvoor pleiten ook de orgiën, die er aan verbonden waren. Juist uit het wilde, onstuimige, ruwzinnelijke van haar karakter blijkt het, dat ze uit een der eerste eeuwen van de grieksche geschiedenis afkomstig zijn. En de landbouw was mede een der oudste bedrijven, door de Grieken uitgeoefend.

Voor de verrichting der offers en het geregeld volbrengen der eenmaal-ingestelde feestplechtigheden had men bepaalde personen noodig, die priesters of priesteressen waren, naarmate ze aan de eeredienst van een god of van een godin waren verbonden. Was ze door een bijzonder persoon in het leven geroepen, dan vervulden natuurlijk de stichter-zelf en zijn nakomelingschap het priesterambt. De offeranden binnenshuis voor een bepaalde familie werden altijd door het hoofd der familie, - de openbare daarentegen, die voor een geheele gemeente of voor een geheelen volksstam geschiedden, door het hoofd van die gemeente of dien volksstam verricht. Bij deze laatste soort werden de offerdiensten gewoonlijk vervuld door de leden van zulk een vereeniging gesamenlijk, of door het hoofd der vereeniging in *haren* naam. Was echter geen van beide het geval, dan moest men dit werk aan bepaalde per-

sonen opdragen. Van oudsher koos men er dezulken voor, die vrij waren van lichaamsgebreken, en door hun onberispelijkheid van gedrag en zedelijkheid - als meisjes ook door kuischheid - van de groote menigte zich onderscheidden. Hun werkkring was echter in Griekenland zuiver-stoffelijk van aard; het kennen van bepaalde werktuigelijke verrichtingen en handelingen, van bepaalde gebeden, en van de eenmaal-vastgestelde gebruiken, ziedaar hun geheele taak. Leerstellingen van het geloof te verkondigen, den zin van godsdienstige plechtigheden te verklaren, aan zóó iets dachten ze niet. En van daar, dat we in korten tijd onderscheiden eerediensten, de een in meerder, de ander in minder mate, zien versterven tot doode werkheiligheid. Ook vormden die priesters en priesteressen hier volstrekt geen bijzonderen stand, geen kaste; - geen hooger beginsel vereenigde hen en deed allen streven naar hetzelfde doel.

Daarentegen valt het niet te ontkennen, dat de bejaarde priesters den jongeren, pas beginnenden mondeling en praktisch onderwijs gaven. Trouwens, aan iederen vorm van godsvereering waren *bepaalde* gebruiken en eigenaardigheden verbonden, voor wier inachtneming een zekere mate van kennis werd vereischt, die men alleen door overlevering, door voortplanting van den voorganger op den opvolger zich verwerven kon. Bovendien benoemde men hoogstwaarschijnlijk van tijd tot tijd personen, om voor de stipte opvolging der bestaande godsdienstige gebruiken te waken, ze te handhaven en voor willekeurige veranderingen te vrijwaren. Geheel ontbroken heeft het aan voorschriften, aanwijzingen en regelen dáár zeker niet. Maar ze werden mondeling gegeven; en voor het grootste gedeelte leerde men ze door de praktijk. Aan bespiegeling over godsdienst en godsdienstzaken

werd in de verste verte niet gedacht. De godsvereering was geheel een handelen naar donker besef en overgeleverde gewoonten. De godsdienst werd door de priesters niet ontwikkeld en veredeld; - integendeel, juist onder hun handen ontaardde zij tot doode vormen en stierf haar levenwekkend beginsel weg.

De dichters daarentegen, of liever het dichterlijke element dat in de natie leefde, hebben een onberekenbaren invloed uitgeoefend op de verdere ontwikkeling van het godsdienstig geloof. Naauwelijks was het godsdienstige beginsel bij de Grieken ontwaakt, of de dichterlijke verbeelding begon het te kweeken en te koesteren. Het volk zelf werkte reeds aanstonds krachtig tot zijn ontwikkeling mede, door mythen te scheppen, waarin het de goden als handelende personen deed optreden. Die mythenpoësie was in zekeren zin een noodzakelijk uitvloeisel van het geloof aan goden, die leven en handelen gelijk wij menschen, waarvan de Griek was doordrongen. Want zijn bij ons menschen de zielsvermogens en hartstochten altijd in werking, naar deze of gene zijde geslingerd; - natuurlijk kon hij zijn goden in geen anderen toestand zich denken. Levende wezens, in werkeloosheid en ledigheid weggezonken, om in een en dezelfden toestand te blijven en het niets-doen als hun bezigheid te beschouwen, - zulk een ongerijmdheid stuitte hem tegen de borst. Van daar, dat iedere verandering in den toestand eener zaak werd toegeschreven aan den invloed der godheid, tot wier gebied zij behoorde en die gerekend werd, gelijk wij menschen, ten gevolge van bepaalde aandoeningen, bepaalde neigingen of redenen die verandering te hebben bewerkt. Met andere woorden: door de menschvormige voorstellingen, die men van de goden zich maakte, kwam men er toe, om ook menschelijke aandoeningen en menschelijke handelingen hun toe te dichten. De goden van den Griek waren vatbaar voor

lijden, voor willen, voor werken en handelen, voor berekenen en overleggen, kortom voor gevoelens en aandoeningen van allerlei aard. Langs dien weg kwam hij tot een geheel eigenaardige, dichterlijk-naïve beschouwing der natuur; - een beschouwing, die den mensch zich-zelf en zijne verschillende levenstoestanden in de natuur doet terugvinden. Maar bij den Griek was ze een onmiddellijk uitvloeisel der godendienst en stond ze onder haar onmiddellijken invloed; en van daar, dat ze niet de menschen-, maar de godenwereld in de natuur vond afgespiegeld; - in al de bijzondere verschijnselen van de natuur en het menschelijke leven zag ze niets dan het bedrijf van goden. En zulke feiten, ook al behooren zij geheel tot het gebied der verbeelding, worden voorgesteld in een historisch kleed; - de schildering er van in al hun bijzondere omstandigheden, in behoorlijke volgorde, draagt den naam van *verhaal;* - en het verhaal van een *bijzondere* daad van een der goden heet *mythos*. En in het scheppen van zulke verhalen vond reedstoen de Griek, gelijk alle bewoners der meer zuidelijke streken, behagen; - de vruchtbare mythenpoësie trad te voorschijn.

Nu werd aan iederen god en iederen vorm van godsvereering, als van zelf, een mythos vastgeknoopt. Wat zich in den mensch eerst door het verstand uit de verschijnselen der natuur of de gebeurtenissen van het menschelijke leven had ontwikkeld, - de voorstelling, dat er een God bestaat, en dat het plicht is Hem te vereeren; met andere woorden: de godheid - zelf, werd nu aangenomen als het eerste, en die natuurverschijnselen en toestanden van het menschelijke leven werden voorgesteld als werkingen dier godheid. Nu was de oorzaak der vereering van een bepaalde godheid niet meer te zoeken in den mensch, maar in die godheid-zelf. HELIOS werd nu niet langer vereerd ter wille van de zon, maar de zon had aan HELIOS haar bestaan

te danken; - DEMETER niet langer om den akkerbouw, veeleer werd de akkerbouw een voortbrengsel, een uitvinding van DEMETER. De godsdienstige vereering, aan HERA bewezen, werd niet langer voorgesteld als een gevolg van het, reeds veel vroeger ingevoerde, huwelijk; - integendeel, men ging nu beweeren, dat juist die godin het had ingesteld, dat zij-zelf er het voorbeeld van gegeven had, dat haar heilig huwelijk de bronwel was van het huwelijk onder de menschen. Eveneens heette het nu, dat EROS, de god der liefde, in het hart van elken minnaar de liefde doet ontkiemen. Met andere woorden: wat vroeger als afgetrokken natuurwet werd beschouwd, begon men nu voor te stellen als de werking eener godheid, die telkens van ieder bijzonder geval de oorzaak was.

Die dichterlijke opvatting der natuur had voor den Griek *dit* voordeel, dat ze hem de dingen der wereld hielp verklaren. Zij bevredigde het vurig verlangen naar kennis, dat ook *zijn* borst doortintelde. De wereld met al haar raadselen, met al de ondoorgrondelijke verschijnselen die ze ons vertoont, lag nu ontsluijerd voor den blik van zijn verstand. En hoe meer van die verschijnselen bij de bekrompenheid zijner voorstellingen zich aan hem voordeden, des te onvermoeider was zijn verbeelding werkzaam om langs dien godsdienstig-dichterlijken weg hun verklaring te zoeken. De godenwereld met haar menschelijke aandoeningen en menschelijke handelingen gaf hem daartoe een onfeilbaar hulpmiddel aan de hand. Werd iemand door den bliksem getroffen, dan heette het, dat hij tegen ZEUS zich vergrepen had. Beroerde een stormwind de golven en verbrijzelde hij in de schipbreuk het vaartuig, dan was POSEIDON vertoornd. Zag men plotseling zijn naaste betrekkingen sterven, dan was APOLLO of ARTEMIS beleedigd. Was iemands oogst gezegend, hij had zich de gunsten van

DEMETER verworven. Was hij gelukkig in de liefde, dan was APHRODITE hem genegen. Van ieder voorval in de natuur en in het menschelijke leven wist de Griek den grond en de oorzaak te vinden in het gemoed van de godheid, tot wier gebied het behoorde; van alle raadselen der wereld was in zijn godsdienst de oplossing gevonden.

Spoedig begon hij dit ook toe te passen op gewrochten van menschen, wier oorsprong en doel hij zich niet kon verklaren, vooral op alles wat betrekking had tot zijne godsdienst en zijn verschillende vormen van godsvereering. Dáár vooral kwam men er van zelf toe, om de hulp der goden in te roepen. Men zocht zich natuurlijk het ontstaan of het kenmerkende van elken bepaalden vorm van godsvereering te verklaren. En hoe deed men dit? Alleen door zijn aard van meer nabij te beschouwen; - in den regel was dan de godheid, aan wier tusschenkomst men zijn ontstaan moest toeschrijven, gevonden. Dit was een rijke bron van godsdienstige mythen, waaraan wij menig dichterlijk kunstgewrocht te danken hebben. En tegelijk leerden de Grieken langs dien weg hun vormen van godsvereering als instellingen van goddelijken aard, en hun godsdienst als een geopenbaarde beschouwen; - hetgeen wezenlijken en blijvenden invloed heeft uitgeoefend op het karakter hunner godsdienstige denkbeelden.

Van die kleine verhalen kwam men van zelf tot het maken van grootere; tot de epische dichtkunst was slechts ééne schrede. En ziedaar, waarom juist in dit eerste tijdvak die soort van dichtkunst zoo algemeen beoefend is, en tevens waarom in de epische gedichten der Grieken het godsdienstige element altijd op den voorgrond staat. De menschenwereld is er noch geheel doordrongen van de godenwereld.

We moeten echter tegelijk doen opmerken, dat het epos

in dit eerste tijdperk en in het begin van het volgende een onberekenbaren invloed heeft uitgeoefend op de ontwikkeling van het grieksche godenstelsel tot een gesloten geheel, en op zijne verbreiding in Hellas. Immers reeds-toen schijnt het - te oordeelen naar het voorbeeld van een THAMYRIS, en een AMPHION (die daaraan zijn naam ontleent) - gewoonte te zijn geweest, dat de zangers rondreisden, om den volke hun gedichten in het openbaar voor te dragen. En daar ze wel meestal dezelfde dichtstukken zullen hebben voorgedragen, en ook meerendeels in denzelfden kring van mythen en sagen zich bewogen, moet noodzakelijk, ook met betrekking tot de godsdienstige voorstellingen, één zelfde type hun eigen zijn geworden. Te meer noch moest dat het geval zijn, waar die zangen voor verreweg het grootste gedeelte uit *één* volksstam voortkwamen.

En ziehier ons genaderd tot een punt, dat niet alleen in de geschiedenis van de *godsdienstige* ontwikkeling der Grieken hoogst-merkwaardig is, maar met hun geheele volksleven in naauw en innig verband staat. Die volksstam waren de zanglievende Thraciërs, een echt-grieksch volkje, dat oorspronkelijk aan 't uiteinde van het toenmalige Griekenland, in Piërië, op de grenzen van het latere Thessalië en Macedonië zijn woonplaats had gehad. Die Thraciërs muntten uit door dichterlijken aanleg, en schijnen door de Voorzienigheid bestemd te zijn geweest om onder de Grieken de sprank van het edele dichtvuur te voorschijn te roepen, waaruit later zooveel groots en heerlijks is voortgesproten. Ze waren Grieken, en als zoodanig was natuurlijk de godsdienst hunner volksgenooten - inzoover die, toen noch onontwikkelde, kiemen van religie reeds *godsdienst* genoemd mogen worden - ook de

hunne. Nu bevond zich in hun nabijheid de Olympus, een vrij hooge berg met steile rotswanden, die op onderscheiden punten de beklimming hoogst-moeijelijk, ja onmogelijk maakten. Van dien berg wist men weinig af, en gelijk het altijd gaat, zoo ook nu. De Thraciërs met hun levendige verbeelding stelden zich den berg noch hooger voor, dan hij werkelijk is, en nooit durfde iemand het wagen om zijn top te beklimmen. Van daar, dat hij langsamerhand iets geheimzinnigs kreeg. Daar kwam noch bij, dat zijn top dikwerf in nevelen en duisternis was gehuld, en menigmaal onweders boven zijn kruinen zich samenpakten. Verwondert het iemand noch, dat de bewoners der omliggende landstreken hem tot den zetel van den Dondergod ZEUS maakten? En toen nu ZEUS tot het hoofd der geheele godenfamilie werd verheven, begon men dien berg weldra als de verblijfplaats, als de woonstede van *al* de hemelsche goden te beschouwen.

Van *deze* voorstellingen vervuld, trokken de thracische zangers Griekenland rond, en zongen van den Olympus en zijne goden. Wat het gevolg hiervan was, begrijpt men licht. Het kon niet anders, of het olympische godenstelsel moest alom het heerschende worden, en de plaatselijke godheden die men vroeger vereerde - voorzoover ze in dit godenstelsel niet pasten, of er een ondergeschikte rol in speelden - verdringen. Met andere woorden, er had een wezenlijke verandering in de godsdienstige voorstellingen der Grieken plaats. Zoo ontstond, om een voorbeeld te noemen, omstreeks dezen tijd de onderscheiding van een oude en een jonge godenwereld, van een vroeger rijk der Titanen en een later der olympische goden. Men begon zich den bejaarden Kronos te denken, of liever voor te stellen, als onttroond door den jeugdigen en krachtvollen olympischen Zeus. Niettemin bleef men noch

eeuwen later in onderscheiden streken van Griekenland en zijne koloniën Kronos vereeren en Hem ter eere de Kroniën vieren. Het eerste was de dichterlijke sage die *volks*eigendom was geworden; - het laatste was en bleef een geheel-plaatselijk geloof. Het denkbeeld van een vroegere godenwereld, die voor een nieuwe had moeten plaatsmaken, werd van zelf steeds algemeener, hoe meer het menschelijk verstand de orde en regelmatigheid begon op te merken, die in de wereld heerschen; hoe meer men uit verwarring, stormen en onlusten, in *dit* tijdvak ook op 't gebied der zedelijkheid, alom rust, recht en orde, in één woord een nieuw leven zag ontkiemen. En geen wonder. Want onwillekeurig werd daardoor de gedachte opgewekt, dat het vroeger ook wel *zóó* geweest zou zijn; - dat ook de inrichting van 't groot heelal, die men toèn aanschouwde, uit wanorde en strijd zich moest hebben ontwikkeld. Uit een chaotischen toestand, uit ongevormde stoffen - zóó beschouwde men de zaak - is de wereld langsamerhand geworden *die* ze is; - en dat wel door den wil en de almacht der olympische goden.

Zóó begonnen de godsdienstige kosmogoniën in 't leven te treden, die meerendeels haar grond hadden in een bespiegelende natuurbeschouwing, overeenkomstig de begrippen van dien tijd. Dat zulke pogingen om zich het ontstaan van de wereld, in de eerste plaats van de aarde - want de aarde werd door de toenmalige menschen als de wereld beschouwd - en haar tegenwoordigen toestand te verklaren, reeds in *dit* tijdvak zijn beproefd geworden, mogen we veilig aannemen; want de kosmogonie, die we in HESIODUS aantreffen en waar HOMERUS gedurig op zinspeelt, kan aan het brein van dien dichter haar oorsprong niet verschuldigd zijn. Het is meer dan waarschijnlijk, dat menig element van haar reeds in dezen

tijd bestond, en dat de dichters - met name HESIODUS - daarvan in hun gedichten partij hebben getrokken. Ook valt het niet te ontkennen, dat reeds nu - door den invloed der thraeische zangers, die het geloof aan de olympische goden der lichte bovenlucht door geheel Griekenland verspreidden - de vereering der chthonische goden op den achtergrond treedt, en vergeten *blijft*, om eerst veel later, maar dan ook zooveel te sterker, weêr op den voorgrond te treden.

Buiten de dichtkunst zien we in die dagen geen van de schoone kunsten in Griekenland met de godsdienst verbonden; noch de bouwkunst, noch het beeldhouwen, noch iets van dien aard. Hebben ze haar toen - reeds ten dienste gestaan, dan deden zij 't als ruwe, onontwikkelde handwerken. Aan kunsten in den eigenlijken zin van 't woord was noch geen denken. Standbeelden kende men noch niet. Wij mogen dat veilig besluiten uit hetgeen ons van de Romeinen bekend is. Deze laatsten - afstammelingen van de Pelasgers die, misschien ten gevolge der thessalische volksverhuizing, uit Epirus naar Italië zijn getogen - hebben vóór TARQUINIUS PRISCUS geen godenbeelden gekend. Wat de zangkunst en de muziek, die de hymnen waarschijnlijk vergezelden, aan de godsdienst hebben te danken gehad, daaromtrent kunnen we, bij gebrek aan berichten, niets beslissen.

Wat daarentegen de beschaving der zeden, gewoonten en levenswijze van de Grieken aangaat, - hun maatschappelijke ontwikkeling, dáár heeft de godsdient, zelfs in dezen ruwen vorm, onloochenbaar het hare toe bijgedragen. Want zij bond aan vaste vormen; - zij stelde aan de hartstochten paal en perk; - zij maakte dat de leden van een en dezelfde familie

[1]) ROSZ meent evenwel, dat er reeds vóór HOMERUS steenen tempels hebben bestaan.

en van een en denzelfden stam zich naauwer aan elkaêr aansloten; - zij heiligde menige instelling. En toen ze eenmaal gewoonte, gebruik, plicht, middel ter zedelijke beschaving was geworden, ging ze bij de vorming van een burgerlijke maatschappij - die aan het einde van dit tijdvak hoogstwaarschijnlijk plaatsgreep - ook dáárin over, en werkte dáár in noch ruimer mate, in noch uitgebreider kring, even nuttig als ze vroeger reeds in kleiner omvang gedaan had. Zoo mogen we, om een voorbeeld te noemen, met vrij groote zekerheid aannemen, dat door *haar* toedoen in Thessalië, te Delphi en in Ionië toen-reeds Amphiktyoniën zich hebben gevormd. Een bewijs, hoe belangrijk haar invloed, hoe veelomvattend haar macht, en hoe groot haar aanzien reeds in die dagen onder de grieksche volksstammen moet geweest zijn. En voorts - wij weten, dat de gedichten van HOMERUS spelen in den tijd, die de dorische volksverhuizing onmiddellijk voorafging. Wanneer we op *die* gedichten afgaan - hetgeen wij gerust mogen doen, omdat we mogen aannemen, dat de dichter zich zal verplaatst hebben in den tijd dien hij schildert - dan zien we, dat in al de grieksche staten reeds een toestand van maatschappelijke orde heerscht; en die toestand van rust en orde moet gewis voor een groot deel worden dankgeweten aan de godsdienst.

TWEEDE TIJDPERK.

VAN DE VERHUIZING DER THESSALIËRS NAAR THESSALIË TOT AAN HET ONTWAKEN VAN EEN KRITISCH-WIJSGEERIGEN GEEST ONDER DE GRIEKEN.
(VAN 1124 TOT OMSTREEKS 600 v. C.)

DE TIJD DER OMWENTELING EN DER STATENSTICHTING.

Aan het einde van het vorige tijdvak waren de volksstammen op de volgende wijze in de verschillende landstreken van Griekenland verspreid. De Peloponnesus was bijna geheel bezet door den stam der aeölische Achaeërs. In vóórhistorischen tijd uit het landschap, dat later den naam van Thessalië kreeg, daarheen getogen, beheerschte hij Argolis, Lakonië, Messenië en Pylos. Het noordelijke gedeelte van Elis werd bewoond door Epeërs, een volksstam die aan de Aetoliërs verwant was. Midden in het schiereiland hadden de Arkadiërs hun woonplaatsen, en langs de noordkust aan de korinthische golf de Ioniërs, een volk van denzelfden stam als Attika's bewoners. Vestigen wij het oog op Middengriekenland, dan vinden we vooreerst in Korinthe een alleenheersching van de Sisyphiden, - in Attika en Megaris Ioniërs, - in Boeötie en Orchomenus de Minyers, - in Thebe de Kadmeo-

nen, en bovendien noch Thraciërs, die uit het noordelijke gedeelte van Piërië hierhenen waren verhuisd. In Akarnanië woonden Aeoliërs, in Aetolië de Aetolers, in het latere Thessalië eveneens Aeoliërs zooals b. v. de Boeötiërs, voorts gedeeltelijk Achaeërs, de Hellenen tot wie ook de Doriërs behoorden, - in Iolkos Minyers, en aan de grenzen, in de nabijheid van den Olympus, de Thraciërs. In Epirus woonden toen de Thessaliërs, en Pelasgers. De overblijfsels van barbaarsche volksstammen, van Leleges, Kureten, Kaukonen en anderen, zijn te gering om hier in aanmerking te komen.

Daar braken plotseling de Thessaliërs uit hun vroegere woonplaatsen in Thesprotië in Epirus op, en bezetten omstreeks 1124 v. C. dat gedeelte van Noord-griekenland, dat later naar hen den naam van Thessalië heeft gedragen. De stam der Thessaliërs was aan de overige Grieken wel verwant, maar onderscheidde zich door zijn woesten, krachtvollen, oorlogszuchtigen aard. Waarschijnlijk deden zij hun inval onder begunstiging der verwarring en uitputting, die de langdurige trojaansche oorlog ook in Noord-griekenland had veroorzaakt. Maar hoe dit ook zijn moge, zóóveel is zeker: gelijk die inval in de *staatkundige* geschiedenis der Grieken een keerpunt vormt, doet hij het eveneens in de geschiedenis van hun *godsdienst*. Vandaar, dat we er een nieuw tijdperk meê beginnen. Het is de laatste omkeering in het zedelijke en maatschappelijke, die we in Griekenland zien plaatsgrijpen. Terwijl dan ook de vroegere toestand, al het vroeger bestaande, geheel wordt vernietigd - zóó zelfs, dat de herinnering er van is uitgewischt - treden van dezen oogenblik af aan overal vormen voor onze oogen, die *blijvend* zijn. Met andere woorden, voor *ons* onderzoek begint hier de *historische* tijd.

Dat die inbezitneming van Thessalië door de Thessaliërs

ook op den godsdienstigen toestand der Grieken een onberekenbaren invloed heeft uitgeoefend, behoeft geen betoog. Maar laat ons eerst een blik werpen in hun staatkundige geschiedenis, en de veranderingen gadeslaan, die de volksverhuizing op *dat* gebied ten gevolge had.

De vroegere bewoners van Thessalië, de Penesten, werden gedeeltelijk lijfeigenen, gelijk de Achaeërs; voor een gedeelte verlieten zij hun land. Tot de laatsten behoorden voornamelijk de Boeötiërs uit Arne - die grootendeels Aeöliers waren - en de Doriërs - in het landschap, dat later den naam van Hestiaeötis heeft gedragen. Enkele stammen wisten zich te verbinden met de bergvolken, - met de Aenianers en Dolopers b. v. - en zoodoende, ofschoon in een zeer beperkt gebied, hun vrijheid te bewaren. Onderscheiden van die stammen - b. v. de Thraciërs in Pierië, de Minyers in Iolkos - zijn spoorloos uit de geschiedenis verdwenen.

De Boeötiërs daarentegen trokken naar het landschap in Midden-griekenland, dat later naar hen den naam van Boeötië heeft gedragen. Dáár zijn ze met de Kadmeërs, Thraciërs en Minyers tot één volk saêmgesmolten. De Doriërs zijn eerst verhuisd naar het kleine landschap, dat naar hen Doris is genoemd. Maar dáár woonden ze veel te dicht op elkaêr gepakt. Vandaar, dat ze naar een andere woonplaats zochten. En eindelijk - omstreeks 1104 - waren ze zoo gelukkig, die te vinden in den Peloponnesus; - en wel in Argolis, Lakonië, Messenië en Elis, wier toenmalige bewoners zij gedeeltelijk tot lijfeigenen maakten, gedeeltelijk dwongen om een ander vaderland te zoeken. Toen ze dáár gezeteld waren, maakten ze zich ook noch meester van Sicyon, Korinthe en Megara. De uit hun land verdreven Achaeërs vielen de Ioniërs aan, die ze op *hun* beurt verdrongen, en die nu voor-

loopig naar het naburige Attika, naar hun stamverwanten togen. Door dit alles veranderde Hellas geheel van gedaante. Alleen de Arkadiërs bleven rustig in hun vroeger vaderland wonen.

Dat er in de godsdienstige denkbeelden en voorstellingen door die volksverhuizing een groote verandering moest plaatsgrijpen, ziet ieder in. Want waar de nieuwe volksstammen kwamen, daar brachten ze natuurlijk hun goden mede. Maar zij begrepen even goed als de oude inboorlingen, dat het plicht was, ook de reeds bestaande vormen van godsvereering te behouden. Zóó ontstond er een bonte mengeling van goden. Van tijd tot tijd gebeurde het waarschijnlijk ook, dat het oude volk zijn godsdienstige instellingen en gebruiken niet aan de indringers wilde prijsgeven, en ze daarom in 't geheim als mysteriën vierde, tot door verloop van tijd de gelegenheid zich weêr zou aanbieden om ze aan 't licht te brengen. Dikwerf streefden de overwinnaars er naar, om door hun nieuwe eeredienst die der overwonnenen te verdringen. Zoo bracht het belang der Doriërs het onloochenbaar mede, dat de vormen van godsvereering, die de Achaeërs vroeger in den Peloponnesus hadden aangekleefd, verdrongen werden. Uit HERODOTUS weet men dan ook, dat vóór de Dorische volksverhuizing de Thesmophoriën overal gebloeid hebben, maar dat ze alleen in Arkadië in zwang zijn gebleven. Verder schijnen die volkplantelingen uit het Noorden voorstanders te zijn geweest van de olympische goden, en uit dien hoofde de dienst der chthonische verwaarloosd, of ten minste gering-geschat, te hebben. De dienst van Io is in die dagen voor altijd verloren gegaan.

Maar hiermede had de omkeering van zaken haar einde nog niet bereikt; - tot buiten de toenmalige grenzen van

Griekenland breidde zij zich uit. De Aeöliërs die in Boeötië woonden, en de Achaeërs die uit den Peloponnesus daarhenen waren gevlucht, hadden van de Boeötiërs veel te lijden, en daarom verhuisden ze grootendeels naar de eilanden en de westkust van Klein-azië. Aan hen sloten Minyers, Thraciërs, Kadmeërs en anderen zich aan. Niet minder opeengedrongen, wanneer men hun aantal in aanmerking neemt, woonden de Ioniërs in Attika. Ook zij trokken weg, en bezetten een menigte eilanden in den griekschen archipel, alsmede een gedeelte der westkust van Klein-azië. En als de Doriërs in Megaris, Argolis en de overige landschappen van den Peloponnesus te veel vermenigvuldigen en met de oude inwoners zich niet meer kunnen verdragen, trekt ook uit hùn midden een volkplanting naar de zuidwest-kust van Klein-azië en de omliggende eilanden. Behalve dat, gaat er noch een gedeelte van de Doriërs naar Kreta, en een ander deel naar Thera en van daar naar Cyrene in Afrika. Een rechte zucht tot landverhuizing maakt van de Grieken zich meester. Ook uit andere deelen van het vasteland begeven zich volkplanters her- en derwaarts; de koloniën stichten op háár beurt weder koloniën. Het duurt niet lang meer, of we vinden al de eilanden der grieksche zee, de kusten van Macedonië en Thracië, een gedeelte der westkust van den Pontus Euxinus, de noordwest- en zuid-kust van Klein-azië, Cyprus, Cyrene, Sicilië en Beneden-italië, den westelijken oever en de eilanden der Ionische zee met Grieken bezet, die nu voortaan den naam van Hellenen dragen, omdat de Doriërs van ouds af in Thessalië zich-zelf Hellenen genoemd hadden, en door hèn de omkeering van zaken in Griekenland voor 't grootste gedeelte tot stand was gebracht. Het is niet onwaarschijnlijk, dat in *dien* tijd ook

Pelasgers uit Epirus naar Midden-italië zijn getogen en dáárheen (naar Latium) de (grieksche) kiemen der latere romeinsche godsdienst, een Jupiter en een Juno, een Vesta en andere goden hebben overgebracht.

Waar men ook henen toog, men nam zijn goden mede; in de allereerste plaats het heilige vuur uit de prytaneën der moederstad, en dus de eeredienst van Hestia. Zelden gebeurde het, dat een volkplanting *uitsluitend* uit stamgenooten bestond: gewoonlijk sloten personen uit andere familiën en andere stammen aan den tocht zich aan. En ofschoon het van zelf spreekt, dat de goden en eerediensten der eigenlijke volkplantelingen de bovenhand behielden, die der overige tochtgenooten slopen toch mede de kolonie binnen. Vandaar, dat in een nieuwe stad het aantal der goden, die vereerd werden, gedurig vermeerderde. Priesters maakten ongetwijfeld *altijd* den tocht mede, en zorgden - in vereeniging met de overheden en hoofden der volkplanting - voor de inrichting der feesten, der offeranden, en dergelijke dingen. Gewoonlijk volgden ze in dat opzicht stipt de gebruiken, die in hun vaderland in zwang waren. In geen enkele nieuwe volkplanting mocht het heilige gemist worden; zóó innig was het godsdienstig bewustzijn met het grieksche volksleven reeds saêmgeweven. Vandaar, dat het grieksche heidendom zich zoo ver heeft verbreid; - en, gelijk de uitkomst geleerd heeft, waarlijk niet tot schade der menschheid.

Van de veranderingen, die het oude godenstelsel ten gevolge der geweldige staatkundige omkeeringen ondergaan heeft, moeten wij er nog eenigen noemen. Vooreerst begonnen onderscheiden eerediensten in de nieuwe volkplantingen, en daardoor van zelf *in 't algemeen*, hooger aanzien te genieten.

dan haar in het moederland vroeger ten deel was gevallen. Als voorbeeld noemen we hier de dienst van Zeus op Kreta, en die van Helios op Rhodus. Meestal gaf de natuurgesteldheid der nieuwe landen er aanleiding toe. Zoo was b. v. Sicilië's vruchtbaarheid de oorzaak, dat dáár de dienst van Demeter en Kore, de vulkanische aard van het eiland Thera dat er de dienst van Poseidon algemeen in zwang kwam. Het was naar gelang van de gesteldheid der verschillende landstreken en den aard der verschillende volksstammen, dat iedere eeredienst zich nu in verschillende richtingen begon te ontwikkelen, en *hier* in eere, *ginds* half in vergetelheid kwam.

Een tweede verandering was deze, dat die tochten nu, voorzoover ze vrijwillig geschiedden, nimmer ondernomen werden vóór het orakel was ondervraagd. In de meeste gevallen vroeg men aan de Delphische godspraak raad, omdat die op het geschiktste punt zich bevond. Hierdoor kregen die inrichtingen - en vooral die van Delphi - een vermaardheid en een gezach dat eeuwen lang heeft voortgeduurd, buiten de grenzen van Griekenland zich uitgestrekt, en op alle godsdienstige belangen en zaken een onberekenbaren invloed uitgeöefend. Niet alleen dat Apollo een der meest-vereerde goden werd; - op *zijn* bevel werden een menigte heiligdommen gesticht, offerplechtigheden ingevoerd, oude eerediensten weêr hersteld. Het is hoogst-opmerkelijk, dat hij gewoonlijk beval, om de goden te eeren naar de voorvaderlijke instellingen (*κατὰ τὰ πάτρια*); door welk gebod menige oude eeredienst haar vroeger aanzien terugkreeg. Het orakel te Dodona trad eerst tegen het einde van dit tijdperk meer op den voorgrond, maar heeft eveneens de verbreiding van onderscheiden plaatselijke eerediensten in de hand gewerkt. Men denke b. v. aan de eeredienst van ACHELOÜS.

Een derde punt waar we op wijzen moeten, is het volgende. Wanneer er in een land van barbaren, waar de Grieken kwamen, reeds eerediensten, heilige plaatsen en grotten, offeranden, feestplechtigheden bestonden, dan behielden ze die, getrouw aan de grondstelling, die het helleensche volk altijd en alom in beoefening heeft gebracht, van namelijk de vreemde eeredienst ook tot de hunne te maken, om zoodoende het nieuw-verworven land des te zekerder en onherroepelijker in hun bezit te krijgen. Maar de uitheemsche goden vervingen ze door vaderlandsche. Zoo hebben ze waarschijnlijk op Kreta Zeus overgebracht in plaats van de phrygische godin Cybele; - zoo Artemis in Ephesus, in plaats van een aziatische godin wier naam ons onbekend is, - Aphrodite in plaats van de phoenicische godin Astarte, op Cythera en Cyprus, - Kronos op Kreta en Rhodus, in plaats van den phoenicischen Baäl, - en later Herkules op Thasos, in plaats van dienzelfden phoenicischen Baäl. Reeds-toen blijkt dus waarheid te zijn geweest, „dat de ouden niets wisten van een onderscheid tusschen ware en valsche goden. In *hun* oog was iedere godheid een ware God, en het verschil van godsdiensten niets anders, dan een verschil in de *wijze* van die goden te dienen." En reeds-toen blijkt dus dat vermengen van grieksche en vreemde elementen in zwang te zijn gekomen, dat later op de godsdienst der Grieken zulk een beslissenden invloed heeft uitgeoefend, en het zoo moeijelijk maakt, haar te doorgronden.

Noch van een vierde gevolg der staatkundige omkeeringen moeten wij spreken. Te weten, de aanvoerders van landverhuizers en stichters van volkplantingen werden uit dankbaarheid dikwerf — soms reeds bij hun leven, maar meestal door het nageslacht — tot goden verheven. Zoo b. v. AUTOLYCUS

door de inwoners van Sinope. Op andere plaatsen gaf de naam der stad of der landstreek aanleiding tot het vormen van zoogenaamde ktisten, en stelde men de nieuwe volkplanting onder hun bescherming. Zoo vertrouwde men het eiland Tenedos toe aan de hoede van Tenes, de stad der Aeneaten aan de hoede van een Aeneas, de stad Tarente aan die van een Taras, en meer van dien aard.

Maar hier openbaart zich reeds een diepe eerbied voor de bestaande goden. Men begreep, dat hun oudheid hen op onderscheiding aanspraak gaf, en durfde die nieuwe bovenmenschelijke wezens niet maar aanstonds in hun kring opnemen. Die laatsten dacht men zich daarom als halve goden, als personen die tusschen God en mensch in stonden; - en men gaf hun den naam van heroën, dat wil zeggen: krachtvolle mannen (verwant met *vir*, gelijk ἦρ met *ver?*). Naar alle waarschijnlijkheid echter is men dit eerst beginnen te doen *na* Homerus; - want in diens gedichten wordt het woord ἥρως noch niet gebezigd van wezenlijke halve-goden, maar alleen van achtenswaardige, moedige, vrije mannen. Slechts op één plaats (Ilias XII, 23) komt het woord in een meer gewijzigde beteekenis voor. Later is menigeen dier heroën - b. v. Herakles, de stamvader der Herakliden, die in Sparta, Argos, Messene en meer plaatsen de vorstelijke waardigheid bekleedden — door de overmacht der Doriërs in den Peloponnesus tot een wezenlijke godheid verheven geworden. Het was 't begin dier menschenvergoding, die later in het macedonische en romeinsche rijk op zulk een stuitende wijze ten top is gevoerd, en den beoefenaar der geschiedenis noch steeds verontwaardiging en walging wekt.

Welras begon men dat heroïseeren noch verder uit te breiden. Zoo schiepen b. v. de Atheners, toen ze langsamerhand

tot het inzicht kwamen, hoeveel ze aan den landbouw, de wetgeving en maatschappelijke orde te danken hadden, een heros Theseus (van θέω, τίθημι), een geheel-denkbeeldig persoon, die den atheenschen staat een geregeld bestuur en een goed rechtswezen zal hebben gegeven; - en een anderen heros Triptolemos, die hun het eerst eggen (τρίβειν), ploegen en zaaijen zal hebben geleerd. Op dezelfde wijze is vermoedelijk ook de legende ontstaan, dat Chiron (χείρ, de verpersoonlijkte handigheid bij mannen) alles heeft uitgevonden, wat door de menschelijke hand bewerkt wordt.

Het is licht te begrijpen, dat door dit alles de vroegere godenwereld een aanmerkelijke uitbreiding onderging, en een menigte nieuwe goden in zich opnam. Maar bij den ruimer gezichtskring en den ruimer kring van denkbeelden, die ten gevolge van hun herhaalde en verre zwerftochten voor de Grieken zich opende, kon het niet anders, of die godenwereld moest ook intensief zich ontwikkelen. Langsamerhand was hij een gesloten geheel geworden; - en toch merkte men gedurig noch allerlei nieuwe dingen op, waarin men de krachtswerking eener godheid meende te zien. Wat deed men nu? Die nieuwe voorstellingen zocht men, zoo goed het ging, met de oude te verbinden. Met andere woorden: de bijnamen - om het zoo eens uit te drukken, de werkzaamheden - der goden namen in aantal gedurig toe. Men denke hier b. v. aan het verschil, dat er bestaat tusschen Poseidon den wijnplenger, en Poseidon den aardschudder en beheerscher der zee; - tusschen Apollo den vernietiger, en Apollo den bespeler der lier.

Maar ten gevolge hunner veelvuldige zwerftochten, ten gevolge der veelvuldige en hardnekkige kampstrijden, die ze tegen elkaêr, tegen de barbaren en de elementen hadden gevoerd, was de geestesrichting der Grieken geheel veranderd; -

een ridderlijke geest was in hen ontwaakt. En daar de mensch altijd zijn eigen toestand overbrengt op zijn goden, moesten nu de voorstellingen, die de Griek van zijn godenwereld zich vormde, het karakter dragen van dien tijd. Met andere woorden, ze moesten een ridderlijk, heroïsch karakter krijgen. En werkelijk zien we dit in de werken van HOMERUS; de meeste godengestalten zijn daar geïdealiseerde ridders geworden.

Die gedeeltelijke herschepping, gedeeltelijke ontwikkeling van de godsdienstige begrippen der Grieken moest uit den aard der zaak steeds verder zich uitbreiden, toen de zangers voortgingen, ze meer en meer tot het onderwerp hunner kunstgewrochten te maken. Daar heeft men b. v. den mythos. De zwerftochten van de Grieken en hun goden, hun volksverhuizingen, de namen der nieuwe woonplaatsen, de nieuwe eerediensten, alles leverde het een onuitputtelijk-rijke bron van gedurig-nieuwe mythen en mythische gedichten. En daar ze dikwerf in het volksbewustzijn bleven voortleven, gelijk ze er eigenlijk aan waren ontleend, kon het niet anders, of ook de godsdienstige voorstellingen moesten voortdurend zich wijzigen en veranderen.

In dit laatste opzicht moet echter meer worden toegeschreven aan den invloed der eigenlijke dichtkunst, die in de verschillende, toen noch meer op zich-zelf staande, deelen van Griekenland ongetwijfeld in de meest-verschillende richtingen zich heeft voortbewogen.

Maar alle overdrijving roept een tegenwicht in het leven; - en juist het zwevende en onbestemde der kennis doet de behoefte ontwaken aan vaste begrippen en stellige regels. Zoo ook hier. Die zelfde dichtkunst, die de oorzaak was van de gedurige wijziging der godsdienstige voorstellingen, is het

middel geweest, waardoor de godsdienst der Grieken een vasten vorm heeft gekregen, een gesloten geheel is geworden. De denkbeelden die men van de inrichting der godenwereld, van de betrekking en verwantschap tusschen de verschillende goden, van den loop en omvang van hun wereldbestuur; - en de voorstellingen die men van hun wezen eeuwen lang in Griekenland zich gevormd heeft, is men aan *haar* verschuldigd geweest. *Zij* heeft ze in het leven geroepen. Vraagt men, waar? Het eerst op de kust van Klein-azië, in Ionië; - en eenigen tijd later op het vasteland van het eigenlijke Hellas, in Boeötië. Van die twee verschillende punten hebben ze zich voortgeplant door geheel Griekenland in den ruimsten zin van het woord; - en dat niet op bevel van hooger hand, maar alleen door de kracht der dichtkunst en het talent van haar beide vertegenwoordigers, HOMERUS en HESIODUS.

In de landstreek waar we het eerst van spraken, in Ionië, werkten allerlei omstandigheden samen, om den bloei der epische dichtkunst te bevorderen. Men had daar-om de woorden van OTFRIED MULLER te bezigen - Ioniërs, uit Athene afkomstig, met hun edelaardige, wijze en omzichtige Athene, en hun dappere en menschlievende heroën; - en men had er Achaeërs, de aanzienlijkste stam der Aeoliërs van Kyme, met vorsten uit Agamemnons stamhuis aan 't hoofd, met al de herinneringen die aan den naam van den „koning der mannen" zich vastknoopten, en met een menigte overleveringen die betrekking hadden op de daden der Pelopiden, en vooral op de verwinning van Troje. HOMERUS' vermoedelijke geboorteplaats, Smyrna, dat op de grenzen van Ionië in de richting van Aeolië lag, werd bepaaldelijk door deze laatsten bewoond. En buiten die Ioniërs en Achaeërs leefden er noch allerlei strijdlustige scharen, uit Lokris, Thessalië en Euboeä

overgekomen, en - wie we vooral niet mogen vergeten - *volkplantelingen uit Boeötië, met hun vereering der Muzen van den Helikon, en hun voorvaderlijke liefde voor de dichtkunst.* Is het wonder, dat hier, in dit schoone land, de dichtkunst welig ontkiemde? En wel in *dien* vorm, waarin ze in het eigenlijke Hellas reeds voorlang was beoefend, - als epos? En is het wonder, dat hier een HOMERUS optrad? Dat vooral de *trojaansche* sagenkring het onderwerp zijner zangen werd? Dat in zijn gedichten het geloof aan de olympische godenwereld op den voorgrond staat, terwijl dat geloof toch - gelijk we vroeger zagen - van de zanglievende Thraciërs uit Piërië afkomstig was? Immers neen. Want het is ons duidelijk, dat thracische volkplantelingen het met zich naar Ionië hadden overgebracht.

Maar wanneer dàt waar is, stellen we dat de olympische godenkring reeds vóór HOMERUS werd vereerd, en tijdens zijn optreden reeds een gesloten geheel was geworden. En hoe zullen we daarmeê de bekende uitspraak van HERODOTUS rijmen, dat HOMERUS met HESIODUS de theogonie der Grieken *gemaakt* heeft? Die uitspraak klinkt ons noch zonderlinger in de ooren, als wij bedenken, dat in de twee voorname gedichten van HOMERUS niets wat naar theogonie zweemt te vinden is. Noch in de Ilias, noch in de Odyssée wordt van de afkomst en geboorte der goden een woord gerept; - hun aanwezen wordt *gesteld*, als een feit dat boven allen twijfel verheven is. Een bewijs te meer, hoe lijnrecht de uitspraak van den geschiedschrijver tegen de waarheid indruischt, en alleen van een man op *zijn* standpunt te verontschuldigen is.

Neen! HOMERUS heeft de theogonie der Grieken niet *gemaakt*. Het is geheel onbewust en onbedoeld, dat hij het godsdienstig geloof zijner volksgenooten aan vaste regelen gebonden

heeft. En waardoor dan? Door de voortreffelijkheid zijner zangen alleen. Want dáárdoor zijn ze zoo algemeen geworden; - dáárdoor zijn ze in de herinnering des volks blijven voortleven; - dáárdoor hebben de rhapsoden en andere zangers ze zoo menigwerf tot het onderwerp hunner openbare voordrachten gemaakt; - dáárdoor hebben ze de algemeene bewondering weggedragen. En terwijl er in Griekenland noch geen vaste wetten, geen stellige voorschriften omtrent den vorm van godsvereering bestonden, laat het zich dááruit verklaren, dat *zij* eenheid hebben gebracht in de, vroeger zwevende en onbestemde, voorstellingen, en het geloof aan een olympische godenwereld - vroeger alleen aan de Thraciërs eigen, maar in een reeds zeer ontwikkelden vorm - zulk een beslissend overwicht gegeven, dat alle bijzondere meeningen en stellingen er voor moesten wijken, en alle plaatselijke eerediensten, voorzoover ze in dien godenkring niet pasten, er door op den achtergrond werden gedrongen. Inzóóver - maar ook inzóóver alleen - heeft HOMERUS zich verdienstelijk gemaakt jegens de godsdienst van zijn volk; - wanneer men ten minste *hem* als verdienste mag aanrekenen, wat meer een gevolg was van de gunstige tijdsomstandigheden. De mensch wil nu eenmaal bepaalde regelen hebben, waar hij zich aan houden kan; vooral op het gebied van de godsdienst gevoelt hij daaraan behoefte. Hij is het zich bewust, dat hij anders gevaar loopt, her- en derwaarts te worden geslingerd als een riet. Van daar, dat hij iedere poging om zulke voorschriften hem te geven, al zijn ze noch zoo onvolledig, op hoogen prijs stelt. In ieder geval krijgt hij daardoor een gids aan wien hij zich kan vastklemmen, als zijn gemoed tot godsvereering zich gedrongen voelt.

Bij de beoordeeling van HOMERUS moet men dit in het oog

houden. HOMERUS heeft de grieksche godsdienst niet *uitgevonden*, en geen samenstel van begrippen en leerstellingen heeft hij willen geven, - ja, we mogen zelfs niet aannemen, dat hij den aard van hetgeen door overlevering tot hem kwam, naar eenig bijzonder doel zal hebben gewijzigd.

„De godensage zoomin als de heldensage is een gewrocht van HOMERUS' heldendichten. Was ze dat, dan had ze nooit in het volksbewustzijn zulke diepe wortelen kunnen schieten. Maar juist het tegendeel is waar. De reden, dat HOMERUS' gedichten zulk een diepen en blijvenden invloed hebben uitgeoefend, moet juist-daarin gezocht worden, dat ze uit het volksbewustzijn waren voortgeweld, - dat ze dáármede innig en naauw zamenhingen. En er moge dan in zijn leerstellingen een dieper zin liggen opgesloten, maar die in later eeuwen niet meer begrepen werd, ook dáárom mogen we aan zijne zangen noch geen bestaan toeschrijven, onafhankelijk van den volksgeest. Integendeel. Alleen omdat die nog-onmondige volksgeest in *haar* welsprekende taal zich uitspreekt, is de dichtkunst de leermeesteres van volgende geslachten." HOMERUS heeft het doel niet gehad, om den Grieken een godsdienststelsel te geven. De goden en hun eerediensten zijn voor hem bijzaak. Van daar, dat hij menig punt, dat hem onder het dichten, om het zoo eens uit te drukken, tegenkwam, slechts ter loops aanstipt. Niet, dat de opmerkzame lezer in HOMERUS niet een menigte voorstellingen en godengestalten zal aantreffen, die als gewrochten van het genie des dichters ons voor de oogen treden, ja die we voor onze oogen zien *worden*. Maar de voorname geloofsstellingen zijn reeds afgerond, de voorname godengestalten zijn reeds persoonlijkheden. Het zijn alleen punten van ondergeschikt belang, waarin de dichter zoo eigenmachtig te werk gaat. En we mogen niet vergeten, dat

hij in zijn zangen sommige dingen in een andere volgorde moest rangschikken, dan de overlevering het hem meêdeelde. Dáárin vindt de geheele zaak haar verklaring.

In de hoofdtrekken komt het godenstelsel van HOMERUS *hierop* neder. De godenwereld is in drie deelen verdeeld. Men heeft een rijk der lichte bovenlucht, of de olympische godenwereld; - een rijk der watergoden, - en een rijk der onderaardsche goden; - maar met *dien* verstande, dat ZEUS, de beheerscher van het rijk der lichte bovenlucht, tegelijk opperheer van de beide anderen is. De gewone verblijfplaats, de eigenlijke zetel der bovenaardsche goden is de Olympus, een berg aan het uiteinde van Hellas, op de grenzen van Thessalië. Dáár bewonen ze een soort van stad, vol prachtige paleizen, en vormen met elkaêr een familie of maatschappelijke vereeniging met opklimmende rangen en waardigheden. Aan hun hoofd staat ZEUS; maar zijn macht is eer een aartsvaderlijke, dan een alleenheersching in den eigenlijken zin van het woord.

Het tweede rijk, dat der watergoden, bevindt zich in de zee; - maar de riviergoden en de bronnymphen, de Najaden, worden gerekend er toe te behooren. Ook de leden van *dit* rijk vormen met elkaêr een soort van familie of maatschappij, in verschillende rangen en standen verdeeld. POSEIDON, hun opperheer, is evenmin als ZEUS onbeperkt alleenheerscher; ook *zijn* gezach is eer patriarchaal te noemen. Men kan echter de rivier- en zee-goden, met name POSEIDON, ook als leden van den olympischen godenkring beschouwen.

Het rijksgebied der derde klasse van goden is de onderwereld, de diepte der aarde. Dáár leeft HADES met PERSEPHONE als opperheer der schimmen. Van deze laatste goden echter en hun sagenkring maakt HOMERUS weinig of

geen melding. En dit kan ons niet verwonderen. Bij *hem*, den vertegenwoordiger van de epische dichtkunst der Thraciërs, stond de *olympische* godenkring op den voorgrond.

Iedere godheid heeft haar bijzonder ambt, haar bepaalden werkkring, waarin ze gedeeltelijk eigenmachtig, gedeeltelijk, wanneer ze een ondergeschikte plaats bekleedt, op hooger bevel werkzaam is. Ze verlaten zelfs van tijd tot tijd hun gewone verblijfplaats, om op een bepaald punt, waar hun invloed vereischt wordt, in eigen persoon aanwezig te zijn en te handelen. In *alles* mogen of kunnen echter de goden hun eigen wil niet volgen; ze staan onder de heerschappij van een natuur- en zede-wet, wier uitspraken zij niet kunnen veranderen, maar moeten eerbiedigen. Of die wet eenmaal door hen-zelf is daargesteld, dan of ze van een hoogere macht, van het noodlot, is uitgegaan, laat HOMERUS in het midden.

In dienst der hemelgoden staan bepaaldelijk de krachten der natuur, wier werkingen zij regelen naardat het hun luim gevalt. Door middel van die natuurkrachten hebben zij de wereldorde daargesteld, en regelen ze noch steeds de natuur en het menschelijke leven. Of zij het heelal ook *geschapen* hebben, dat weet men niet. Het wordt, in den blinde weg, *gesteld;* maar rekenschap van het waarom wist men zich-zelf noch niet te geven. Zóóveel evenwel is zeker, dat de vorming en ordening der wereld tot haar tegenwoordigen toestand den goden onnoemelijk - veel moeite heeft veroorzaakt, en bloedige oorlogen met de ruwe, onhandelbare reuzenmacht der Titanen in het leven geroepen. Eindelijk echter zijn deze laatsten overwonnen, en nu boeten ze hun euveldaden in den Tartarus. [1])

---

[1]) Zou dus Τίταν misschien van τίω komen? De quantiteit der ι pleit er wel voor.

Die goden zijn verder wezens, in schoonheid en macht boven den mensch verheven, maar overigens aan ons stervelingen gelijk. De menschelijke neigingen, hartstochten en handelingen zijn ook de hunne. Het eenige onderscheid is, dat ze bij hen krachtiger ontwikkeld zijn en een edeler karakter dragen. Voor de oogen der stervelingen zijn ze meestal onzichtbaar; - maar dit neemt niet weg, dat ze aan sommige uitverkorenen in zichtbaren vorm zich vertoonen, gesprekken met hen aanknoopen, en meer van dien aard. In den regel echter openbaren ze zich aan de menschen alleen door werkingen der natuurkrachten die onder hun beheer staan. Naar gelang van omstandigheden wenden ze die aan ten voor- of ten nadeele van den mensch. Zijn ze hem goedgunstig, dan doen zij de weldaden, wier begeving in hun hand staat, hem toevloeijen, en wenden de onheilen, waarmeê ze kunnen straffen, van zijn hoofd af; - zijn ze op hem vertoornd, dan schikt hun hand die rampen en onheilen hem toe. Het staat in hun vermogen, deels door zulke werkingen van natuurkrachten, deels door bijzondere teekenen, deels door den mond van uitverkoren priesters, hun eigen wil, en de onveranderlijke uitspraken van het noodlot, die zij-alleen kennen, vooraf aan de stervelingen te openbaren. Gewoonlijk verleenen ze dan ook die gunst, wanneer men het eerbiedig hun vraagt en hun toegenegenheid zich weet te verwerven. Ze kunnen zich veranderen; - wanneer ze het ter bereiking van een of ander doel noodig rekenen, kunnen zij de gedaante van bepaalde personen, ja van dieren en natuurverschijnsels, b. v. van den regen, aannemen. Overigens zijn ze de *vertegenwoordigers* niet van het natuurlijke in de natuur en het menschelijke leven; - ze doen niets dan het *besturen* en *regelen*, en noch wel alleen met betrekking tot de menschen. Bij HOMERUS is de mensch het middelpunt, om

hetwelk zijn godenwereld zich beweegt. Voor *hem-alleen* bestaat ze, gelijk ze *door* hem geschapen is.

Maar nu doet de vraag zich voor: hoe beschouwde de dichter-zelf die godsdienst, door hem gepredikt? Wat was *zijn* subjectief gevoelen over haar? Was hij zelf bevangen door de bijgeloovigheden der volksmenigte, of heeft hij zich daarboven weten te verheffen? Heeft hij haar in haar geheelen omvang gekend, haar strekking helder doorzien, haar eigenlijken zin begrepen? Heeft hij met bewustheid al de bijzondere leerstellingen gehandhaafd, of heeft hij ze blindelings aangenomen? Heeft hij de duistere punten zoeken op te helderen, en zich-zelf en zijn hoorders sommige dingen begrijpelijk pogen te maken? Heeft hij verstorven elementen in de godsdienst door zijn zangen doen herleven? Het spreekt van zelf, dat een beslissend antwoord op de vragen niet te geven is. Maar zóóveel blijkt onloochenbaar uit zijn gedichten: hij heeft over de zaken *nagedacht*, hij heeft de godsdienstleer *met oordeel* behandeld. Hoe het anders te verklaren, dat juist Hera - die in Mycenae als godin van den echt werd vereerd - optreedt als de vijandin der Trojanen, wier vorst Paris de rechten des huwelijks met voeten had getreden? Hoe het anders te verklaren, dat juist Pallas-Athene - de verpersoonlijking van de wijsheid en het zelfstandig nadenken - in den persoon van Mentor den onmondigen Telemachus als reisgenoot vergezelt? Van waar anders, dat we hem zelfs éénmaal uit de etymologie van den naam tot de beteekenis en het eigenaardig karakter eener godheid zien besluiten?

Dat het godsdienststelsel van HOMERUS geen afgerond geheel is, waarvan al de deelen volkomen aan elkaêr sluiten, moet ons niet verwonderen. HOMERUS leefde in een tijd, toen men met het redeneerend verstand noch weinig te rade ging, en

het zedelijk gevoel noch zeer onontwikkeld was. Daarbij, HOMERUS was dichter, en wel een volksdichter, die zijner verbeelding den ruimen teugel vierde. Het was hem te doen om het volk te vermaken en genoegen te geven. Dat doel was hoofdzaak; - en de keus der onderwerpen uit de mythologie en de fabelachtige godenwereld bleef altijd ondergeschikt aan dat doel.

Vandaar al die tegenstrijdigheden, onbehoorlijkheden en ongerijmdheden. Vandaar al die ergerlijke zwakheden en onzedelijke daden, waaraan bij hem de goden zich schuldig maken. En het is waar, die geheel-menschvormige omgang van de goden met de stervelingen, - hun vooringenomenheid *voor* en *tegen* bepaalde personen, dikwerf geheel buiten dier schuld, - hun twist-stoken onder de menschen, - hun onderlinge strijd en verdeeldheid, - hun wangunst, - hun liefdesgeschiedenissen onder elkaêr en met de stervelingen, - hun dikwerf-bespottelijke spijt en ergernis, - hun dikwerf-kinderachtige blijdschap en uitgelatenheid, het is soms zeer stuitend. We kunnen het dan ook begrijpen, dat in later tijd, toen het oordeel meer was ontwikkeld en het gevoel van zedelijkheid meer verfijnd, HOMERUS' gedichten in Griekenland door bekrompen menschen als slecht en verderfelijk werden beschouwd. Maar *ons* hindert dat niet. *Wij* begrijpen, dat HOMERUS niet is opgetreden als kerkelijk zedepreker. Hij was dichter, volksdichter, en als zoodanig had hij *zijn eigen*, dat wil zeggen een dichterlijk, doel. Hij wilde aan het volk teruggeven in het kleed der poësie, wat het zelf had gedacht en gesproken. Door de goden en godenmythen tot het onderwerp zijner zangen te maken, deed hij niets dan de gewoonte van die dagen volgen. En liep hij al gevaar om de vromen te ergeren, het deerde hem niet; - want alleen om de bereiking van *zijn* doel, om schoonheid, om kunst, was het hem te doen. Vandaar, dat hij uit die

overleveringen slechts dàtgene overnam, waarin echt-menschelijke toestanden en gemoedsneigingen werden geschilderd; - want dááruit-alleen kon hij overdreven aandoeningen en hartstochtelijke tooneelen zich laten ontwikkelen. En wien *nu* die fabels ergeren, die bedenke, in welk een tijd ze in het leven zijn getreden; - toen de mensch noch te onontwikkeld was, om de goden zoo ver boven zich verheven te achten; - toen hij noch meende goed te doen met al de krachten, neigingen en hartstochten hun toe te dichten, die hij in de natuur en den mensch, in de meest-verschillende graden en richtingen, zag werken.

En toch heeft die vroegste dichtkunst zich nooit verlaagd tot het schilderen van dierlijken wellust. Integendeel. In de zangen van HOMERUS treden de goden ons meest-allen als innemende, schoone, edele figuren voor de oogen; - over het algemeen heeft hij ze aan tijdgenoot en nakomeling onder de meest-bevallige vormen voorgesteld. Zijn goden zijn scherp-geteekend, en uitgewerkt tot bepaalde persoonlijkheden; - het zijn plastische figuren; - ze zijn wat ze zijn en zijn *moeten* geheel en volkomen, en ook niets anders dan dat. Vandaar, dat HOMERUS de man mag genoemd worden, die de godsdienst der Grieken heeft veredeld; - want verhevener godsdienstige voorstellingen heeft hij bij hen in het leven geroepen. En in-zoover dit laatste invloed uitoefenen *moest,* en ook werkelijk uitgeoefend *heeft* op de kunst, is hij de vader ook der schoone kunsten in Griekenland geworden. We hebben dus recht om te beweeren, dat een man als HOMERUS voor zijn tijd en volk onberekenbaar-nuttig geweest, ook met betrekking tot de ontwikkeling der godsdienstige begrippen.

„Maar aan den anderen kant valt het niet te ontkennen, dat HOMERUS veel kwaad heeft gesticht. Het is door *zijn*

toedoen, dat al die fabelen onder de Grieken langer en vaster geloofd zijn geworden, dan anders waarschijnlijk het geval zou geweest zijn. Dat is evenwel geheel buiten *zijn* schuld; - en wanneer hij in later eeuw eens uit de dooden herrezen was, hij zou zeker verbaasd gestaan hebben bij het zien, wat men van hem gemaakt had. Alleen de overdreven bewondering, die men in Griekenland voor zijn gedichten heeft aan den dag gelegd, moet er de schuld van dragen." Men heeft ze gaan beschouwen als een wetboek van het geloof. Die dwaling is groot, en heeft hoogst-nadeelige gevolgen gehad. Maar de verheven dichtgloed die over HOMERUS' zangen ligt uitgespreid, - de onnavolgbare kracht zijner woorden, - zijn levendigheid van voorstelling, waardoor hij zelfs de verdichting als zuivere werkelijkheid zijn lezers voor de oogen weet te tooveren, - de verspreiding dier gedichten door de Homeriden, Rhapsoden en andere zangers, - hun invoering zelfs als leerboek in de scholen, maken de zaak ons verklaarbaar en verschoonlijk.

Dit neemt echter de nadeelige gevolgen der dwaling niet weg. Het spreekt van zelf, dat, toen men zijn gedichten eenmaal als wetboek van het geloof ging beschouwen, de godsdienst meer en meer een bloot lippenwerk werd. Men hield zich nu blindelings aan het eenmaal-vastgestelde; - men vergenoegde zich met een doode ceremoniëndienst. De godsdienst werd zoodoende iets geheel *buiten* den mensch; - de drang des harten om zelf, onmiddellijk, met Hooger wezens zich in betrekking te stellen, stierf langsamerhand weg. Maar we herhalen het, de schuld van HOMERUS is dat niet. Bijna altijd na de optreding van een verheven geest onder het menschdom zien we iets dergelijks gebeuren.

Overigens is het waarschijnlijk onder den invloed van HO-

MERUS' gedichten, dat de helden zijner zangen tot heroën, ja tot goden zijn verheven geworden. Zoo is MENELAÜS, eerst als heros, later als god, te Therapne in Lakonië vereerd. Met HELENA zien we in Sparta en op Rhodus hetzelfde gebeuren. De inwoners van Klazomenus en Ephese aanbidden AGAMEMNON als een god. En ACHILLES verheft men aan de boorden van den Pontus Euxinus tot den rang van heros.

Op het vaste land van het eigenlijke Hellas was inmiddels, ten gevolge der aanhoudende volksverhuizingen, een schromelijke verwarring ook in de godsdienstige voorstellingen beginnen te heerschen. De steden en staten bestonden nu uit een mengelmoes van allerlei inwoners. En het spreekt van zelf, dat iedere volksstam zijn bijzondere godsdienstige voorstellingen, zijn eigen goden had. Het werd letterlijk onmogelijk, dat alles uit elkaêr te houden. Dat werd het vooral in Boeötië, waar - gelijk we vroeger zagen - volkplantelingen uit allerlei stammen waren saêmgestroomd en saêmgesmolten. Dáár wist men in waarheid niet meer, *wat* te gelooven. De geheelplaatselijke vereering der Muzen en der chthonische goden schijnt er zoo vast geworteld en hoog in aanzien te zijn geweest, dat zij de eeredienst der olympische goden dreigde te verdringen. En menig lichtvaardig dichter schijnt er met goddelijke zaken vermetel den spot gedreven, en den hoogeren wezens allerlei aanstootelijke fabelen toegedicht te hebben. Aan die willekeur paal en perk te zetten, de tegenstrijdigheid van al die verschillende eerediensten weg te nemen, voor de zwevende voorstellingen vaste begrippen in de plaats te geven, het onwezenlijke weg te werpen en het *wezenlijke* te behouden; - met andere woorden: eenheid te brengen in de verwarring, vastheid in het zwevende, samenhang in het

noch-verbrokkelde, was het doel van den Boeötiër HESIODUS.

En hoe zocht hij dat doel te bereiken? Door het vervaardigen van een theogonie; - dat wil zeggen, door van *alle* goden - niet alleen van de olympische, maar ook van de chthonische, ja van een menigte plaatselijke godheden - den oorsprong na te sporen. Met dat doel bracht hij een geslachtslijst bijeen van al de goden en halve goden. En daar de meesten hunner natuurkrachten zijn, moest hij, wanneer hij tot den eersten oorsprong van alles wilde opklimmen, van zelf ook het punt der wereldschepping ter sprake brengen. Het is de eerste van de pogingen, die men in Griekenland beproefd heeft om zich het ontstaan der wereld te verklaren, wier kennis tot *ons* is gekomen; - en daardoor heeft ze voor ons groote belangrijkheid.

Waarschijnlijk heeft HESIODUS zijn gedicht geschreven met het doel, dat het bij volksfeesten openlijk zou worden voorgedragen, en langs dien weg onder de groote menigte verspreid. Het ligt in den aard der zaak, dat hij partij zal hebben getrokken van al wat vroeger over dit punt in Griekenland gedacht was. De hoofdinhoud zijner theogonie kan dus voor zijn landslieden onmogelijk nieuw of onbekend zijn geweest. En daarom is het noch meer te bejammeren, dat men op den tekst, dien *wij* van het gedicht bezitten, weinig of geen staat kan maken. Vruchteloos zijn, ook in onze dagen, de naauwkeurigste en geleerdste onderzoekingen in het werk gesteld; - het is en blijft onmogelijk, overal met zekerheid te bepalen, wàt van HESIODUS-zelf afkomstig, en wàt later in den tekst ingeschoven is. Maar dit ééne blijkt ons toch uit het gedicht: dat men ten tijde van HESIODUS over het ontstaan en de ontwikkeling der wereld reeds was beginnen na te denken, en dat men een opvolging van onderscheiden

godenheerschappijen stelde. De eerste - zoo leerde men - die van URANUS, was verdrongen door die van KRONOS; - en deze had op *haar* beurt moeten plaatsmaken voor die van ZEUS. In HESIODUS' godenwereld treedt het beginsel der alleenheersching, dat in die dagen ook in Hellas begon gehuldigd te worden, reeds meer op den voorgrond, dan bij HOMERUS.

Van een *wereldschepping* in den eigenlijken zin van het woord is bij HESIODUS evenmin spraak als bij HOMERUS. Eerst veel later zien we dat begrip door de Grieken in den kring hunner denkbeelden opnemen. In *dezen* tijd beschouwde men de wereld noch als een organisme, dat uit een eigen levensbeginsel, ten gevolge van onbekende en ondoorgrondelijke oorzaken, zich ontwikkeld heeft. Bij HESIODUS gaat die ontwikkeling uit van den CHAOS (de ledige ruimte) en GAIA (de stof) en EROS, - bij HOMERUS van URANUS; - een verschil van opvatting, dat in het verschil van woonplaats zijn grond heeft, maar tevens een bewijs, dat men *tegelijkertijd* over de zaak dacht op verschillende plaatsen.

Met betrekking tot het aantal en de eigenschappen der eigenlijke goden bestaat er tusschen het stelsel van HESIODUS en dat van HOMERUS geen merkbaar verschil. Het eenige onderscheid is, dat door den eerste de vereering van heroën - ten minste, als we het gedicht in zijn tegenwoordigen vorm mogen vertrouwen - met ronde woorden wordt geleerd. Ja, sommige heroën komen in zijn gedicht reeds voor, als tot goden verheven; b. v. HERAKLES en andere groote mannen. Maar dit laat zich zeer goed verklaren. Wanneer wij bedenken, tot welk een hoogte de macht der Doriërs in den Peloponnesus reeds geklommen was, vinden we het niet langer vreemd, dat hun HERAKLES in het eigenlijke Hellas reeds als een godheid vereerd werd. En hoeveel volksoverleveringen er

toen reeds in omloop waren, zien we zelfs uit de weinige brokstukken, die van een gedicht van HESIODUS, dat den titel Aegimius had, ons noch zijn overgebleven.

Niettemin maakt HESIODUS' godenwereld over het algemeen een geheel anderen indruk op ons, dan die van HOMERUS. Ze is bij lang na zoo vrolijk, zoo echt-menschelijk-schoon, zoo welwillend, zoo vriendelijk, zoo helder en open niet. Bij HESIODUS gevoelt zich de mensch een vreemdeling onder die geheimzinnige machten; - men bespeurt geen verwantschap, geen wezenlijken gemeenschapsband tusschen hem en zijn goden. Een geest van neêrgedruktheid, van zwaarmoedigheid, van droefgeestigheid ademt uit de gedichten van HESIODUS ons tegen. Mogelijk is 't, dat dit een gevolg is van zijn eigenaardig karakter, van zijne bijzondere gemoedsrichting en wereldbeschouwing. Waarschijnlijk echter moet het worden toegeschreven aan den invloed der landstreek waar de dichter woonde, aan het groote verschil dat er bestaat tusschen het vasteland van Hellas, en het heerlijke Ionië met zijn altijd-helderen hemel en zijn altijd opgeruimde bewoners. Dááruit laat de zaak zich het natuurlijkst verklaren.

Maar nu rijst de vraag bij ons op: hoe is de dichter bij de behandeling van zijn onderwerp te werk gegaan? Dat er oordeel toe vereischt werd, om met die ontzachelijke menigte overleveringen en mythen te arbeiden en daaruit een keus te doen, spreekt van zelf. Bij nader onderzoek zien we dan ook werkelijk, dat hij uit de verschillende lezingen van een en dezelfde mythe er altijd één heeft uitgekozen; - en wel die, welke in zijn oog de beste en redelijkste was.

Het ligt verder in den aard der zaak, dat hij met het *verzamelen* van die mythen niet volstaan kon; - hij moest in

ieder geval samenhang brengen tusschen al die verschillende onderdeelen; - hij moest er een geheel van maken.

En merkt nu eens op, welk een verstandige, diepe zin in de meeste dier geslachtsafleidingen ligt opgesloten. Zou HESIODUS dat alles kant en klaar hebben gevonden? Zou hij er niets hebben bijgevoegd van zijn eigen hand? We willen het eens toegeven. Maar zóóveel is ten minste zeker, dat de rangschikking dier verschillende genealogiën, en wel in *die* volgorde waarin *wij* ze lezen, *zijn* werk is. Welnu! iederen onpartijdigen lezer moèt het in de oogen springen, dat de dichter in zijn theogonie bepaalde grondstellingen vasthoudt; - dat een bepaalde voorstelling van de dingen der wereld en hun ontwikkeling, uit de ervaring en de rede geput, bij de rangschikking der deelen van het gedicht ten grond heeft gelegen. We zien duidelijk, dat hij zijn veelomvattend onderwerp werkelijk in zijn macht heeft gehad, en met kunst en zorg in een bepaalden vorm gegoten. Uit alles blijkt, dat hij op zulk een rationeele wijze zijn onderwerp behandeld heeft. Dat hij gedurig pogingen doet om, door middel der etymologie, sommige godennamen te verklaren, en den stam van sommige zelfstandige en bijvoegelijke naamwoorden op te sporen, levert er ons een vernieuwd bewijs van.

En vinden we desniettemin een menigte gapingen, sprongen in de redeneering, en zonderlinge gedachtenverbindingen in het gedicht, men bedenke, uit hoe vele en velerlei bronnen HESIODUS zijn onderwerp bij elkaêr heeft moeten zoeken, en hoe dikwerf hij verband moest brengen tusschen dingen die eigenlijk met elkaêr in geen verband staan.

Het spreekt van zelf, dat die poging van HESIODUS om in het geloof der Grieken eenheid te brengen door den

oorsprong en de onderlinge verwantschap der verschillende goden aan te wijzen, in de geschiedenis der bijzondere goden hun eigenaardig karakter nu scherper op den voorgrond deed treden. Zoodoende werd het gedicht langsamerhand vóor de Grieken een soort van wetboek in zake van de godsdienst, - een geloofsregel in dichtmaat. 't Is waar, het werd van staatswege niet wettelijk als zoodanig erkend, en geen priesters waakten voor zijn handhaving en uitlegging. Maar we moeten niet vergeten, dat het uit de volksoverleveringen zich ontwikkeld had, en dit alles dus eigenlijk onnoodig was. Uit zijn aard *kon* het niet anders, dan grooten invloed uitoefenen op den godsdienstigen toestand van Griekenland. Want algemeen voelde men behoefte aan overeenstemming in geloofszaken; en daartoe had HESIODUS in zijn gedicht den weg gebaand. Al de verschillende voorstellingen, die als blootplaatselijk geloof bij de aanzienlijkste stammen voortleefden, had hij met zorg in zijn arbeid opgenomen en tot een geheel verwerkt. Zóó werd *zijn* theogonie de toetssteen, waaraan de verschillende denkbeelden, die men aangaande de goden, hun rang en onderlinge verwantschap in de verschillende landstreken van Griekenland zich vormde, in het vervolg getoetst konden worden. En de mythen, die daarmede niet overeenstemden, zonken weg in vergetelheid, of bleven alleen als plaatselijke overlevering voortleven. In verband met dit laatste zal men begrijpen, inhoever waarheid is, wat HERODOTUS van HESIODUS zegt evenals van HOMERUS, dat hij de theogonie der Grieken zal hebben *gemaakt*, den goden hun namen, waardigheden en werkkring aangewezen, en hun lichamelijken vorm aangeduid.

Wat het geloof aan een leven na den dood betreft, zijn de denkbeelden van HESIODUS reeds veel vollediger en ver-

hevener dan die van HOMERUS. Ten minste, in de „Werken en dagen" zien we al de heroën door ZEUS reeds overgebracht naar de eilanden der gezaligden in den westelijken oceaan. Ja, er komt een vers in het gedicht voor, waarin KRONOS reeds wordt voorgesteld als hun opperheer. En de kritiek moge gelijk hebben, waar zij de onechtheid van dat vers beweert, zóóveel blijkt ons uit het voorgaande, dat de mythenkring steeds verder en verder zich uitbreidde, en dus, van zelf, ook in velerlei opzicht de godsdienst.

De zoogenaamde cyclische dichters hebben voor ons weinig belangrijkheid. Gelijk ze in hun beschouwingen omtrent den trojaanschen sagenkring angstvallig aan HOMERUS zich hielden, zijn ze ook bij de behandeling van godsdienstige leerstellingen hem op den voet gevolgd. Alleen waar het doel hunner poësie het gebiedend vorderde, hebben ze misschien een enkele afwijking zich veroorloofd. Zóóveel is zeker, dat zij op de grondaanschouwing der Grieken geen invloed hoegenaamd hebben uitgeoefend. Want hoe zouden anders, juist in *die* dagen, HOMERUS' zangen voor de Grieken geloofsregel zijn geworden?

Van oneindig-meer belang voor ons zijn de zoogenaamde Homerische hymnen, of proöemiën (voorspelen, inleidingen) gelijk ze door de Ouden, meer naar waarheid, genoemd worden. Het waren inleidingen, in den waren zin des woords; - de rhapsoden plachten ze voor te dragen als inleiding op hun voordracht van HOMERUS' zangen. Ze bestonden in een aanroeping van goden en godinnen. Dat menigwerf al de sagen die omtrent een of andere godheid in omloop waren, er in behandeld; - al de bijnamen, die ze droeg, er in opgehelderd werden, behoeft geen betoog. Voorts moet men die gedichten,

voorzoover ze van langer adem zijn, beschouwen als inleidingen tot een wedstrijd van *verschillende* rhapsoden. En als zoodanig vormden ze tevens den overgang van de godsdienstige plechtigheden, offeranden, gebeden en heilige gezangen, die voorafgegaan waren, tot de kampstrijden, die nu een aanvang zouden nemen. In zekere mate moest dus hun inhoud altijd betrekking hebben op *die* godheid, aan wie de feestplechtigheid geheiligd was. *Haar* daden werden er in bezongen; - de sagen, omtrent *haar* in omloop, werden er in vermeld; - *haar* beeld riepen ze den toeschouwer in het geheugen terug; - van *haar* gaven ze hem juister denkbeelden. Door dat alles werkten zij de verspreiding der verschillende godsdienstige voorstellingen in de hand. Menige zuiver-plaatselijke eeredienst had het dáárаan te danken, dat ze algemeen werd aangenomen; - door hùn toedoen was het, dat menige zuiver-plaatselijke mythe alom bekend werd. Ja, van tijd tot tijd zien we in die hymnen reeds pogingen beproeven om van het bestaande godenstelsel en de in zwang zijnde eerediensten den oorsprong zich te verklaren. Zelfs de etymologie zien we daartoe te hulp roepen. Zoo kent men - om een voorbeeld te noemen - de mythe, waarin DIONUSOS wordt voorgesteld als een zoon van ZEUS (Διὸσ), die op den berg Nysa zal zijn opgevoerd. Waarschijnlijk is ze niets anders dan een vernuftige vinding, uitgedacht om den oorsprong van den naam Διόνυσοσ te verklaren.

Overigens is de mythenpoësie in dit tijdperk vruchtbaarder geweest, dan ooit te voren. Trouwens, nú had ze overvloed van stof. Men weet b. v., aan hoe velerlei zwerftochten de eerediensten, tijdens de menigvuldige volksverhuizingen, waren blootgesteld geweest; - en men weet, in hoe grooten getale nieuwe heiligdommen ter eere van heroën waren verrezen. Wat wonder, dat de verbeelding des dichters die zwerftoch-

ten der eeredienstcn herschiep in zwerftochten van de goden-zelf, en de stichting dier nieuwe heiligdommen aan de heroën-zelf ging toeschrijven, *ter wier eere* zij waren opgericht? - Nú begon men ook de verwantschap dier heroën of halve-goden met de goden aan te wijzen, in het breede hun afkomst uiteen te zetten, vele hunner daden omstandig meê te deelen, hun merkwaardige lotgevallen aan de nakomelingschap te verhalen. Voorts spreekt het van zelf, dat in den loop des tijds van menig godsdienstig gebruik, van menig feest, van menige eeredienst de beteekenis reeds was verloren gegaan; - door een mythe poogde men nu, dikwerf op de zonderlingste wijze, de zaak weder te verklaren. - Door de volksverhuizing, die de meest-verschillende nationale elementen had samengebracht, waren in dit tijdvak eerediensten met elkâer in aanraking gekomen, die lijnrecht tegen elkâer overstonden, wier wezen geheel met elkâer in strijd was; - men ging het beproeven, om door mythische verhalen die tegenstrijdigheid op te heffen, dat onvereenigbare te verbinden. En honderde dingen meer van dien aard. Ook over den oorsprong en naam van sommige priesterlijke geslachten begon men na te denken; en de dichterlijke fantasie leidde ze af van een, louter-denkbeeldigen, heros, aan wien het volk nu goddelijke eer ging bewijzen. Men denke hier aan de Buzygen te Athene, die van zulk een denkbeeldigen Buzyges, - aan de Butaden, die van een evendenkbeeldigen Butes (naar men zegt, reeds in de gedichten van HESIODUS vermeld geweest) den oorsprong van hun stamhuis afleidden. Van daar, dat dit tijdvak bij voorkeur dat der mythische poësie mag genoemd worden.

En aan dichters, die zulke sagen overnamen en verder uitwerkten, - die bepaalde eerediensten uitvoerig behandelden, ontbrak het niet. ALCAEUS b. v. deed het in zijn hymnen.

Zoo moet SAPPHO meer bepaald APHRODITE en EROS tot het onderwerp van haar zangen gemaakt hebben. ALCMAN bezong in zijn Parthenieën, in hymnen en paeanen, zoowel goden als menschen. De gedichten van STESICHORUS waren bij voorkeur gewijd aan de verheerlijking der heroën, ofschoon hij, naar het schijnt, zich niet heeft ontzien om de volkssage naar zijn bijzonder doel te wijzigen; - voorts heeft hij ook liederen vervaardigd tot eer der goden, vooral paeanen en hymnen. ARION verkondigde in zijn dithyramben den lof van DIONUSOS en de feesten dier godheid; - zijn hymnen of proöemiën dienden tot opening van feestplechtigheden. SIMONIDES heeft hymnen en lofliederen gemaakt op allerlei goden.

Onmiskenbaar stonden deze dichters, gelijk dit geheele tijdvak, in zedelijke ontwikkeling hooger dan hun voorgangers. We mogen dus verwachten, dat zij de hooge verhevenheid der goden boven den mensch dieper gevoeld en in hun mythen en verhalen meer op den voorgrond gebracht zullen hebben. En wezenlijk, als we de dichterlijke voortbrengselen van dit tijdvak met die van 't voorgaande vergelijken, zien we zonneklaar een veredeling der godsdienstige voorstellingen. De bekrompen opvatting, de kinderlijke gemeenzaamheid van vroeger is geweken. De goden staan niet meer met de menschen op gelijken voet; - de mensch waagt het niet meer, met hen den spot te drijven. De dichters van dit tijdperk zijn dus in hun denkbeelden vooruitgegaan, en staan in *dit* opzicht hooger dan HOMERUS. Maar ze wisten hem den hoogen rang niet te ontnemen, dien men hem eenmaal in godsdienstzaken had toegekend; en van daar, dat hun waardiger voorstellingen in het volksbewustzijn niet bleven voortleven, maar door HOMERUS weêr verdrongen werden.

Terwijl zóó de grieksche godsdienst steeds voortging zich te ontwikkelen tot een beter en meer-gesloten geheel, ging met die *inwendige* ontwikkeling uitbreiding *naar buiten* hand aan hand. De verwaring, die tijdens de menigvuldige volksverhuizingen in Hellas en zijn koloniën geheerscht had, maakte langsamerhand plaats voor een toestand van rust en orde. De dooreenmenging der meest-verschillende volkstammen hield op. De verhouding der burgers tot elkaêr, vroeger in de nieuwe staten onbepaald en onzeker, werd geregeld. Terwijl vroeger het gebied van de familie, van de phratia, van den demos enzoovoorts, niet naauw genoeg was omschreven, werden thans die verschillende vertakkingen van het staatsleven scherp van elkaêr afgescheiden en door bijzondere wetten geordend. Op een menigte plaatsen stonden bijzondere wetgevers op. Was reeds vóór de Dorische volksverhuizing de godsdienst met het familie - en het openbare leven in vele opzichten naauw verbonden geweest, nú werd ze geheel onder de staatsinstellingen opgenomen. Zij begon een deel uit te maken van het openbare leven; onderscheiden eerediensten werden van staatswege ingesteld of gewettigd, ja zelfs met staatsambten in betrekking gebracht. De staat bracht de godsdienst onder *zijn* beheer, maakte haar aan *zich* ondergeschikt. Vandaar, dat ze overal een vasten vorm aannam en aan vaste regelen gebonden werd. Maar vandaar ook, dat ze iets geheel-buiten den mensch begon te worden. Haar onveranderlijke voorschriften werden door een vreemde macht hem opgedrongen; de eigenlijke bron van het godsdienstig geloof droogde nú uit. De godsdienst werd bij de Grieken een zaak, die geheel buiten het hart omging. Zij begon te bestaan in een opvolging van allerlei geboden en wetten; -

ze ontaardde steeds meer en meer in doode vormen, in een bloot - uitwendig plichtvertoon. Het spreekt van zelf, dat ze hierdoor in den loop des tijds haar oorspronkelijke beteekenis in velerlei opzichten moest verliezen.

Daar kwam noch iets anders bij. Men wilde alle insluipen van nieuwigheden beletten. Ten einde aan iedere eeredienst duurzaamheid te verzekeren, zocht men ze voor elke wijziging of aanranding te vrijwaren. Wat deed men nu, om dit doel te bereiken? Men ging van staatswege rechtbanken oprichten, die in last hadden om elke schennis of veronachtzaming van de staatsgodsdienst streng te straffen. Het was b. v. in *dit* tijdvak, dat te Athene aan een der hoogste staatsbeämbten, aan den basileus, de handhaving dier staatsgodsdienst werd opgedragen, en dus de mogelijkheid van een aanklacht om ongodsdienstigheid gesteld. En reeds lang vóór Solon treffen we er bepaalde voorschriften en wetten (θεσμοὺσ καὶ νόμουσ) omtrent de godsdienst aan. Maar vooral in de dorische staten kreeg dat dorre formalisme spoedig de overhand, omdat vooral-diè volksstam aan wetten en regels, aan vaste vormen en bindende voorschriften gehecht was. Trouwens, het beginsel waarvan men uitging was goed. Men zag het in, of liever men besefte, dat rust en orde in een staat alleen-dan bestaanbaar zijn, als er godsdienst woont; - ofschoon noch niet volstrekt-noodig is, wat latere wijsgeeren en geschiedschrijvers beweerd hebben, dat men haar zelf zou hebben *uitgedacht* of *gewrocht*. En tegelijk zag men zeer goed in, dat ook op het gebied van de godsdienst bepaalde vormen, stellige voorschriften noodig zijn, om het godsdienstig gevoel in den mensch levendig te houden en voor grove afdwalingen te behoeden. Maar de staat had moeten zorgen, dat de zin, de beteekenis en bedoeling dier een-

maal-vastgestelde vormen en regelen in het volksbewustzijn bleven voortleven. Onafgebroken uitlegging, verklaring, toelichting daarvan ware zijn plicht geweest. En in plaats van den weg voor ontwikkeling en verbetering der verschillende eerediensten af te sluiten, had hij dien moeten openstellen. Geen van die beide dingen deed hij; - en ziedaar de fout. Dat een godsdienst een bepaalden vorm moet aannemen, ligt in den aard der zaak; - anders is ze geen afzonderlijk, op zich-zelf staand geheel. Maar de *ontwikkeling* der godsdienstige denkbeelden moet niet worden belemmerd en tegengewerkt. In Griekenland werd het gedaan — en de nadeelige gevolgen bleven niet uit.

Een bepaald wetboek van de godsdienst is echter in Griekenland nooit vervaardigd; - het gemis daarvan werd vergoed door den godsdienstzin die den Griek was aangeboren, en door de gewoonte of het gebruik. Alleen bij de Kretensers treffen we enkele godsdienstige liederen aan, die hun oorsprong aan voorschriften van staatswege hadden te danken. De jongen of de ouden van dagen moesten ze van buiten kennen en op bepaalde feestdagen in het openbaar zingen. Maar om de jeugd opzettelijk onderwijs te doen geven in de godsdienstleer, - om daartoe bepaalde personen aan te stellen, priesters en anderen, dááraan heeft men in Griekenland nooit gedacht. Door het zien en door gewoonte moest men alles zich eigen maken. Het weinige, dat in schrift werd gebracht, bevatte louter voorschriften omtrent den uitwendigen vorm eener eeredienst; 't waren dus rituaalboeken. En de priesters, die noch niets anders waren dan handlangers bij de offerplechtigheden, oefenden in dit tijdvak noch geen invloed uit op de godsdienstige vorming of ontwikkeling der Grieken.

Vatten we nu al het voorgaande kort te samen, dan zien we, dat de godsdienst bij de Hellenen drie steunpunten had: de gewoonte, de dichters HOMERUS en HESIODUS, en den staat. Van die drie was de laatste haar krachtigste steun.

Terwijl nu langs dien weg de godsdienst in vele opzichten, ja bijna geheel, van den staat afhankelijk werd, bleef ze in enkele opzichten haar zelfstandigheid tegenover den staat bewaren. Ja, het was door *haar* toedoen, dat de staatsinstellingen vastheid en duurzaamheid kregen; - alleen door *haar* oppermachtigen invloed. In het vorige tijdperk ontdekten we daarvan reeds sporen; - nú breidde die invloed steeds verder zich uit. Het geschiedde door middel van de godsdienstige amphiktyoniën, die in aantal en omvang meer en meer toenamen. 't Is waar, door den inval der Thessaliërs waren er enkelen, in Thessalië b. v., te gronde gegaan. Maar daartegenover zien we een menigte anderen voortbestaan of verrijzen. Op het vasteland van Griekenland treffen we het delphische verbond, het Pamboeötium bij den tempel der ionische Athene, en in Achaja het Panachaeüm aan; - in Klein-azië het Panaeölium, het Paniönium, en de Panegyris der zes dorische steden. En noch grooter invloed dan die amphiktyoniën begonnen de groote spelen uit te oefenen, die uit gemeenschappelijke godsvereering en gemeenschappelijke feestplechtigheden oorspronkelijk zich hebben ontwikkeld.

We moeten noch doen opmerken, dat in dit tijdperk, toen men aan de zwevende godsdienstige voorstellingen een vasten vorm gaf, ongetwijfeld ook menige verouderde, halfvergeten eeredienst uit haar schuilhoek weêr te voorschijn is gehaald en tot haar vroeger aanzien verheven. Bepaaldelijk moet dit

het geval zijn geweest met de oude mysteriën. Op nieuw werden ze nu bekend, en op nieuw kwamen ze tot eere. Door *haar* werd nu het geloof aan onsterfelijkheid, aan een leven na den dood, onder de Grieken meer tot bewustheid gebracht en verspreid. Dat het zóó, en niet anders, is gegaan, ziet men 't best, als men HOMERUS' denkbeelden over dit punt met die van PINDARUS vergelijkt.

Volgens HOMERUS leiden de dooden, zelfs de verhevenste heroën niet uitgezonderd, in de onderwereld of Hades een schimmenleven, waarin ze als ijdele schimmen hun aardsch leven voortzetten. In PINDARUS daarentegen leeft de overtuiging, dat iedere euveldaad, hier op aarde bedreven, in de onderwereld streng wordt gestraft, - maar dat een zalig leven, zonder zorg of kommer, eeuwig door het zonlicht bestraald, het deel der goeden is. „Degenen" - zingt hij - „die in een driemaal herhaald leven op aarde en in de onderwereld hun gemoed hebben weten rein te houden van alle kwaad, bewandelen den heirweg van Zeus naar den burgt van Kronos, waar de frissche luchtstroom van Okeanos de eilanden der gezaligden verkwikt, en gouden bloemen hun tegenblinken."

Men ziet, dat PINDARUS hier het verblijf op de eilanden der gezaligden voorstelt als 't loon der reinste deugd; - terwijl bij HOMERUS slechts enkele lievelingen van de goden, een Menelaüs b. v. omdat hij een dochter van Zeus tot gemalin heeft, in de Elyséesche velden aanlanden.

Maar vooral het geheimzinnige, dat in de eeredienst der chthonische goden was gelegen, trok menigeen aan. Die der olympische goden van de lichte bovenlucht liet hen onbevredigd. De denkbeelden en voorstellingen, die men van deze laatsten zich vormde, werden weêrgegeven in schoone zinnelijke vormen, in heerlijke godenbeelden. En die voorstellingen

waren meest-allen vrolijk en dartel van aard. Over het rijk der *chthonische* goden daarentegen lag een donkere sluijer uitgespreid. Dáár werd der verbeelding vrije speelruimte gelaten. Het is hieraan, dat men de hernieuwde verspreiding der mysteriën mede voor een groot deel moet toeschrijven.

Op de zedelijkheid en zedelijke ontwikkeling van den mensch heeft de godsdienst in dit tijdperk grooter invloed uitgeoefend dan vroeger. We zien de voorstellingen, die de Griek van zijn goden zich vormt, steeds zuiverder, majestueuser en verhevener worden. De gnomendichters uit het laatste gedeelte van dit tijdperk, die ons zulk een menigte treffende zedespreuken hebben nagelaten, leveren hiervan het beste bewijs. Gevoel van zedelijkheid en diepe eerbied voor de goden stralen op iedere bladzijde van hun geschriften door. Ook in de wetgevers heeft ongetwijfeld dat bewustzijn reeds vroegtijdig geleefd; en van daar, dat in hun wetgevingen en staatsinstellingen de godsdienst zoo op den voorgrond staat. Velen hunner zagen reeds zeer goed, welk een heilzame band zij voor de volksmenigte is. Van een nadeeligen invloed der mysteriën of der aanstootelijke dingen in HOMERUS' zangen zien we geen spoor. Ook in het *volk* was het zedelijk gevoel reeds *zóó* sterk ontwikkeld, dat die enkele min-zuivere voorstellingen geen blijvenden indruk maakten. De eerbied voor de goden, die de staat van den burger eischte, heiligde wederkeerig de staatsinstellingen.

Hoezeer de godsdienst het leven der Grieken in den ruimsten zin des woords begon te doordringen, zien we onder anderen ook hieruit, dat reeds in dit tijdvak - en in het volgende noch meer - aan menschen, steden, plaatsen en dergelijken namen werden gegeven, van godennamen afgeleid.

Dat er in dit tijdvak tempels bestaan hebben, weten we met zekerheid; - HOMERUS levert ons daarvan de treffendste bewijzen. Maar bij hem zijn het noch *openbare* gebouwen, bestemd om aan het volk gelegenheid te geven tot het vervullen zijner godsdienstplichten. Hoe langs hoe meer echter won het bijgeloof veld, dat de goden-zelf in die tempels woonden. Uit den aard der zaak moest dat bijgeloof algemeen worden, toen men beelden van de goden ging maken, en die beelden als werkelijke wezens begon te aanbidden. Nu moesten die goden voor de wisselingen van het weder beschut worden, en de tempel werd zoodoende de wezenlijke verblijfplaats, de wezenlijke woonstede der goden. Dat men in den beginne slechts houten tempels bouwde, eenvoudig, zonder pracht of praal, behoeft geen betoog. Later begon men, in plaats van hout, steen te gebruiken en versierselen aan te brengen van allerlei aard. Het spreekt van zelf, dat die versierselen op de voorstellingen en sagen doelden, die er in omloop waren omtrent de godheid aan wie de tempel geheiligd was. In den beginne bestonden ze alleen uit losse figuren; later werden het geheele groepen. De beeldhouwkunst begon met de bouwkunst hand aan hand te gaan.

De vormelooze blokken en steenklompen, die de natuur opleverde, werden in dit tijdperk reeds vervangen door godenbeelden in menschelijken vorm. In HOMERUS vinden we een plaats, waar hierop kennelijk gedoeld wordt. Met het snijden van houten beelden begon men. Dáárna vervaardigde men ze van steen; - en in het laatste gedeelte van het tijdperk had men reeds gedreven en gegoten beelden. En geen wonder. De natuur van den zinnelijken mensch brengt het mede, dat hij gaarne het voorwerp zijner aanbidding met zijne oogen wil zien. Van daar, dat hij, of degene die op hooger trap

van ontwikkeling staat in *zijne* plaats, er rusteloos naar streeft om hem zulk een beeld te verschaffen.

De schilderkunst heeft zonder eenigen twijfel zeer spoedig na de beeldhouwkunst zich ontwikkeld. En heeft ze in den beginne zich waarschijnlijk alleen aan het beschilderen der godenbeelden gewaagd, spoedig trad ze zelfstandig te voorschijn, en in het laatste gedeelte van dit tijdperk leverde zij reeds geheele groepen en de schoonste voorstellingen.

Al die verschillende kunsten zijn in den eersten tijd ondergeschikt geweest aan de godsdienst, om later - door háár gesterkt en veredeld - zich vrij en heerlijk te ontwikkelen. Maar reeds-nú bewezen ze haar gebiedster onwaardeerbare diensten. In die afbeeldingen, die als doode beelden altijd aan zich-zelf gelijk bleven, zag nu het volk zijn goden voor zich verzinnelijkt; - en daardoor kregen de godsdienstige voorstellingen een vast en onveranderlijk karakter. Wat men vroeger slechts duister beseft had, zag men nu met zijne oogen; - en daardoor werd het godsdienstig gevoel in den mensch versterkt en verhelderd. En menige sage en voorstelling, die zonder de hulp der kunst spoorloos zou zijn verloren gegaan, werd door haar aan de vergetelheid ontrukt.

't Is waar, aan den anderen kant gingen groote nadeelen met die ontwikkeling der kunsten gepaard. Voor het zienlijke zag de groote menigte nu het onzienlijke voorbij; - bij de zinnelijke voorstelling bleef ze staan. Terwijl voor den denkenden geest, voor het waarlijk-godsdienstig gemoed *alle* vormelijke godsvereering, en dus ook het aanbidden van godenbeelden, geheel zinnebeeldig is, kwam het nu bij de groote menigte zóó ver, dat ze die doode beelden ging beschouwen alsof het de goden-zelf waren. Ze ging hen bekransen, wasschen, zalven, kleeden, viel er voor op de kniën, wierp hun

kussen toe, en dergelijke, alsof het levende wezens waren. De oorzaak daarvan is zeer gemakkelijk te verklaren. 't Was door het betooverend schoon der kunst, dat ze - ofschoon geen werkelijk-bestaande wezens, maar bloote scheppingen der verbeelding - in het volksbewustzijn als werkelijk-bestaande begonnen te leven. Te eerder moest men in die fout vervallen, omdat er van staatswege niet gezorgd was voor inrichtingen, waar door bepaalde personen aan de verheldering der godsdienstige denkbeelden geärbeid werd. De godsdienst stond bij de Grieken, ja, onder toezicht en invloed van den staat; maar geen enkele maatregel heeft ooit haar *ontwikkeling* beoogd. De staat heeft niets anders gedaan, dan haar aan vaste vormen binden en haar gebied binnen vaste grenzen beperken. Van daar, dat ze hoe langs hoe meer tot een reeks van doode vormen moest wegsterven. Wel bleef ze den staat groote diensten bewijzen en werd voortdurend streng gehandhaafd; - maar ze werd iets geheel uitwendigs, een dood lichaam zonder gloed of leven.

Doch alle werking roept tegenwerking in het leven; zoo ook hier. Er verrees een licht aan de kimmen, dat de nevelen der duisternis poogde te verstrooijen. Men begon te beproeven, om het verstijfde met nieuwen gloed, het verstorvene met nieuw leven te bezielen, het oude in nieuwe vormen over te gieten. In Ionië openbaarde dat streven zich het eerst.

De verwarring, die tijdens de volksverhuizingen dáár evenals elders had geheerscht, had opgehouden. Orde en rust woonden in de nieuwgebouwde steden en dorpen; - maar een orde die de vrije ontwikkeling van den geest niet belemmerde, en een rust die niet in geestelijken doodslaap haar grond had. Spoedig ontstond er een uitgebreide en winstgevende handel zelfs met ver-verwijderde landstreken; een

menigte volkplantingen werden heinde en ver gesticht, de inwoners toonden nijver, werkzaam, voortvarend, geslepen en scherp van blik te zijn. Geen wonder, dat men hier spoedig over de toestanden en betrekkingen van de natuur en het menschelijke leven dieper begon na te denken. En dat hierdoor een geheel nieuw tijdperk, ook voor de godsdienstleer moest aanbreken, ziet ieder in.

DERDE TIJDPERK.

VAN HET ONTWAKEN VAN EEN KRITISCH-WIJSGEERIGEN GEEST ONDER DE GRIEKEN, TOT OP ALEXANDER DEN GROOTE.

(VAN OMSTREEKS 600 TOT 334 v. C.)

HET TIJDVAK VAN DEN STRIJD DER DENKBEELDEN.

Hoe verder wij komen, hoe meer het aantal onzer letterkundige bronnen toeneemt. De godsdienst der Grieken was in den aanvang van dit tijdperk gelijk aan een effen watervlakte; maar gedurig sneller en onstuimiger begint nu die stroom zijn golven voort te rollen. Ook in de godsdienst, gelijk overal, is het leven het oorspronkelijke, het begrip het afgeleide. Ook dáár ontwikkelt zich het laatste uit het eerste. Ook dáár volgt de theorie op de praktijk. Het donkere besef dat er een Hooger wezen bestaat, is bij een volk reeds lang tot bewustzijn gekomen, - heeft reeds lang vormen van godsvereering in het leven geroepen, voordat het denken ontwaakt en wantrouwend en vijandig tegen de godsdienst zich overstelt. We zeggen: wantrouwend en vijandig. Want alles beschouwend en ontledend, zoekt het tot den grond of oorsprong van alles door te dringen; - alles wil het leeren kennen, be-

grijpen, beoordeelen; - het wil *weten*. Maar de godsdienst heeft doorgaans zich ontwikkeld in een tijdperk, waarin de kennis der natuur noch zeer onvolledig was; - het spreekt van zelf, dat haar grondaanschouwingen met die onvolledige natuurkennis naauw samenhangen. Al wordt dan ook niet de godsdienst-zelf tot het voorwerp van een rechtstreeks onderzoek gemaakt, maar b. v. de natuur, dan moet, uit den aard der zaak, de uitkomst van dat onderzoek voor een gedeelte ook op de godsdienst van toepassing zijn. Vooral met de *grieksche* godsdienstleer moest dat het geval zijn, omdat ze met de vroegere natuurbeschouwing zoo naauw samenhing. Maar een noodzakelijk vereischte is, dat de staat het onderzoek geen beletselen in den weg legge, en den geest door geen knellende banden belemmere.

En dat was in Ionië het geval niet. Dáár had zich een vrijzinniger staatsregeling ontwikkeld, dan in het moederland. Dáár was ook de vrijheid van onderzoek niet verboden. Wat bekommerden de lydische, en later de perzische koningen zich om die vrijheid van onderzoek, als de inwoners des lands op hun tijd hun belastingen maar betaalden?

Het was hier, dat omstreeks het jaar 600 v. C. de wijsgeerige geest het eerst ontwaakte. Verschillende omstandigheden werkten op dat tijdstip samen om dit verschijnsel, bestemd om een merkwaardige rol in de wereldgeschiedenis te spelen, in het leven te roepen. Het was - men heeft recht tot de vergelijking - gelijk in de tweede helft der vijftiende eeuw nà Chr. Was het toèn de tijd der uitvinding en verbreiding van de boekdrukkunst, nù was het de tijd der verbreiding en verbetering van het letterschrift. Baande men toèn door ontdekkingsreizen zich nieuwe wegen, nù onderhielden de Hellenen - met name de Ioniërs - met Aegypte, met de bewoners der

westkust van de Middellandsche zee, ja aan den Pontus Euxinos, uitgestrekte handelsbetrekkingen. Daardoor breidde hun gezichtskring zich uit. Ze leerden den maatschappelijken toestand, de zeden en gewoonten, de wetten en instellingen van vreemde volkeren kennen; - zij begonnen die met de hunne te vergelijken; - ze maakten daaruit gevolgtrekkingen, en scherpten zoodoende hun oordeel.

Het eerst werd de natuur het voorwerp van hun onderzoek. Daartoe was hun de weg gebaand door de Chaldaeërs in Babylon en de Egyptenaren, van wier sterrekundige waarnemingen en naauwkeurige berekeningen de roem ook in Ionië was doorgedrongen. Dat voorbeeld lachte hen aan, en op *hun* voetspoor begonnen ze over de hemellichamen en hun beweging, over den aard en oorsprong dier beweging zelf na te denken, waarnemingen op te zamelen en gissingen uit te spreken. Maar hierbij bleef men niet staan. Ook op de aarde begon men weldra den blik te vestigen; - de natuurstudie, de wijsbegeerte der natuur ontstond. En van haar tot de wijsbegeerte in 't algemeen - tot de wetenschap, die door de vrije werkzaamheid van den denkenden geest het wezen, den oorsprong en de bestemming van al het bestaande zoekt na te sporen - was de overgang nu van zelf gebaand.

Het is een kenmerk van de wijsbegeerte, dat ze in den beginne zich isoleert en geheel uit zich-zelf, zonder eenige gemeenschap met de haar omringende wereld, zich een eigen stelsel poogt te vormen. Bepaaldelijk laat ze in den aanvang de meeningen der volksmassa noch onaangevochten. Van daar, dat beiden niet aanstonds met elkaêr in botsing komen. Vreedzaam bestaan ze een tijdlang naast elkander voort. Trouwens, in den eersten oogenblik durft men, uit eerbied en trouwe verkleefdheid aan het eenmaal-bestaande en van-oudsher-ge-

loofde, aan geen toetsing der godsdienstige voorstellingen zich noch wagen. Dit was ook hier in Ionië het geval. Bovendien werkten twee dingen er toe mede, dat de onderzoekingen en leerbegrippen der wijsgeeren in den beginne het geloof der groote menigte met vrede lieten. Vooreerst sloten ze aan de voorstellingen van HESIODUS zich aan, en dus aan den man, die dat volksgeloof, zoo al niet in het leven geroepen, dan toch vastheid gegeven had. En ten tweede waren de stoffelijke beginselen, welke die eerste natuurkundigen aan het heelal ten grondslag legden, niet bloot-stoffelijk, maar toegerust met de kracht van zelfbeweging en zelfwerkzaamheid. Ze waren dus stoffelijk en geestelijk beide; - met andere woorden, goddelijke wezens, die van de natuurgoden der groote menigte niet veel verschilden. THALES was nog van meening, dat alles vol goden is. Ten bewijze daarvoor wees hij op de magneet en den barnsteen, die blijkbaar dragers van natuur-, d. i. goddelijke, krachten zijn. En ANAXIMANDER noemde de tallooze werelden, wier bestaan hij in zijn stelsel aannam, goden, en dacht zich al die werelden als wezens die door hun eigen, zelfstandige kracht zich bewegen. Inzoover echter de eerste het Water, en de ander een onbestemd Iets tot het uitgangspunt zijner wijsbegeerte maakte, en dááruit het ontstaan en den tegenwoordigen toestand der wereld zich zocht te verklaren, begonnen ze het volksgeloof reeds te ondermijnen. Want het denkbeeld van een wereld*schepping* werd daardoor meer dan vroeger op den voorgrond gebracht; - en 't was een poging om de tallooze voorwerpen der natuurwereld tot één oorspronkelijk, onvergankelijk, alvermogend beginsel terug te brengen. Dat dit de dood moest zijn voor het veelgodendom, en dat het een groote schrede voorwaarts van den menschelijken geest op de baan der ontwikkeling

mag genoemd worden, behoeft geen betoog. Ja, van THALES verhaalt men zelfs, dat hij aan die grondstof, aan dat water, de kracht van zelfbeweging zal hebben toegeschreven, en dus den goddelijken oorsprong der wereld, zoo niet rond-uit beweerd, dan toch duister vermoed. En ANAXIMANDER moet, in verband met de beginselen zijner wijsbegeerte, een eigen kosmogonie hebben saêmgesteld; - de eerste van dien aard, waarvan de kennis tot ons is gekomen. Overigens moet ook THALES reeds ernstig over de godsdienst hebben nagedacht; - want we weten met zekerheid, dat het onderscheid tusschen goden, daemonen en heroën door hem het eerst is geleerd. En dat de invoering der daemonenleer een belangrijke wijziging van het volksgeloof moet hebben teweeggebracht, lijdt geen twijfel.

In plaats van het onbestemde Iets van ANAXIMANDER stelde ANAXIMENES, zijn tijdgenoot, weêr een bepaald natuurelement, te weten: de lucht, als uitgangspunt zijner wijsbegeerte. Maar hoogstwaarschijnlijk dacht hij zich die lucht als iets bovenzinnelijks, iets geestelijks; - en dit was een nieuwe schrede voorwaarts. Door die voortdurende wisseling van denkbeelden en opvattingen moest de geest tot steeds dieper nadenken zich voelen aangespoord, en tot steeds hooger trap van ontwikkeling worden opgevoerd.

Daar trad, omstreeks 505 v. C., HERAKLITUS van Ephese op, een der uitstekendste denkers op wie de Oudheid bogen mag. Met moed ging hij voort op den weg, door zijn voorgangers reeds bewandeld; - onbevreesd en met een edel zelfvertrouwen, door liefde tot de waarheid gedreven. In het onbepaalde, zwevende geloof zijner tijdgenooten vond hij geen bevrediging meer voor de behoeften van zijn gemoed, en zoo werd hij, in den waren zin des woords, een twijfelaar op 't

punt van de godsdienst. Al wat hem vroeger geleerd was, verwierp hij als onwaar, en poogde nu door eigen nadenken zich zuiverder denkbeelden van het Absolute, van de Godheid te vormen. En eenmaal daarin geslaagd, zag hij met verachting neder op de godsvereering die onder zijn volksgenooten in zwang was. De wereld en het vuur, niet-gescheiden van elkaêr, vormden in zijn oog het eeuwige levensbeginsel des Heelals. De geheele wereld was naar zijne meening met goden bevolkt. „Treedt binnen," moet hij eens, aan den vuurhaard gezeten, tot menschen gezegd hebben die hem kwamen spreken, „ook hier zijn goden." „De zedelijke grootheid en adeldom van 's menschen geest," beweerde hij, „is niets dan een afschijnsel van den goddelijken geest, die dus niet door bloedige offeranden behoeft verzoend te worden." „Gij bidt daar de beelden aan," zeide hij eens tot zijn landslieden; - „het is even goed, alsof iemand met huizen een gesprek ging aanknoopen." Zóó verontwaardigd was hij over de eer der aanbidding, door zijn tijdgenooten aan de afgodsbeelden, als waren 't wezenlijk goden, toegebracht.

Hoe hij over de oude goden dacht, hoe juist en helder zijn opvatting daaromtrent was, leert ons zijn beroemde uitspraak: „als de zon haar baan verliet, zouden de Erinnyen, de bondgenooten der Dike, haar wel vinden." Men ziet het, onder de Erinnyen verstond hij de goddelijke wet, waardoor in de natuur eeuwig en onveranderlijk alles geregeld wordt, gelijk dat geschiedt op het grondgebied der zedelijkheid.

Daar nu, gelijk we weten, vooral door de dichters, en met name door HOMERUS, het heerschende volksgeloof in stand werd gehouden, - daar het aan *hen* zijn gezach ontleende, wat wonder, dat de onbevreesde wijsgeer ook dáárover in sterke bewoordingen den staf brak? „Men moest HOMERUS" - hier

natuurlijk de rhapsoden of zangers, die zijn gedichten voordroegen - „bij de openbare spelen door de policiedienaars uit den kring der feestvierders laten verdrijven; - want *zijn* gedichten besmetten het volk met al die dwaze en verkeerde denkbeelden." Het is waar, deze laatste opvatting is eenzijdig. Door zijn ijveren voor de eischen der zedelijkheid verloor hij uit het oog, dat de kunst haar eigen gebied heeft, geheel afgescheiden van dat der zedelijkheid, en dat ze veel mag doen ook dat met deze laatste in strijd is. Inzóóver deed hij HOMERUS onrecht. Maar zooveel zien we toch uit al het bijgebrachte, dat HERAKLITUS een wijsgeerig denker was, een man die in de zaak der godsdienst oneindig hooger stond dan zijn tijdgenooten.

En wat deed nu de bevolking van de stad zijner inwoning? Ze bleef die ze was. Ze liet het geschrift van den grooten man, waarin hij al die heldere, redelijke grondstellingen had neêrgelegd, in den voorhof van ARTEMIS' beroemden tempel neèrleggen, en... ging voort, even als vroeger, de oude afgoden te dienen. Gedeeltelijk moet dit misschien hièraan worden toegeschreven, dat HERAKLITUS in duistere en ingewikkelde bewoordingen zijn meeningen inkleedde. Maar dit deed hij met een goed doel; - opdat alleen de meer-ontwikkelden zijn geschrift zouden lezen, en de domme volksmenigte er geen misbruik van maken zou. Overigens blijkt het uit PLATO's „Kratylus" zonneklaar, dat reeds HERAKLITUS de namen der grieksche goden, en zoodoende de geheele godsdienst etymologisch zocht te verklaren. En in zóó ver was hij op den goeden weg; - de fout van hem en zijn volgelingen was, dat hun etymologiën meestal met de regels der wetenschap in strijd zijn.

Terwijl zóó in Ionië de physici bezig waren de grondslagen van het oude volksgeloof te ondermijnen, deden op een ander punt der grieksche wereld de zoogenaamde Eleatici - die naar een stad in Italië dien naam dragen - hetzelfde. Hun aanvallen waren zelfs noch heviger, deels omdat hun geest zich reeds meer had gewend aan het denken in afgetrokken begrippen, deels omdat zij ook van het wapen der bespotting en beschimping zich bedienden. Het hoofd dier richting was XENOPHANES uit Kolophon. Hoogstwaarschijnlijk toen de Perzen van de grieksche koloniën in Klein-azië zich hadden meester gemaakt, had hij, tegelijk met de Phocensers, op de nadering der barbaren de vlucht genomen. Een Ioniër van geboorte, was ook hij ongetwijfeld niet vrij van die overhelling tot verwerping der bestaande godsdienstige voorstellingen, die daar te lande hand over hand toenam. Overigens was hij in zijn richting onafhankelijk van de physische wijsgeeren. Na zijne vlucht koos hij zich Elea in Italië tot woonplaats. Dáár begon hij nu bij voorkeur aan wijsgeerige studiën zich te wijden, en eerlang stichtte hij een eigen school, de Eleatische genoemd. Hij ging in zijn wijsbegeerte niet langer uit, gelijk de Physici in Ionië gedaan hadden, van het werkelijke, stoffelijke, maar van een ideëel beginsel. Op nieuw deed dus de menschelijke geest een groote schrede voorwaarts op het gebied van het denken; - men kwam tot een ideëele wereldbeschouwing, vooral dáárom zoo hoog te schatten, omdat tot heden het oog van den Griek noch alleen voor het zinnelijke was geopend geweest.

Vooreerst was XENOPHANES tot de slotsom gekomen, dat men van de goden niets met zekerheid weet. Zijn werk over de natuur besloot hij met deze woorden: „niemand weet van

de goden iets met zekerheid, of zal het zóóver brengen... Want al was hetgeen men zegt noch zoo volledig, toch zou men er niets verder meê gekomen zijn; - 't zijn louter schijngestalten, waarnaar we grijpen." Die twijfelzucht belette hem echter niet om de Godheid voor te stellen als het Ééne en Eeuwige, als het Onveranderlijke, als het Oneindige, dat zuiver-geestelijk en redelijk is. De erkenning van één God was dus het beginsel waarvan hij uitging. Geen wonder, dat een man, die op zulk een hoog standpunt van ontwikkeling stond, de godsdienstige voorstellingen der groote menigte als kinderspel en dwaasheid beschouwde. En gedreven door waarheidsliefde, aarselde hij evenmin als HERAKLITUS, gedurig zijn verontwaardiging lucht te geven en het volksgeloof hevig te gispen. Evenzeer als HERAKLITUS was hij er op uit, om aan te toonen dat de fantastische, menschvormige voorstellingen, die zijn landslieden van de goden zich vormden, ongerijmd waren; - en wees er gedurig op, hoeveel laags en onzedelijks er in de verhalen der oude dichters omtrent de hoogere wezens voorkwam. „Als de stieren en leeuwen," zeide hij onder anderen eens, om den oorsprong en daarmede het bekrompene dier menschvormige voorstellingen duidelijk te maken, „handen hadden, waarmêe ze konden schilderen en beeldhouwen evenals de menschen, dan zouden ze eveneens de goden in dien vorm voorstellen, die hun-zelf eigen is; - de paarden zouden hen afbeelden als paarden, de stieren als stieren." Tot staving dezer volkomen-juiste uitspraak herinnerde hij, hoe de Aethiopiërs of Mooren hun goden voorstellen als hun evenbeelden, zwart van kleur en met kromme neuzen; - hoe daarentegen de Thraciërs de hunne afschilderen met blaauwe oogen en een blanke gelaatskleur; - kortom, hoe ieder volk in zijn goden zich-zelf wil terugvinden.

Maar vooral tegen de dichters, in wier zangen zulke bekrompen, menschvormige voorstellingen werden aangetroffen, door wie ze onder het volk verspreid, bevestigd en voortgeplant werden, gaf hij zijn verbittering lucht. Door hèn was in zijn oog de echte, ware godsdienst ondermijnd en vernietigd. Van daar, dat hij hen moedig en met onverbiddelijke gestrengheid bestreed. Vooral op HOMERUS en HESIODUS, de beide dichters die door hun volksgenooten het meest gevierd en 't best gekend werden, schoot hij zijn pijlen af. „Ze hebben," zegt hij ergens in een elegie, „zich niet vergenoegd met den goden bloot-menschelijke eigenschappen en deugden toe te schrijven. Al wat bij de menschen tot schande strekt hebben HOMERUS en HESIODUS hun toegedicht; - stelen, echtbreken en elkaêr misleiden." Ook heeft hij meermalen zijn afkeuring te kennen gegeven over die verdichte kampstrijden der Titanen, Giganten en Centauren; - altijd beval hij alleen van goddelijke wezens de vereering aan. Het was echter voldoende, zoo die vereering in offeranden bestond: - in zóó ver was hij 't met het volksgeloof eens.

XENOPHANES' voetstappen werden gedrukt door PARMENIDES uit Elea en ZENO. De eerste redeneerde op een zonderlinge wijze over den bouw, den oorsprong en het bestuur der wereld; allen onderwerpen, die op het gebied der godsdienst ingrijpen. Zoo zeide hij b. v., dat het middelpunt van al de dingen, die in de wereld ondereen gemengd zijn, de godin (natuur) is, die door hem Daemon genoemd werd. Zij bestuurt alles, verdeelt alles, is de Dike of wereldorde, en de noodzakelijkheid; - van iedere geslachtsgemeenschap en voortplanting hier op aarde is zij het beginsel, de grond en oorsprong; - tot medgezel heeft ze Eros aangenomen, en bij dezen al de goden ter wereld gebracht; - en meer van dien aard.

De laatste, ZENO, poogde der wereld te bewijzen, hoe noodzakelijk het is, het wijsgeerig denken te onderscheiden van de gewone voorstellingen en denk*beelden* der menschen. Hij deed dat, voornamelijk met het oog op de godsdienst. Door redeneering poogde hij de eenheid Gods te bewijzen. Om aan te toonen, hoe dwaas een waan het is dat de godheid in tempels kan of moet vereerd worden, moet hij in zijn geschrift over de beste inrichting van den staat het volgende hebben gezegd: „Het is niet noodig, dat men tempels bouwe; laat men zich toch niet verbeelden, dat aan die dingen, die door timmerlieden en andere ambachtslieden gemaakt worden, iets goddelijks, heiligs of eerbiedwaardigs verbonden is." De wijsgeerige denkbeelden van HIPPO, een ander wijsgeer uit de Eleatische school, moeten met het geloof der groote menigte zóó lijnrecht in strijd zijn geweest, dat hij voor een atheïst of godloochenaar werd uitgekreten. Hij is de eerste, van wien ons die bijnaam staat opgeteekend.

DEMOKRITUS daarentegen streefde er naar, om de godsdienstige voorstellingen der volksmenigte met de uitspraken zijner wijsbegeerte in overeenstemming te brengen. Maar hij leerde, dat de grondstof der wereld van eeuwigheid uit atomen of ondeelbaar-kleine deeltjes bestaat, die door onderlinge aantrekking en afstooting aan 't heelal zijn tegenwoordigen vorm gegeven hebben; - en van daar, dat zijn streven vruchteloos was. Want die leer was met het begrip van een schepping of onderhouding der wereld door hoogere wezens, met rede begaafd, lijnrecht in strijd. Hij mag echter noch uit dien hoofde niet onder de godloochenaars in den eigenlijken zin des woords geteld worden. Overigens is het hoogst opmerkelijk, dat *hij* de eerste geweest is die den oorsprong der godsdienst in 's menschen eigen gemoed heeft gezocht. Van

de voorstellingen, die onder de groote menigte omtrent de goden in zwang waren, gaf hij een zeer eenvoudige verklaring. De mensch had in zijn onontwikkelden natuurstaat allerlei grootsche natuurverschijnsels gezien, onweders, kometen, zons- en maansverduisteringen. Dat gezicht had met angst en schrik hem vervuld. Wat wonder, dat hij die dingen, die zulk een geweldigen indruk op hem maakten, als onmiddellijke machtswerkingen der goden ging beschouwen?

Overigens was DEMOKRITUS van meening, dat de menschen door nabootsing van de dieren de kunsten geleerd hebben; - het weven van de spinnen, het huizenbouwen van de zwaluwen, het zingen van de nachtegalen. We behoeven niet te zeggen, dat dit een dwaling van hem was. Maar hoe dáármede de volksoverlevering te rijmen, dat het alles uitvindingen, gaven van bijzondere goden waren?

Doch gelijk altijd, zoo riep ook hier de werking tegenwerking in het leven. Terwijl de wijsgeeren onvermoeid bezig waren om de godsdienstige voorstellingen der volksmenigte te bestrijden, en het ongerijmde en verkeerde van de verhalen der oude dichters aan te toonen, traden er mannen op, die het bestaande verdedigden en poogden te rechtvaardigen. Zij beweerden, dat in die goden en godennamen een dieper zin lag opgesloten; - en geheel in overeenstemming met de wijsbegeerte die toen in Ionië bloeide, verklaarden ze dat de goden niets anders waren dan natuurkrachten en gemoedsaandoeningen, gedacht en voorgesteld in den vorm van personen. Die wending zien we aan de zaak gegeven van den eersten oogenblik af, waarop het wijsgeerig denken onder de Grieken ontwaakte. Reeds THEAGENES van Rhegium, die een tijdgenoot van KAMBYSES was, levert ons daarvan een voor-

beeld. Reeds-hij zag in, dat de voorstelling der goden, die we in HOMERUS' gedichten aantreffen, als geheel-zinnebeeldig moet worden beschouwd; - dat die goden niets anders zijn dan zinnebeelden, gedeeltelijk van natuurkrachten, gedeeltelijk van gemoedsaandoeningen; - dat de namen, door HOMERUS hun gegeven, zelf voor die opvatting pleiten.

Men ziet, hij was op weg om tot het wezen der grieksche godsdienst door te dringen. Maar één ding vergat hij. 't Had hem niet genoeg moeten zijn, aan te toonen dat de grieksche godenleer dáárin haar natuurlijke verklaring vindt; - hij had moeten erkennen en aanwijzen, dat aan die bekrompen voorstellingen der Grieken een hooger beginsel ten grond lag. Hij had moeten doen zien, hoe 't besef van een Hooger wezen ook in die bekrompen voorstellingen zich uitspreekt. Dat deed hij niet, en daardoor bleef hij eenzijdig en oppervlakkig. De godsdienst en de goden werden door hem van hun verheven standpunt afgerukt, en geheel binnen den kring van 't gewone, alledaagsche, begrijpelijke gebracht. In een tijd, waarin de gedichten van HOMERUS en HESIODUS gedurig werden gelezen, voorgedragen en verklaard, kon het niet anders, of die gevaarlijke richting moest vele aanhangers winnen. Het verstand zocht verklaring van al die dichterlijke voorstellingen; - dáár vond het ze.

Geheel in denzelfden geest als deze philologen, maar noch stelselmatiger en consequenter, ondermijnden de zoogenaamde Orphici de oude godsdienstleer. Het waren vereenigingen van mystieken of dweepers, die aan Orpheus, den mysteriënzanger uit de grijze Oudheid, hun naam ontleenden. Onder *zijn* leiding, meende men, dat die vereenigingen tot stand waren gekomen. Ze wijdden voornamelijk zich toe aan de eeredienst

van den chthonischen Bacchus; - in die eeredienst, waar een waas van geheimzinnigheid over lag uitgespreid, vonden ze bevrediging voor de behoeften van hun godsdienstig gevoel. Niet in de dartele genietingen, aan de gewone Bacchusdienst verbonden, brachten zij hun leven door; - het tegendeel is waar. Hun streven was, om rein en vlekkeloos te blijven in handel en wandel; - en door onthouding en zelfkastijding zochten ze dat doel te bereiken. Lid van hun vereeniging werd men, door deel te nemen aan het geheimzinnig feestmaal, dat uit raauw offervleesch van den verscheurden Dionusos-stier bestond. Was men eenmaal opgenomen in den bond, dan at men geen vleesch meer en droeg wit-linnen kleederen, evenals de egyptische priesters, met wie trouwens de Orphici zeer veel overeenkomst hadden.

De oude godsdienstleer der Grieken bestreden zij niet *rechtstreeks*, zoo als de wijsgeeren deden. Ze behielden de gewone godennamen en godsdienstige handelingen en ceremoniën; - inzóóver handhaafden zij het bestaande. Maar ze verbonden er andere denkbeelden mede, dan het volk deed, en omtrent de wording der wereld en een leven na den dood hadden zij hun bijzondere zienswijze. Daardoor poogden ze het verstorven geloof met een nieuw leven te bezielen; - en men moet erkennen, dat ze in menigerlei opzicht geslaagd zijn. Ze maakten het aannemelijk voor het verstand, aantrekkelijk voor de verbeelding en het gemoed. Slechts één ding verloren ze te veel uit het oog, het noodzakelijke der geslachtsdrift. Maar overigens is het licht te begrijpen, dat hun vereeniging in aantal en omvang steeds toenam. Ze hadden de dieperdenkenden en de fijn-gevoelenden op hun zijde. En toch, in den grond der zaak ontrukten ze aan hun tijdgenooten den grondslag hunner godsdienstige overtuiging. De Griek dacht

zich zijn goden in zinnelijken vorm; - 't waren allen bepaalde personen. De Orphici maakten er afgetrokken begrippen van en zinnebeeldige voorstellingen; - met andere woorden, louter schijngestalten. Ze waren gelijk aan het wrangkruid, dat aan andere planten zich vasthecht, maar hare beste sappen naar zich trekt en ze langsaam doet wegkwijnen.

Den juisten tijd te bepalen waarop die secte in het leven zal zijn getreden, is ons onmogelijk; - maar op zijn minst mogen we stellen, dat ze gelijktijdig met de Ionische wijsbegeerte - en dus in de zesde eeuw v. Chr. - heeft bestaan. Men zou bijna vermoeden, dat ze door het eenzijdige rationalisme dier school te voorschijn is geroepen en als tegenwicht dáártegen heeft gediend. Van een Orphische letterkunde vóór PHERECIDES vinden we geen spoor; - eerst tegen den tijd der Perzische oorlogen treedt ze te voorschijn, maar toen ook aanstonds in een tal van geschriften. Hun inhoud is voor de kennis der grieksche godsdienstleer van het hoogste belang. Zoo lezen we daarin - om maar één voorbeeld te noemen - dat Zeus den van zijn boeijen bevrijden Kronos te hulp roept, om de wereld doelmatig en schoon in te richten. Die voorstelling vinden we wel terug bij PINDARUS, maar van de volksoverlevering, en van de denkbeelden die HESIODUS omtrent dit punt ontwikkelt, verschilde ze hemelsbreed. We zien hieruit, dat de zienswijze der Orphici niet geheel zonder invloed is geweest op de godsdienstige voorstellingen der volksmenigte. Dit blijkt vooral later bij de eleusinische mysteriën.

Vraagt men echter of ze voor de godsdienstige voorstellingen der volksmenigte iets *beters* in de plaats gaven, we moeten antwoorden: neen. Hun verklaringen van bestaande ceremoniën en eerediensten waren gezocht, en hun nieuwe inzichten

in de godsdienst droomerijen eener ziekelijke verbeelding. De leer der Orphici heeft den overgang gebaand van het oude veelgodendom tot het, uit oude vormen en een nieuwen inhoud op een grillige wijze saêmgevoegde, pantheïsme, of laten we 't juister zeggen: pandaemonisme; want de Orphici hebben de geheele wereld met daemonen bevolkt. Eigenlijk echter is die leerstelling van de Pythagoreërs afkomstig, die later - gelijk bekend is - aan de Orphici zich hebben aangesloten.

Te weten, PYTHAGORAS, de beroemde wijsgeer, waarschijnlijk door de tirannij van POLYKRATES uit zijn vaderland verdreven, was in het jaar 529 naar Italië getrokken. Hij was afkomstig van Samos, en dus een Ioniër. Te Kroton vestigde hij zijn woonplaats. 't Was een man van een wijsgeerigen, zelfstandigen geest, en spoedig stichtte hij een eigen school. Zijn wijsbegeerte greep gedurig ook op het gebied der godsdienst in, en bestreed in menig punt de meeningen die onder het volk in zwang waren. Om een voorbeeld te noemen, wijzen we op hetgeen hij leerde omtrent de wording en onderhouding der wereld. Alles, zeide hij, is uit Één voortgesproten, en wordt door één hoogste Wezen bestuurd; - dat goddelijke wezen ontwikkelt zich *in* de wereld, en treedt *uit* haar te voorschijn; - die ontwikkeling der wereld is dus een harmonische ontwikkeling van dat eerste, oorspronkelijke Éène (τὸ ἕν). Zijn sterrekundige waarnemingen brachten hem tot de erkenning, dat de maan aan de zon haar licht ontleent. Hoe diep verontwaardigd hij was over de oude dichters en hun schandelijk spelen met de godenwereld, zien we uit hetgeen er van hem verhaald wordt. 't Is een zinnebeeldige voorstelling, misschien ontleend aan zijn eigen geschriften. Men zegt namelijk, dat hij in de onderwereld zou zijn neêrgedaald, waar hij de schim van HESIODUS

zag, vastgebonden aan een koperen zuil en kermend, - en die van HOMERUS opgehangen aan een boom en door slangen omringd, tot straf voor al hetgeen hij van de goden gezegd had. Op de inwoners van Kroton schijnt hij door deze zijn leer volstrekt geen indruk gemaakt te hebben; - en dat ze hem met zijn volgelingen verjaagd hebben, daarvan moet de grond alleen in staatkundige redenen gezocht worden. Trouwens, hij leerde ook - zooals blijkt uit de „Gulden Spreuken," die zeer oud zijn - „dat men de onsterfelijke goden moest vereeren, gelijk de wetten dat bevalen."

Na hun verdrijving uit Kroton zochten zijn aanhangers de vernieuwing van een dergelijk tooneel te voorkomen. De vereenigingen der Orphici waren door de godsdienst geheiligd; - aan *hen* sloten zij zich nu aan. Ofschoon hun wijsbegeerte eigenlijk met de orphische mysteriën niets gemeens had, werden zij leden van hun bond. Eerlang traden er nu mannen onder hen op, die in de geschiedenis der letterkunde bekend staan als vervaardigers van orphische gedichten onder den naam van Pythagoreërs. Een hunner schreef een werk van grooten omvang, dat *De heilige overleveringen* ten titel voerde, en in vier en twintig rhapsodiën een volledig-ontwikkelde godsdienstleer bevatte, aanmerkelijk verschillend van hetgeen HESIODUS had gepredikt. Hun godenleer ten minste was een geheel-andere, dan die van HESIODUS; - dit blijkt reeds dáárruit, dat *zij* de namen der goden etymologisch ontleedden en naar hun eigen opvatting willekeurig verklaarden. We zullen daarvan een voorbeeld bijbrengen. Kronos, zoo meenden ze, was zooveel als Chronos, de tijd; - dien tijd stelden ze aan het begin des heelals, en dichtten hem persoonlijkheid en scheppende kracht toe. Die tijd of Chronos, beweerden ze, had uit zich-zelf den chaos en den aether voort-

gebracht, daarna uit dien chaos binnen den aether een witglimmend wereldei gevormd; - en meer van die dwaze beweeringen. Dat ZEUS den geboeiden Kronos bevrijd en door allerlei middelen tot verzoenlijkheid gestemd zal hebben, is waarschijnlijk een leerstelling, die van deze pythagoreïsche Orphici afkomstig is. Van *hen* hebben PINDARUS en AESCHYLUS vermoedelijk de stelling overgenomen, dat Zeus de Titanen heeft verlost. Men ziet het, de vroegere onderscheiding van een pelasgische en nieuwere godenwereld viel nu geheel weg. Ook ter eere van Kronos bleef men, vooral in Athene, jaarlijks feesten vieren.

Terwijl zóó de wijsbegeerte op verschillende plaatsen in Hellas bezig was de godsdienstige voorstellingen, die onder de Grieken in zwang waren, te ondermijnen, begon langsamerhand ook de geschiedenis beoefend te worden, en deze gaf der twijfelzucht noch meer voedsel. Het was in Ionie - in die dagen het tooneel van de geestontwikkeling der Grieken - dat ook de prosastijl zich ontwikkelde. Eenmaal tot rijpheid gekomen, werd hij spoedig gebezigd tot het te-boek-stellen van historische feiten; - de historiographie trad in het leven.

KADMUS van Milete leverde de eerste proeve op dit gebied. Hij leefde omstreeks 540 v. Chr., en schreef een geschiedenis van de stichting zijner stad; - maar zijn geschrift omvatte tegelijk de geschiedenis van geheel Ionië, voorzoover ze met die van Milete in betrekking stond. Het spreekt echter van zelf, dat de herinnering aan dien eersten tijd alleen door mondelinge overleveringen bewaard was gebleven, en dat waar en onwaar daarin op een zonderlinge wijze dooreen was gemengd. Toen KADMUS dus dat mythische tijdperk zich ter behandeling koos, legde hij natuurlijk zich-zelf de verplichting

op, om die overleveringen naauwkeurig na te gaan en te schiften. Met andere woorden, de historische kritiek trad in het leven; - de wetenschap, wier taak het is de verdichting in haar onwaarheid ten toon te stellen, en de natuurlijke oorzaken der feiten op te sporen. Dat een godsdienst als de grieksche, die bijna uitsluitend in dichterlijke scheppingen haar grond had, daardoor in haar hartader werd aangetast, ziet ieder in. Men vorme zich echter van die eerste logographen geen te hoog denkbeeld. Meestal gaven die noch letterlijk weêr wat ze gehoord en gelezen hadden; - het wapen der kritiek was *hun* noch vreemd. Inhoever dit ook met KADMUS het geval is geweest, kunnen we niet beoordeelen, omdat van zijn oorspronkelijk werk zelfs geen fragmenten tot ons zijn gekomen.

Onmiddellijk na hem heeft AKUSILAUS van Argos geleefd, die in den ionischen tongval schreef. Reeds meer dan zijn voorganger bewoog deze zich op het gebied der grieksche mythologie. Hij vervaardigde een historisch geschrift, en gaf daaraan den titel van genealogiën. Het behelsde een kort overzicht van al de gebeurtenissen, die tijdens de ontwikkeling van den Chaos, tot aan het einde van den trojaanschen oorlog, zullen hebben plaatsgegrepen. Hij putte zijn stof voor het grootste gedeelte uit HESIODUS; - ofschoon hij ook uit het stelsel der Orphici enkele punten overnam. In de weinige fragmenten, die van zijn geschrift bewaard zijn gebleven, ziet men van kritiek geen spoor. En vandaar, dat hij hier voor ons alleen in zóó ver van belang is, als de oude theogoniën en geslachtsafleidingen der goden door hem in 't geheugen zijner tijdgenooten weêr zijn teruggeroepen; - want daardoor heeft hij voor de geschiedenis den weg gebaand.

Een persoon daarentegen, die onze opmerkzaamheid bij-

zonder tot zich trekt, is HEKATAEUS van Milete. Hij leefde omstreeks het jaar 500 v. Chr. Uit de weinige fragmenten, die van zijn geschrift tot ons zijn gekomen, blijkt het zonneklaar, dat hij een wijsgeerig denker was, - een man, boven het bekrompen geloof zijner tijdgenooten verre verheven, die wist wat kritiek is, en den moed bezat om haar toe te passen. Reeds de aanvang van zijn geschrift - die door overleveringen bewaard is gebleven - bewijst dit. „Het volgende verhaalt HEKATAEUS van Milete. Ik beschrijf het, gelijk het naar mijn oordeel zich moet hebben toegedragen; - want de overleveringen, die onder de Grieken in omloop zijn, spreken elkaêr tegen en zijn belachelijk, ten minste in *mijn* oog." Die woorden bewijzen, dat de geest des onderzoeks bij hem ontwaakt, en op zijn veelvuldige reizen zijn oordeel gescherpt was. Maar ze geven ons ook recht om te vermoeden, dat niets door HEKATAEUS onbeproefd zal zijn gelaten, om het onware van het ware te schiften. Trouwens de genealogiën, die hij heeft opgesteld, pleiten daarvoor. Waar het noodig was, bestreed hij verkeerde beschouwingen en voorstellingen van HESIODUS; - en altijd wist hij, met groote scherpzinnigheid, oorspronkelijk - *plaatselijke* overleveringen van haar *algemeene* inkleeding te ontdoen. Voorts zocht hij aan te toonen, dat de fantastische schilderingen der mythologie in den grond niets anders zijn dan gewone natuurverschijnsels. Één voorbeeld zal voldoende zijn om dit duidelijk te maken. De mythe van den Cerberus, beweerde hij, had haar oorsprong te danken aan een slang, die in de nabuurschap der stad Taenarus zich vertoond had, en wier beet doodelijk was. Uit dien hoofde had men haar den hond van den Hades genoemd; - later dien naam in Cerberus veranderd, en haar drie koppen toegedicht.

Men ziet, HEKATAEUS slaagde in zijn uitlegging niet altijd even gelukkig; - maar men moet niet vergeten, dat het een eerste schrede was op een onbekend gebied. Doordat hij *de eerste* is geweest die het wezen van al die mythen heeft trachten op te sporen, verdient hij lof. Dat hij in *zijn* tijd zich boven alle bijgeloovigheden noch niet kon verheffen, spreekt van zelf. Zoo hechtte hij - om een voorbeeld te noemen - groote waarde aan de stamboomen, die tot in den mythischen tijd opklommen, en maakte voor zijn familie zelf zulk een stamboom, waarop zijn voorvader in het zestiende geslacht als een god stond vermeld. Men ziet hieruit, dat bij HEKATAEUS de historische kritiek noch slechts als kiem aanwezig was; - dat ze noch niet uitging van vaste beginselen, en eigenlijk meer een twijfelen was aan de waarheid der overlevering, dan kritiek in den echten zin des woords. Maar het nadenken werd er door opgewekt; - de waarheid, ook der godsdienstige overleveringen, die vroeger blindelings-geloofd werden, begon betwijfeld te worden; - dàt was haar verdienste.

Verzamelaar van een menigte mythische verhalen en genealogiën was PHERECIDES, en daardoor is hij de bron geworden, waaruit in later tijd de mythographen bijna altijd hebben geput. Hij schijnt voornamelijk aan de cyklische dichters zijn stof te hebben ontleend. Of hij in de keuze en rangschikking zijner onderwerpen met oordeel te werk is gegaan, is moeijelijk uit te maken, omdat van zijn geschriften slechts zeer-enkele fragmenten tot ons zijn gekomen. Zóóveel weten we, dat hij in zijn wijsgeerige richting tot de orphische leer overhelde. De nieuwe denkbeelden, die hij omtrent sommige punten had, kleedde hij in mythische vormen, aan de volksoverleveringen of de oude dichters ontleend. Hij is de eerste geweest, die

een werk heeft geschreven waarin hij *zijn eigen* denkbeelden omtrent de natuur en de goden ontwikkelde. In die theogonie beweerde hij, dat Zeus en de tijd en de aarde één zijn, en dat Eros die eenheid het eerst in beweging heeft gebracht. Het ontstaan der aarde verklaarde hij zich, door een heilige echtverbindtenis van de aarde met den hemel aan te nemen. Eindelijk is hij de man, door wien de leer der zielsverhuizing - die hij-zelf of PYTHAGORAS aan de Egyptenaren had ontleend - in Griekenland is overgebracht. Die nieuwigheid ondermijnde uit haar aard de bestaande godsdienstige voorstellingen steeds meer en meer.

Ook de Atthidenschrijvers van die dagen hebben ongetwijfeld menig godsdienstig punt aangeroerd. Maar ze schijnen eenvoudig berichten te hebben bijeenverzameld; - zonder ze oordeelkundig te schiften. De opname van twaalf oppergoden in de godsdienstleer der Grieken is waarschijnlijk *hun* werk geweest. Overigens weten we weinig van hen af. In de hymne op Hermes komen sporen van hooge wetenschappelijke ontwikkeling voor; - maar de ouderdom van dat gedicht kan, zelfs bij benadering, niet worden bepaald.

We moeten thans spreken over een man, die in de geschiedenis der wijsbegeerte geheel alleen staat, maar wiens schriften niettemin op de volksmenigte en de wijziging harer godsdienstige voorstellingen een grooten invloed hebben uitgeoefend. Wij bedoelen EMPEDOKLES van Agrigentum.

Hij leefde omstreeks het jaar 444 v. Chr. Evenals de Eleatici, zocht hij zich het ontstaan der wereld te verklaren, door een eeuwig, onvergankelijk Zijn aan te nemen, waaruit alles zal zijn voortgeweld. Maar hierbij bleef hij niet staan. Hij ging verder, en splitste dat eeuwige Zijn in de vier

zoogenaamde elementen, vuur, lucht, aarde en water. Aan die vier grondelementen des heelals gaf hij nu zinnebeeldige namen. Het vuur noemde hij den alles-doordringenden Zeus, de lucht de levenwekkende Hera, de aarde - als de sombere verblijfplaats van gestorven geesten - Aïdoneus, en het water, met een eigen-gekozen woord, Nestis.

Verder leerde hij, dat de waarheid in haar eenheid aan een bol of kogel gelijk is, en gaf er den naam van sfeer aan. Van die sfeer - waarin reeds de Ouden den god van EMPEDOKLES meenden te zien - hadden wezens (menschenzielen) zich losgerukt, tot hun straf waren ze verbannen; aan hen gaf hij den naam van daemonen. Van uit het middelpunt des heelals, meende hij, dat de wereldkracht, de liefde, haar alles - doordringende en scheppende kracht openbaart.

Het kon niet anders, of deze en dergelijke leerstellingen - zijn gevoelen omtrent de zielsverhuizing, de reinigingsmiddelen, en de verblijfplaats der zielen na den dood des lichaams - om niet meer te noemen - moesten de godsdienstige grondaanschouwing der volksmenigte geweldig aan het wankelen brengen. Te meer, omdat EMPEDOKLES bij de uiteenzetting zijner wijsbegeerte van de epische versmaat zich bediende, en de Griek door HOMERUS en HESIODUS met die versmaat vertrouwd was geworden. En vraagt soms iemand, hoe het dan komt, dat zijn dorische volksgenooten hem niet hebben verjaagd, maar integendeel als een hooger wezen beschouwd, die door zijn wonderkracht de natuur beheerschte en met zijn blik in de toekomst wist door te dringen, wij antwoorden: men houde het volgende in het oog. De Griek op Sicilie beschouwde over het algemeen den staat als het hoogste; - de godsdienst was voor hem slechts een zaak van ondergeschikt belang. En daarenboven, de Doriërs hadden hun godsdienstige denkbeel-

den niet zóó geheel tot een stelsel verwerkt, dat de opneming van nieuwe en vreemde bestanddeelen onmogelijk was gemaakt.

We zullen niet behoeven te zeggen, dat in de streken waar de geest des onderzoeks zoo krachtig ontwaakte, de twijfelzucht algemeen werd. Waar de wijsbegeerte en de geschiedenis samenwerkten om de godsdienstige overleveringen van haar gezach te berooven, was de uitslag gemakkelijk te voorzien. Die overleveringen waren de grondslag, waarop de Griek het gebouw zijner godsdienstige overtuiging had opgetrokken. Nu die grondslag ondermijnd werd, zonk ook het gebouwzelf in puin. En vruchteloos waren de pogingen, gedurig beproefd om het oude vast te houden of, door uitleggingen en verklaringen, aannemelijker te maken. Integendeel; - gewoonlijk werd er de zaak noch door verergerd. Want iets beters gaf men er zelden voor in de plaats, en het oude had ten minste voor de verbeelding noch aantrekkelijkheid. Uit dit laatste is het grootendeels te verklaren, dat de oude godsdienstleer der Grieken noch jaren en eeuwen heeft voortbestaan; - ofschoon we evenmin moeten vergeten, dat zij de gewoonte, de staatsregeling, en dus het recht op haar zijde had. Overigens behoeven we niet te zeggen, dat dit voortbestaan ter naauwernood dien naam mocht dragen. Hoe langs zoo meer werd 't een doode ceremoniëndienst, en de Olympus, waar vroeger de goden elkaêr verdrongen, begon rust te genieten - doch niet door de wijsheid der goden, maar als gevolg eener volkomen verwaarloozing.

In het eigenlijk-gezegde Griekenland had van al die nieuwigheden tot heden toe noch geen spoor zich vertoond. Integendeel, de gehechtheid aan de oude godenleer was dáár in de

laatste jaren noch toegenomen. En geen wonder. De oorlog met Perzie was losgebarsten, en had Griekenland met den ondergang bedreigd. Met een tal van legerbenden was de overmachtige vijand hun landpalen binnengedrongen. Maar zie! uit alle nooden waren ze gered. Vol angst en schrik hadden ze de goden om bijstand gesmeekt; - en hun gebed was blijkbaar verhoord. Wat niemand had kunnen of durven vermoeden, was gebeurd; - het kleine Griekenland had het machtige Perzie overwonnen.

Het kon niet anders, of een uitredding, zoo schitterend, zoo ongedacht, moest het godsdienstig gevoel verhoogen, en den vromen Griek in dankbare liefde aan zijn goden verbinden. Men had zelfs zichtbare bewijzen van hun zorgende waakzaamheid ondervonden; - Pan en Eschetlos hadden bij Marathon persoonlijk, zooals ze meenden, in hun rijen gestreden; - tijdens den slag bij Plataeae waren de strijders door gunstige voorteekenen bemoedigd; - de dankbaarheid bleef niet uit. Hun tempels en altaren, door de Perzen verwoest, herbouwde men schooner en prachtiger dan te voren, en stichtte nieuwe. Men vereerde hen met nieuwe bijnamen, en noemde b. v. Zeus den bevrijder (ἐλευθέριος); - men stelde te hunner eer nieuwe feesten in, b. v. de Eleutheria op het slagveld van Plataeae; - men bracht uit dankbaarheid hun met verlevendigden eerbied offeranden. Ja, men ging verder, en vermeerderde het getal der reeds-bestaande goden met nieuwe. Maar niet aan de verbeelding der dichters hadden die nieuwe goden hun ontstaan te danken; - men deed wat in later dagen zoo dikwerf is herhaald, men verhief menschen tot den rang van goden en heroën. Gelijk men reeds vroeger in Athene aan de tyrannendooders Harmodius en Aristogiton een plaats onder de heroën had toegekend, zoo besloot men

thans, om aan degenen die bij Marathon gesneuveld waren goddelijke eer te bewijzen. Gelijk reeds vroeger met Lykurgus in Sparta, met Miltiades op het thracische schiereiland was gebeurd, zoo begon men nu in Syrakuse Gelo, Hiero en Thero, uithoofde van de groote diensten die zij aan den staat bewezen hadden, als goden te vereeren. Ja, ras dreef men dit beginsel zóó ver, dat menschen, alleen omdat ze door schoonheid en sierlijke vormen zich onderscheidden, goddelijke eerbewijzing werden waardig-gekeurd. We behoeven hier Theagenes, Hipposthenes, Diognetus en Philippus van Kroton slechts te noemen.

Daar kwam noch iets bij. De geliefkoosde dichters van die dagen, een PINDARUS, een AESCHYLUS, een SOPHOKLES, waren van heiligen eerbied voor de oude goden doordrongen, en aan hun eeredienst met hart en ziel verkleefd. Gedurig zongen zij van de onsterfelijken, en schilderden hun geheel-eenige verhevenheid met gloeijende kleuren. Op nieuw voelde daardoor de volksmenigte tot die oude goden zich aangetrokken; - en terwijl, gelijk we zagen, buiten Hellas de bestaande band werd verbroken, werd hij in Hellas-zelf naauwer toegehaald.

De man, die daartoe het meest heeft bijgedragen, was PINDARUS. Gelijk bekend is, bezong hij bij voorkeur den lof van *die* goden, die in de groote spelen den kampvechters de overwinning hadden geschonken. Daartoe wist hij in zijn gedichten allerlei plaatselijke overleveringen in te vlechten, wier waarheid bij hem onwankelbaar vaststond. Was dit laatste een enkele maal het geval niet, hij bracht toch altijd op den voorgrond, dat het verhalen waren uit de grijze oudheid, die reeds door hun ouderdom eerbied inboezemen. Daarbij ging hij in de keuze en verklaring dier mythen altijd met oordeel

te werk; - 't is diepe eerbied voor de onsterfelijke goden, die er onmiskenbaar in doorstraalt. Wat hun reinheid en verhevenheid zou bezoedelen - b. v. dat een Tantalus den hemellingen zijn zoon als spijs voorgezet, en deze daarvan gegeten zouden hebben - vindt bij hem geen geloof, durft hij niet opnemen in zijn zangen. Te meer, daar het hem altijd om lessen van zedelijkheid te doen is. Geven de mythen, die hij meêdeelt, hem daartoe geen aanleiding, toch kan hij 't niet nalaten, den wensch te slaken, dat hij zich de gelegenheid er toe zoo gaarne zag aangeboden. Geen wonder dan ook, dat de vroegere dichters, die allerlei onbehoorlijke dingen van de goden hadden verhaald, door hem als lasteraars en onheiligen worden gebrandmerkt.

In denzelfden geest zijn de beide treurspeldichters, wier naam we reeds noemden, werkzaam geweest. Dat zij de stof voor hun stukken meestal aan het gebied der sagen of overleveringen ontleenden, is bekend. En op dat gebied zich bewegende, zagen ze zich gedurig de gelegenheid aangeboden om van de godsdienstige voorstellingen der volksmenigte voor hun treurspelen partij te trekken. Dat deden ze dan ook vlijtig. Dacht de Griek zich zijn goden in zinnelijken vorm; - hadden ze, naar hij meende, in dien grijzen voortijd persoonlijk op aarde rondgewandeld; - de treurspeldichter deed dat vervlogen tijdperk herleven. De goden-zelf deed hij ten tooneele verschijnen. En dat, zonder aan hun majesteit één enkele maal te kort te doen. Welk een diepen indruk dit op de volksmenigte maakte, hoe ze daardoor in haar geloof aan die oude goden op nieuw werd versterkt, behoeven we niet te zeggen. En wanneer men dan ziet, hoe beiden - AESCHYLUS zoowel als SOPHOKLES - in hun treurspelen de verhevenheid der onsterfelijken gedurig doen uitkomen; - hoe ze, èn in de

samenspraken èn in de koorgezangen, hun betrekking tot ons menschen gedurig als een geheel-eenige schilderen; - dàn begrijpt men, dat ze ook op de beschaafden en ontwikkelden zulk een diepen indruk maakten.

Laat men nu echter niet meenen, dat AESCHYLUS en SOPHOKLES een godsdienstige grondaanschouwing hadden, die ze streng-logisch vasthielden; - een afgerond stelsel, waarvan al de deelen in elkaêr sloten. Het tegendeel is waar. Hun meeningen - goed en juist, wanneer men ze ieder op zichzelf beschouwt - spreken elkaêr gedurig tegen, als men ze onderling vergelijkt. En bovendien, doordat zij de godsdienstige voorstellingen der volksmenigte wilden veredelen, moesten ze uit den aard der zaak ook afbreken. De vele bekrompen, grof-zinnelijke voorstellingen die onder het volk in omloop waren, moesten ze bestrijden. Zoo zien we een PINDARUS en een AESCHYLUS onvermoeid-werkzaam om de oude overleveringen, waarin van oorlogen tusschen de goden, en bepaaldelijk tusschen de twee godenheerschappijen, sprake is, te verdringen of in andere vormen in te kleeden. Het spreekt van zelf, dat daardoor het geloof der groote menigte niet werd bevestigd; - ofschoon het er evenmin rechtstreeks door ondermijnd werd.

Aan den anderen kant werkten, juist in diezelfde dagen, verschillende dingen samen om de volksmassa in haar godsdienstige voorstellingen te versterken. De bouwkunst, de beeldhouwkunst, de schilderkunst, allen werden ze om strijd dienstbaar gemaakt aan de verheerlijking der godsdienst. Tempels, standbeelden, schilderstukken, vazen en tallooze andere kunstgewrochten werden, haar ter eere, vervaardigd. De straten en pleinen waren er meê overdekt; - de tempelhallen en altaren waren met de kostbaarste voorwerpen rijk-ver-

sierd. En bij de vervaardiging van al die kunstgewrochten had men zich angstvallig gehouden aan de oude overleveringen, die in de dichters en in den mond van het volk voortleefden. Zonder aan de eischen der kunst te kort te doen; - zonder in slaafsche navolgers te ontaarden, had men de oude voorstellingen weten te bewaren. Is het wonder, dat die kunstgewrochten, wier onnavolgbaar schoon zelfs den ruwsten mensch met eerbied en bewondering vervulde, een diepen en blijvenden indruk maakten? Is het wonder, dat het volk, nu het de tooverbeelden zijner oude dichters in zinnelijke vormen zich zag weêrgegeven, op nieuw aan die tooverbeelden zich vastklemde?

Men verwondert zich zoo dikwerf, dat in Griekenlands bloeitijd, onmiddellijk na de perzische oorlogen, de oude godsdienstleer er hooger in eere stond, dan immer te voren. Vooral van Athene vindt men dat vreemd. Van de dorische staten kan men 't zich begrijpen; - de volksaard, de staatsinrichting, alles werkte er dáár toe mede. Maar in het oorspronkelijk-ionische Athene meende men sporen van ondermijning en verval te zullen ontdekken. En toch, niets van dien aard. De invloed van PINDARUS, AESCHYLUS en SOPHOKLES, en de invloed der beeldende kunsten; - ziedaar van dat raadsel de verklaring. De twijfelzucht, die we buiten Hellas reeds zagen woeden, was *hier* noch niet ontwaakt. *Hier* woonde noch heilige eerbied voor de goden der vaderen. De wet tegen ongodsdienstigheid was *hier*, wel uitgevaardigd, maar, zoover wij weten, noch nimmer toegepast.

Doch ook hier nam die tijd van kinderlijk geloof een einde. Door den grooten voorspoed, die hun na de perzische oorlogen ten deel viel, werden de Atheners brooddronken.

De weelde nam toe, en de zedelijkheid verslapte. Volksmenners traden op, en wisten door allerlei middelen de menigte op hun zijde te brengen. Men betrad den weg des vooruitgangs, maar zonder zich-zelf op dien weg palen en perken te stellen. Al het bestaande wierp men onder den voet, al het oude brak men af, met niets had men vrede. Die twijfelzucht openbaarde zich natuurlijk het eerst onder de beschaafden en aanzienlijken; maar langsamerhand werd ook de volksmenigte er door besmet. Wat in den beginne alleen op staatkundig gebied zich vertoond had, begon nu ook gezien te worden op het gebied der godsdienst. De geest, eenmaal ontwaakt, moest ook dáár naar vernieuwing en verandering streven. De gemoederen werden vervreemd van 'tgeen ze vroeger als hoogste waarheid geloofd hadden, en tot twijfelzucht gestemd. En kwam men ook niet aanstonds tot uitersten; - bleef men aanvankelijk noch schroomvallig weifelen, zonder vermetel te verwerpen; - het was omdat een aanleiding noch gemist werd. De brandstof lag opgehoopt; - één vonk was voldoende om haar te doen ontvlammen.

En niet lang duurde het, of die vonk werd er in geworpen. De man, die het deed, was ANAXAGORAS van Klazomenae; en dus een Ioniër, uit het vaderland der twijfelzucht afkomstig. Hij verliet zijn geboorteland in het jaar 456 v. Chr., toen Athene, onder het bestuur van den schranderen Perikles, tot het toppunt van macht en rijkdom was gestegen. Dáár zette hij zich neder. En geen wonder. Athene was in die dagen het brandpunt der grieksche beschaving. Dáár vond hij een werkkring, die hem paste; - dáár mocht hij, ten minste onder de meer-ontwikkelden, belangstelling in zijn streven verwachten; - maar ook dáár-alleen was een man als hij op zijn plaats. Want hij was de scherpzinnigste denker, de groot-

ste wijsgeer van zijn tijd; - ver boven al zijn tijdgenooten blonk hij uit door zijn vernuft, door zijn veelzijdige kennis van de natuur- en sterrekunde, en zijn doordringend verstand. Zijne beschouwingen zijn dikwerf zóó grondig en juist, dat wij ze noch in onze dagen gedurig bevestigd zien. Met verbazing merken we op, dat hij de geestkracht had om van de meeste volksvooroordeelen zich los te rukken, aan den vorm der dingen bijna nimmer bleef hangen, en tot het wezen wist door te dringen. Hij is de eerste geweest, door wien van het maanlicht, alsmede van zons- en maans-verduisteringen de juiste verklaring is gegeven. De zon hield hij voor een steen, en de maan voor een aarde. De schepping en onderhouding der wereld was in zijn oog het werk van één enkel geestelijk wezen, dat beweging en orde in 't heelal het eerst heeft aangebracht en noch voortdurend onderhoudt. 't Is waar, hij kende aan dat geestelijke wezen geen zelfbewustzijn en vrijmacht toe; - die werking in 't heelal beschouwde hij als een bloot-werktuigelijke handeling zonder bewustheid en vrije keus. Maar dat opklimmen van uit de veelheid en verscheidenheid der stoffelijke wereld tot één oorspronkelijk wezen was op zich-zelf reeds een belangrijke schrede voorwaarts. Vooral in het polytheïstische Griekenland was die toenadering tot de erkenning van één God hoogst-merkwaardig. De wondervolle voorteekenen, die de volksmenigte bij het doen van offeranden soms meende te zien, waren in zijn oog gewone natuurverschijnsels. Zijn heldere blik wist terstond het ware van het valsche te onderscheiden.

Perikles zocht den grooten wijsgeer op, en leefde op een zeer vriendschappelijken voet met hem. En dat hij - althans in 't geheim - met zijne zienswijze het in vele opzichten eens was, dááraan valt niet te twijfelen. Men beschuldigt hem, dat

hij hem later aan zijn lot heeft overgelaten en „de lamp, die met haar licht hem beschenen had, niet van olie voorzien." Maar zou de grond daarvan niet in staatkundige redenen zijn te zoeken, die de handelwijze van den staatsman rechtvaardigen? Immers, uit den aard der zaak wekte de leer, die ANAXAGORAS predikte, de verontwaardiging der volksmassa op. De nieuwe stellingen, die hij verkondigde, stuitten af op de kracht der gewoonte en des vooroordeels. Te meer, daar hij de namen der goden door etymologische ontleding zocht te verklaren, en ze, evenals de schilderingen van HOMERUS, als bloot-zinnebeeldig beschouwde. Die openlijke bestrijding van het oude geloof *moest* ergernis geven. De gevolgen bleven niet uit. Wat in Athene, ja in geheel Griekenland noch nimmer gezien was, dat gebeurde nu. Even vóór het begin van den peloponnesischen oorlog - ter zelfder tijd, dat een staatkundige partij Perikles van zijn eerezetel zocht af te dringen - werd er een aanklacht van ongeloof tegen ANAXAGORAS ingebracht.

In een stad, waar tusschen de oude godsdienst en den staat zulk een naauwe band bestond dat de godsdienst een deel der wetgeving uitmaakte, was dit geen wonder. Ondermijning van het geloof der vaderen moest dáár, uit den aard der zaak, als een vergrijp tegen den staat worden beschouwd. Van daar, dat men ook tegen de beruchte Aspasia een aanklacht van ongodsdienstigheid wilde inbrengen; - en die voorgenomen aanklacht had ten gevolge, dat er van staatswege een besluit werd genomen, om al degenen die niet aan de goden geloofden op te sporen, en in 't verhoor te nemen. ANAXAGORAS wist het gevaar, dat hem bedreigde, noch te ontsnappen. Als een man van hooge jaren verliet hij in 431 Athene, vestigde zich metterwoon in Lampsakus, en is

dáár in de acht en tachtigste olympiade gestorven. Het aandenken van den man, dien men uit Athene verjaagd had, heeft men dáár noch jaren lang door feesten in eere gehouden. De man, die in het eigenlijke Griekenland als een ongeloovige was gebrandmerkt, werd in de koloniën als een martelaar voor de zaak der verlichting bewonderd.

Maar geen wetten en banvonnissen konden Athene voor het binnendringen van twijfelzucht en ongeloof behoeden. Wat de geschiedenis van alle staten ons leert, zien we ook dáár gebeuren. De geestverslapping, die we bij alle volken waarnemen wier macht zich uitbreidt, bleef ook te Athene niet uit. De godsdienst, eerst de spil waar alles om draait, verliest langsamerhand haar bezielende kracht; - zelfs de inspraken der zedelijkheid blijven niet-altijd de daden regelen. Die tijd begon ook voor Athene te komen. Gelukkig de staat, wien dàn met het heilige en goede niet alles ontzinkt; - waar dàn de stem van recht en wet noch geëerbiedigd wordt, en het belang des vaderlands boven alles blijft gelden. Maar het is duidelijk, dat dit laatste alleen-dáár het geval kan zijn, waar de burgerlijke vrijheid niet aan banden is gelegd en de weg tot staatkundige ontwikkeling niet is afgesloten. In Athene zag men dit helaas! niet in; - en van daar, dat het zoo spoedig is weggezonken. Dat er overigens reeds een menigte zaden van ongeloof aanwezig waren, valt niet te ontkennen. Het voorbeeld van Aspasia bewijst dit. En ook Perikles schijnt - voorzoover we uit zijn omgang met ANAXAGORAS en ASPASIA mogen besluiten - het geloof der vaderen niet meer van harte toegedaan te zijn geweest.

Intusschen had Athene zich de heerschappij ter zee verworven, en het natuurlijk gevolg hiervan was, dat de attische

eerediensten veel algemeener in zwang kwamen dan vroeger. De eleusinische mysteriën b. v. werden wijdberoemd, en begonnen uit alle oorden van Griekenland deelnemers tot zich te trekken. Er trad een attische mythenpoësie te voorschijn. In Athene hield men - waarschijnlijk sints de staatkundige vereeniging der twaalf stammen van Attika - het denkbeeld van twaalf oppergoden vast; - dat denkbeeld werd door attische schrijvers nu meer en meer uitgewerkt, en al verder en verder in Griekenland verspreid.

Zóó stonden de zaken, toen de peloponnesische oorlog uitbarstte. Die oorlog, die jaren lang de beste krachten van den staat verslond; - die de kostbaarste offers eischte, de schrikkelijkste partijschappen in het leven riep, tallooze jammeren na zich sleepte; - die, in één woord, den val van Athene's burgerstaat voorbereidde; - die oorlog heeft ook de banden verscheurd, waardoor men gehecht was aan het geloof der vaderen. Wij zien 't uit THUCYDIDES; - het nadeeligste gevolg van de groote pest, zegt hij, is de toenemende ongodsdienstigheid. Wij zien het ook uit de brooddronken handelingen van Alcibiades en zijn medgezellen, hun omverwerpen van de Hermes-beelden, en andere vergrijpen tegen de godsdienst van den staat. Welk een bewijs van toenemend ongeloof, en welk een slecht voorbeeld voor anderen. Hand over hand nam het zedebederf toe. Werd men berispt over misdadige handelingen, men begon op de goden te wijzen zoo als ze in de mythen en overleveringen werden afgeschilderd. Men toonde aan, dat die hoog-verheven goden hetzelfde gedaan hadden, en zocht daardoor zich-zelf van schuld vrij te pleiten. Reeds beginnen we sporen te ontdekken van omkooping der godspraken en simonie met het priesterambt. Nu konden geen aanklachten van ongodsdienstigheid, hoe dikwerf ook herhaald, het kwaad

meer stuiten. Het eenige gevolg was, dat Athene een bonte mengeling begon te vertoonen van twijfelzucht en blind-geloof, van een hardnekkig vasthouden aan het oude en een vermetel met-voeten-treden van alle godsdienst en zedelijkheid.

De grond daarvan moet voor een groot deel gezocht worden in de sophisten. 't Is door *hen*, dat de godsdienstige voorstellingen der volksmenigte het scherpst zijn bestreden. Van alles, zonder onderscheid, bewezen zij het voor en het tegen. Over alles velden zij hun oordeel; - ieder mogelijk punt brachten ze ter sprake; - maar zonder daarbij uit te gaan van vaste beginselen. Door twijfelzucht aangedreven, deden ze niets dan afbreken, ook op het gebied der godsdienst. En ze schroomden niet, hun ongeloovige stellingen in het openbaar en in hun geschriften uit te spreken. Zoo schreef PROTAGORAS een boek over de goden - het eerste voorzoover wij weten, dat uitsluitend aan dit onderwerp gewijd was - waarvan het begin dùs luidde: „Van de goden weet ik niets, noch of ze *wel*, noch of ze *niet*, noch in welk een vorm ze bestaan. Meer dan één ding verhindert ons, dit naauwkeurig te weten; - zoowel de duisterheid van het onderwerp, als de kortheid van het menschelijke leven." En zijn geschrift „over de dingen der onderwereld" ademde ongetwijfeld denzelfden geest; - het is meer dan waarschijnlijk, dat hij omtrent de vraag, of er een leven na den dood bestaat, daarin tot dezelfde slotsom is gekomen. DIAGORAS moet noch verder zijn gegaan, en het bestaan van goden ronduit ontkend hebben.

Die verregaande bestrijding der heerschende godsdienst kon in Athene niet ongestraft blijven. Er werd een aanklacht van ongodisterij tegen hen ingebracht, en beiden werden veroordeeld. PROTAGORAS wist zich noch door de vlucht

te redden; - zijn geschrift werd intusschen openlijk verbrand.

Hij en DIAGORAS beschouwden de zon, maan en sterren niet als goden; - op het voetspoor van ANAXAGORAS, zagen ze daarin slechts stoffelijke lichamen, steenen, onbezielde voorwerpen. Noch verder ging PRODIKUS van Ceos. Deze beweerde, dat de mensch in zijn onontwikkelden natuurstaat *alle* voorwerpen, die hem nut of voordeel aanbrachten, als goden was beginnen te vereeren; - niet alleen de zon, maan en sterren, maar ook bronnen en stroomen, akkers en veldvruchten. Aan het brood had men den naam van Demeter, aan den wijn dien van Dionusos, aan het water dien van Poseidon, en aan het vuur dien van Hephaestos gegeven. En 't is waar, op zich-zelf was die beweering gegrond. De vraag, *uit welke bron* de godsdienstige voorstellingen der Grieken waren voortgeweld, werd er vrij goed door beantwoord. Maar één ding verloor hij uit het oog. Hij miskende het beginsel, waarvan die gebrekkige voorstellingen het uitvloeisel waren; - hij zag er geen uiting in van het Godsbewustzijn, dat in de menschheid leeft; - en daardoor ontnam hij aan de heerschende godsdienst al haar verhevenheid en waardij.

Voor hun pronkredevoeringen (ἐπιδείξεις) ontleenden de sophisten hun stof en hun personen meestal aan het gebied der mythologie. Als voorbeelden noemen we hier den Herkules aan den tweesprong van PRODIKUS, en het verhaal van Prometheus en Epimetheus, afkomstig van PROTAGORAS, en door PLATO ons meêgedeeld. Maar het kon niet anders, of onder *hun* handen moesten die overleveringen langsamerhand van gedaante veranderen, en haar vroeger-onbeperkt gezach verliezen. Ze werden verbrokkeld, en de band, waardoor ze naauw en innig aan elkaêr verbonden waren, ging verloren.

Vooral echter *de verklaring*, die de sophisten van de sagen der oude dichters zochten te geven, was eenzijdig, oppervlakkig en verkeerd. In iedere mythe werd een zedelijke strekking gezocht; - haar eigenaardig karakter werd geheel verwrongen, al het grootsche en verhevene werd er uit weggenomen, om den dichter lessen van zedelijkheid in den mond te leggen, waaraan hij zelfs in de verte niet gedacht had. Amphion en Zethus werden nu beschouwd als een paar toonbeelden van weekelijke onkrijgshaftigheid; - Circe en de Sirenen als verachtelijke overspeelsters. Zóó laag en bekrompen was hun opvatting. Slechts zelden wisten ze het grootsche en dichterlijke te vatten, dat in die sagen ligt opgesloten, en tot de juiste verklaring van haar zin ons leiden moet.

In denzelfden geest spraken en schreven in die dagen, op het voetspoor van THEAGENES, de exegeten en rhapsoden STESIMBROTUS, METRODORUS de leerling van ANAXAGORAS, en GLAUKO. Zij waren voorstanders van een allegorische verklaring der mythen; - de namen en voorstellingen, die we in de sagen der dichters aantreffen, waren in hun oog louter-zinnebeeldig. Van METRODORUS staat het met zoovele woorden te lezen, dat hij al de goden en helden uit HOMERUS' gedichten als natuurkrachten beschouwde. Of die zienswijze door hem het eerst in 't leven is geroepen, weten we niet. Genoeg, - hij beweerde het, en verklaarde de meening der volksmenigte, die aan een Hera, een Athene, een Zeus geloofde, voor valsch. Ja, hij ging noch verder. Zelfs Hektor, Achilles, Agamemnon, kortom al de Grieken en barbaren, die in de zangen van HOMERUS optreden - Helena en Paris niet uitgezonderd - waren in zijn oog geen menschen, maar verpersoonlijkte natuurkrachten. Alleen om de harmonie

tusschen de verschillende deelen van zijn gedicht niet te verbreken, had de dichter ze in menschelijken vorm doen optreden. Agamemnon b. v. was het zinnebeeld van de bovenlucht. Zoo werd al het bestaande omvergeworpen, al het eenmaal-geloofde met minachting onder den voet getreden.

Niet minder, maar met edeler middelen, werden de heerschende godsdienstige voorstellingen bestreden door SOKRATES. Bij den eersten oogopslag zal dit aan sommigen vreemd schijnen. SOKRATES was door en door vroom en godsdienstig, en met recht verwonderde het XENOPHON, dat de Atheners zich ooit het tegendeel hebben laten opdringen; - in menig opzicht, ja in hoofdzaken, was hij een aanhanger van de heerschende godsdienstleer; - van de oppervlakkige, zwevende, onbestemde opvatting der sophisten was hij een verklaard vijand. We stemmen het toe. Maar men vergete niet wat daartegenover staat; - om de punten van overeenkomst verlieze men het verschil niet uit het oog. Men herinnere zich, hoe hij gedurig bedektelijk te kennen gaf, dat er slechts één eenig God bestaat; - men denke aan zijn leer, dat in het binnenste van iederen mensch een daemonium of beschermgeest woont; - men brenge zich te binnen, welke zijn gewone manier was van met de menschen te redetwisten, - hoe hij niets deed dan vragen en weêr-vragen, niets dan het ongegronde hunner begrippen en oordeelvellingen hun aantoonen, maar - ten einde hen zelf tot nadenken te brengen en hun oordeel te scherpen - geen nieuwe hun in de plaats gaf; - en men zal begrijpen, dat de bestaande godsdienst wel degelijk door SOKRATES ondermijnd werd. Als we dàt in het oog houden, is ons zijne beschuldiging en veroordeeling geen

raadsel meer. Dan bevreemdt het ons ook niet langer, hem voor de voeten te zien werpen, dat hij de jeugd *bedierf*. Voorzoover zij aan het geloof der vaderen vasthielden, hadden de Atheners tot die beweering volkomen recht. Want zijn leerlingen waren tegen zijn scherpzinnige redeneeringen niet bestand. Met één blik wist hij tot den grond eener zaak door te dringen, in één oogwenk wist hij het eigenlijke punt in geschil te vatten, de beweeringen zijner tegenpartij wist hij in één oogenblik te ontzenuwen. Van daar, dat het gevoelen zijner volgelingen, ook omtrent godsdienstige vraagstukken, altijd naar *zijne* inzichten werd gewijzigd. Maar van daar ook, dat de wijsgeeren die uit *zijne* school zijn voortgekomen, allen in meerdere of mindere mate van het oude geloof zijn afgeweken, en door tijdgenoot of nakomelingschap met den naam van godloochenaars bestempeld.

Zoo wakkerde ook in Athene het ongeloof meer en meer aan. Met het oude had men geen vrede meer, en het getal der twijfelaars nam dagelijks toe. Maar het kon niet anders, of die werking moest tegenwerking in het leven roepen. Had het oude geloof met machtige vijanden te kampen, door velen werd het ijverig gehandhaafd. Het was ten naauwste sâemgeweven met het volksbestaan. Het was onafscheidelijk verbonden met de staatsregeling, het leefde in de harten der Atheners, het was door gewoonte geheiligd. Is het te verwonderen, dat velen het moedig verdedigden?

Daarenboven waren aan de uitoefening der verschillende eerediensten een menigte personen verbonden, die hun langgenoten rechten en voordeelen zich niet zoo gemakkelijk lieten ontnemen. Integendeel, meer dan eens hitsten zij het gepeupel op, en noodzaakten daardoor de overheid om tegen

die nieuwigheidszoekers strenge maatregelen te nemen. Noch bij het leven van Perikles zien we een voorval van dien aard. We zien eenige priesters en waarzeggers pogingen aanwenden, om hun stand zijn vroeger aanzien terug te geven. En tijdens de uitbarsting van den peloponnesischen oorlog zien we hun invloed reeds zóó gestegen dat een Kleon, door hun ondersteuning geholpen, tegenover Perikles durft optreden. En eenmaal in zijn plan geslaagd, eenmaal met het oppergezach bekleed, bleef hij zijn vroegere staatkunde volgen. Hij bleef met de priesters op een goeden voet, en hechtte groote waarde aan de godspraken der orakels. Hij had dit met Nicias, zijn tijdgenoot, gemeen, die buiten waarzeggers niets durfde doen, dagelijks offerde, en ter eere der goden schitterende feestmalen vierde.

Dat vasthouden aan het oude en bestrijden van al het nieuwe is dubbel merkwaardig, omdat het tot het gebied der godsdienst zich niet bepaalde. Ook op het veld der staatkunde zien we in die dagen de behoudsmannen zegevieren en de demokratie bestrijden. Overigens haalde men, door van zons- en maansverduisteringen een wetenschappelijke verklaring te geven, zich noch altijd een beschuldiging van ongodisterij op den hals. Het volk zag in zulke natuurverschijnselen noch lang openbaringen van den toorn der goden. En mannen als AESCHYLUS en SOPHOKLES werden, noch na hun dood, zóó hoog vereerd, dat men hun offers bracht en bedevaarten naar hun graven deed.

Het was een overgangstijdperk. Het was een strijd tusschen het oude en het nieuwe, die noch onbeslist was. De godsdienstige overtuiging was aan het wankelen gebracht, maar men wist noch niet, *wat* te behouden en *wat* te verwerpen. Dat was het geval, niet alleen met het volk als ge-

heel gedacht, maar met ieder individu in het bijzonder. Zelfs de grootste vrijgeest had oogenblikken, waarin hij zijn vroegere twijfelzucht verwenschte. Onder bepaalde omstandigheden, in dagen van druk en kommer, smart en ellende klemde hij aan de oude eerediensten zoo goed zich vast, als de onwetende menigte. Toen de pest binnen Athene's muren woedde, en de lijken alom lagen opgehoopt, in bronnen, straten en tempels, zag het bijgeloof daarin een bevestiging van hetgeen godspraken en droomgezichten voorspeld hadden; - de ongeloovigen daarentegen gaven aan de grootste losbandigheid zich roekeloos over. Daarom poogde de meestverlichten in den staat, vooral als ze in meerdere of mindere mate het gezach in handen kregen, met inspanning van al hun krachten de bestaande vormen van godsvereering in stand te houden. Zij deden het echter louter uit staatkunde; - doordat ze er een geschikt middel in zagen, om de volksmenigte in bedwang te houden.

Wil men overigens van dat wankelen tusschen twee uitersten, van dien strijd tusschen het oude en nieuwe, van die volslagen twijfelzucht te Athene een sprekend voorbeeld zien, men leze dan ARISTOPHANES. 't Is waar, men heeft niets onbeproefd gelaten om de gehechtheid van dien dichter aan het geloof zijner vaderen te verdedigen; - maar de bewijzen zijn moeijelijk te leveren. Want hij moge de drogredenen der sophisten in een bespottelijk daglicht hebben gesteld en hun koud-verstandelijke redeneeringen over de godsdienst fel bestreden, men moet blind zijn, om te ontkennen, dat de bijgeloovige kwezelarij der tegenpartij even goed door hem wordt bespot. We stemmen het oogenblikkelijk toe, in zijn beroemd blijspel *de Wolken* geeselt hij het dorre rationalisme der so-

phisten met het scherpe wapen der satire; - 't is hem geen antwoord waardig, als de onzedelijkheid, om haar eigen zonden te vergoêlijken, op de vermeende euveldaden van Zeus zich beroept; - 't is *hem* genoeg, met diepen afkeer het hoofd af te wenden; - en dankbaar vermeldt hij de goddelijke bescherming, die zoo blijkbaar en zoo dikwerf over Athene heeft gewaakt.

Maar het een sluit het ander noch niet buiten. Op degenen, die in hun vroomheid al het overgeleverde blindelings geloofden, heeft hij 't even goed geladen. We zien hem den spot drijven met de vele namen en bijnamen der goden; - we zien 't hem een zijner personen in den mond leggen dat er volstrekt geen recht bestaat, want dat Zeus immers straffeloos zijn vader in ketenen heeft geklonken; - we zien hem spottende aanmerkingen maken over de hebzucht en liefdesgeschiedenissen der goden, en over de vraatzucht van Herkules. Wat in later dagen EUHEMERUS heeft gezegd, dat namelijk de goden gestorven en op verschillende plaatsen begraven zijn, dat zien we door ARISTOPHANES der oude godsdienst reeds-nú voor de voeten werpen. Ja, er ontvloeit aan zijn pen een gezegde, dat alleen in tijden van groote ontzedelijking straffeloos kon worden geduld, en van diepe verachting voor de oude godsdienst getuigt; - hij durft het uitspreken, dat de godsvereering van die dagen meer kostte dan ze waard was. In *de Vogels* doet de godenwereld zich niet beter voor, dan de verachtelijkste menschen; - en in den *Plutus* worden de gevolgen der verwaarloozing van het offeren op een geestige, maar tegelijk hoogst-oneerbiedige wijze afgeschilderd; - de dichter stelt de goden voor, als verkeerende in grooten druk en ellende. Hermes zegt Zeus op den Olympus de dienst op, ten einde bij de menschen zijn

honger te gaan stillen; en de priester sluit zich aan de eenvoudige, maar rijk-geworden landlieden aan. De mysteriën zijn ARISTOPHANES niet heilig, maar het voorwerp van bitteren spot. In één woord, hij is volmaakt de uitdrukking van 'tgeen de heffe des atheenschen volks in die dagen dacht en gevoelde.

Vrij duidelijk zien we diezelfde denkwijze doorstralen in de meeste stukken van EURIPIDES. Aan de grofste en willekeurigste verminking der oude overleveringen maakt hij zich schuldig. Voor geen enkele inconsequentie deinst hij terug; nu eens doet hij de goden zelf ten tooneele verschijnen, en een oogenblik daarna laat hij niet onduidelijk merken, dat hij hun bestaan sterk betwijfelt. De schandelijke godvergetenheid zijner helden wordt alleen door de laagheid en verachtelijkheid zijner goden overtroffen. Ofschoon slechts van ter zijde, hij keurt het in de openbare meening af, dat ze een ANAXAGORAS veroordeeld heeft omdat zijn opvatting van de gewone godsdienstleer afweek. Hij, een dichter, ontnam aan de godsdienst al haar verhevenheid en dichterlijken gloed; - openlijk verklaarde hij dat de godin Demeter niets anders is dan de aarde, en gaf iedereen vrijheid om naar willekeur van één dier beide namen zich te bedienen. „Ziet ge," zegt hij op een andere plaats, „daarboven den oneindigen aether, die het aardrijk van rondom in zijne vochtige armen houdt geklemd? Dat is nu Zeus, dien moet ge voor een god houden!" En, om niet meer te noemen, eigen en vreemde goden mengde hij op de zonderlingste wijze dooreen. Demeter b. v. is in zijn oog de phrygische Cybele die, gezeten op haar met leeuwen bespannen wagen, onder het geklank van pauken en cymbalen haar dochter Persephone zoekt, en van droefheid vervuld op de bergen van Phrygie zich terugtrekt. Gelijk

bekend is, werd er een aanklacht van ongodisterij tegen hem ingebracht, omdat hij in een zijner stukken gezegd had: „de tong zwoer het, maar het gemoed had geen deel aan dien eed," en zich dus niet ontzien had, den meineed goed te keuren.

Ja, ook bij schrijvers, die buiten de grenzen van Attika leefden, begint zich nu een wankelen tusschen het oude en het nieuwe te openbaren. Zelfs op den braven HERODOTUS, die aan de instellingen van het voorgeslacht zoo warm verkleefd was, oefende de twijfelzucht zijner tijdgenooten invloed uit.

Over het geheel blijven zijn voorstellingen van goddelijke zaken noch bekrompen; - hij gelooft noch aan een veelgodendom, ja, waant dat de onsterfelijken met menschelijke lichamen zijn toegerust. Hij houdt zich overtuigd, dat hun stem tot den mensch spreekt in godspraken, droomgezichten, voorteekens bij offeranden, natuurverschijnsels en wonderteekenen. Hij stelt ze voor als wangunstig, wantrouwend en ijverzuchtig op de stervelingen; - wanneer de mensch opgeblazen is van eigenwaan, of te voorspoedig naar de wereld, gevoelen zij zich gekrenkt. Hij predikt een noodlot; - maar welks uitspraken in het wezen der zaak uitvloeisels zijn van den wil der goden.

En toch, in weêrwil van al die bekrompenheid, ontbreekt het bij hem aan geen heldere denkbeelden en dieper inzichten. Trouwens, geen wonder. In zijn vaderland was hij in alle mysteriën ingewijd; - jaren lang had hij rondgezworven, verre landen bezocht, en er den oorsprong van verschillende instellingen en gebruiken ijverig nagespoord; - bij vreemde volken had hij andere, en soms reiner godsdienstbegrippen aangetroffen; - uit den aard der zaak was daardoor zijn gezichtskring verruimd en zijn oordeel gescherpt. Van daar, dat we hem zoo dikwerf van *de* Godheid in het algemeen

zien spreken, ook waar men verwacht dat hij, naar de heerschende denkwijze der Grieken, een bijzondere godheid zal noemen. Merkwaardige natuurverschijnsels zien we hem uit natuurlijke oorzaken verklaren; - en waar hij de overlevering meêdeelt zooals die onder het volk in omloop is, laat hij - al is het ook niet altijd in ronde woorden - zijn bijzonder gevoelen er menigwerf op volgen.

Ja, *hij* doet wat vóór noch na hem eenig Griek gedaan heeft; - hij maakt de helleensche godenwereld tot het voorwerp zijner historische onderzoekingen. Waar hij maar kon, had hij daaromtrent narichten ingezameld; - in Dodona zoowel als in Egypte. 't Is waar, hij is niet altijd oordeelkundig genoeg te werk gegaan, en heeft dikwerf te onvoorwaardelijk geloof geslagen aan hetgeen de priesters hem verhaalden. Hij zocht het vooral in Egypte; - in dat wonderland wilde hij van alles den oorsprong vinden. Maar al is zijn werk niet volmaakt, zijn streven verdient grootelijks onzen lof. Zoo doet hij een etymologisch onderzoek naar het woord θεὸσ (god), dat hij (ten onrechte) afleidt van θέειν of τιθέναι (in goede orde brengen). Een godheid is dus een wezen dat orde en harmonie in de wereld gebracht heeft. De goden - beweert hij verder - zijn door de Pelasgen uitgedacht, maar hun namen zijn uit Egypte afkomstig. De invoering daarvan is door de godspraak van Dodona aan de oorspronkelijke bewoners van Griekenland geboden. Later is het gebruik dier namen door de Hellenen overgenomen. In veel later dagen hebben HOMERUS en HESIODUS de theogonie uitgedacht die thans onder de Grieken in zwang is, den goden hun tegenwoordige bijnamen gegeven, de eerbewijzen alsmede de kunsten en handwerken onder hen verdeeld, en hun gedaante of vorm aangeduid.

De veel wijsgeeriger en hooger-ontwikkelde THUCYDIDES

laat over de godsdienst en mythologie zich volstrekt niet uit. Op gevaar af van eenzijdig te worden, ontwijkt hij die beide onderwerpen. Van daar, dat men hem, niet zonder reden, den ANAXAGORAS der geschiedenis heeft genoemd. Want gelijk deze de verschijnselen der *natuur* had leeren beschouwen als onmiddellijke inwerkingen der Godheid, maar geregeld naar eeuwige wetten, zoo toonde THUCYDIDES nu aan, hoe in het *menschelijke leven* alles zich laat verklaren zonder plotselinge inwerking der Godheid, alleen uit het naauw verband tusschen oorzaken en gevolgen. En had men ANAXAGORAS voor een godloochenaar uitgekreten, het was niet meer dan natuurlijk, dat men het nu ook-hèm deed. Trouwens, voor een gedeelte hadden de Grieken er op hùn standpunt recht toe. Ofschoon niet geheel. Want hij moge als wijsgeerig denker het onbevredigende der bestaande godsdienst levendig hebben ingezien; - hij moge overtuigd zijn geweest dat de meeste van haar instellingen waren verouderd en in doode ceremoniën ontaard; - in zijn binnenste leefde noch altijd een zekere eerbied voor het van de vaderen overgeleverde, en een onverwinnelijke afkeer van die wanhopige twijfelzucht, wier verderfelijken invloed op de burgermaatschappij hij met eigen oog gezien had. Dat weten we van hem-zelf. Hij heeft 't verklaard - wij deelden de uitspraak vroeger reeds mede - dat het nadeeligste gevolg der groote pest in zijn oog de vermindering der godsvrucht was. Zoo ziet men, hoe het standpunt van THUCYDIDES tusschen het volslagen ongeloof van een PROTAGORAS en de geloovige berusting van een SOKRATES het midden hield.

Van den geschiedschrijver THEOPOMPUS weten we zeer weinig. Dat hij mythen en overleveringen in zijn geschrift heeft ingevlochten, is bekend; - maar of hij ze eenvoudig

overgenomen, dan of hij ze oordeelkundig geschift heeft, is een vraag waarop we het antwoord moeten schuldig blijven. De weinige fragmenten, die ons zijn bewaard gebleven, leiden daaromtrent tot geen resultaten. Van zijn tijdgenoot EPHORUS weten we meer. In hèm openbaart zich reeds een richting, die voor het schoone en waarlijk-verhevene geen gevoel had en, om toch alles begrijpelijk te maken, alles neêrtrok in de lage sfeer waarin zij-zelf zich bewoog. Hij stelde, gelijk zoovelen na hem, die mythische goden en halfgoden voor als koningen, en de verhalen en overleveringen die omtrent hen in omloop waren, als historische feiten. Van poësie en haar hartverheffende kracht had hij geen flaauw begrip.

Waar de godsdienst zóó verlaagd werd en van haar vroeger glans beroofd, wordt het ons begrijpelijk, dat een Dionysius I, koning van Syrakuse, naar tempels en heiligdommen zijn schennende hand durfde uitsteken. Nú wordt het raadsel ons verklaard, dat de Doriërs op het vasteland van Hellas hun vroegeren eerbied voor de godsdienst der vaderen begonnen te verliezen en haar vermetel ontheiligden. Een Lysander b. v. verhieven ze, reeds bij zijn leven, tot den rang van god. En noch heden ten dage bewijzen een menigte opschriften, hoe men toen ter tijd, in het eigenlijke Hellas zoowel als op de eilanden, de hoofden der vorstelijke stamhuizen na hun dood tot heroën placht te verheffen.

Zoo jammerlijk was het met de godsdienst en zedelijkheid in Griekenland thans gesteld. Zou aan dien treurigen stand van zaken een einde komen, dan moesten er twee dingen geschieden. Men moest voortgaan op den weg, door SOKRATES ingeslagen. Zonder de dichterlijke waarde der oude mythen

en overleveringen te miskennen, moest men hun als onzuivere bronnen der godskennis slechts een ondergeschikte waarde toekennen, en tot de eigenlijke bron of grond der godsdienst in 's menschen eigen gemoed zoeken door te dringen, ten einde op dien onwrikbaren grondslag voort te bouwen en, zoo mogelijk, tot de kennis van God als geestelijk wezen te geraken. En die ontwikkeling van den menschelijken geest moest de staat zich ten nutte maken. Hij moest zorgen, dat de godsvereering daarmede gelijken tred hield, en op de een of andere wijze eerbied voor haar weten in te boezemen.

Het eerste van die beiden *is* geschied. De meesten van SOKRATES' leerlingen zijn voortgegaan op den weg, door hun meester ingeslagen, en tot het besef van God als geestelijk wezen, tot de erkenning van één God gekomen. Maar tot de eigenlijke *bron* der godsdienst zijn ze niet doorgedrongen; - de mythen der oude dichters hebben ze nimmer uit het rechte oogpunt leeren beschouwen en naar waarde schatten; - en zelfs in hun godsbegrip verschilden ze van elkaêr zóó hemelsbreed, dat de staat onmogelijk op hun getuigenis zich verlaten kon. Van daar, dat de oude vorm van godsvereering bleef voortbestaan. Noch eeuwen lang heeft hij zijn kwijnend leven voortgesleept; - en terwijl hem dikwerf de onverdiende eer te beurt viel van met warmte verdedigd te worden, moest hij ook gedurig de heftigste aanvallen en bitterste beschimping verduren. Een treurig, maar in velerlei opzicht leerzaam schouwspel!

Onder de leerlingen van SOKRATES, die in een geschrift als het onze genoemd moeten worden, trekt in de eerste plaats

ANTISTHENES, het hoofd der beruchte Cynici, onze aandacht. Hij, de man die een deugzaam leven als het hoogste goed beschouwde en dus blijkbaar op een hoogen trap van zedelijke ontwikkeling stond, sprak het in een van zijn geschriften openlijk uit, dat de volksmenigte ten onrechte een veelgodendom geloofde, want dat er wezenlijk slechts één God bestaat. Over de godenbeelden was zijn oordeel het volgende: „Door een beeld leert men God niet kennen; - Hij wordt niet met de oogen gezien; - Hij is geen (stoffelijk) ding. Van daar, dat niemand uit een beeld Hem kan leeren kennen." Een voortreffelijk gezegde, welks juistheid door niemand zal worden betwijfeld. „Omdat God nergens behoefte aan heeft," zeide hij bij een andere gelegenheid, „komt *die* mensch der Godheid het meest nabij, die de minste behoeften heeft." Bij het zien van den verderfelijken invloed, dien de grieksche godenleer op de zedelijkheid des volks uitoefende, kon hij zijn ongenoegen niet bedwingen. In toorn ontbrand, moet hij eenmaal hebben uitgeroepen: „Kon ik APHRODITE maar in mijn handen krijgen! Met een werpspies zou ik haar doorboren, omdat zij zoovele onzer eerbaarste en voortreffelijkste vrouwen tot overspel heeft verleid." Overigens echter was hij een voorstander der allegorische verklaring van HOMERUS' gedichten. Alles was in zijn oog zinnebeeldig, en in alles zocht hij een zedelijke strekking. Zóó poogde hij - maar vruchteloos - den dichter te verdedigen tegen beschuldigingen, die vroeger tegen hem waren ingebracht. Dat HOMERUS' gedichten *zich-zelf* verdedigen, zag hij niet in.

XENOPHON was meer een braaf, gemoedelijk mensch dan een onafhankelijk, wijsgeerig denker. Zijn geschriften bewijzen het op iedere bladzijde, dat hij een trouw aanhanger van de oude godsdienstleer was.

PLATO zocht de godsdienst der Grieken tot haar eenvoudigste bestanddeelen terug te brengen. Hij beweerde, dat de oorspronkelijke bewoners van Hellas alleen-*die* voorwerpen als goden hadden vereerd, aan wie hij vreemde volken noch steeds goddelijke eer zag bewijzen; - te weten, de zon, de maan en de aarde, de sterren en den hemel. Dat voorgeslacht noemde hij „edeler dan zijn tijdgenooten, en nader aan de goden verwant." Uit den aard der zaak had het dieper inzichten in het goddelijke gehad; en daarom moest men zich houden aan hetgeen door hen was overgeleverd. In een van zijn geschriften drukt hij dit den wetgever ernstig op het hart. „Hij moge een nieuwen staat stichten of een ouden vernieuwen, nooit zal een verstandig wetgever het wagen, aan de godsdienstige instellingen en gebruiken van het voorgeslacht roekeloos de hand te slaan. Wat eenmaal aan bepaalde goden of daemonen zijn naam heeft ontleend, mag niet naar willekeur worden gewijzigd en vervormd. Wat aan de Delphische godspraak of andere heilige overleveringen zijn gezach ontleent, daar mag ook de wetgever geen veranderingen in aanbrengen." Even streng veroordeelt hij de handelwijze van allen, die de godsdienst hunner vaderen, de denkbeelden en voorstellingen die ze met de moedermelk hadden ingezogen, smadelijk verachtten. Van daar, dat de mythen en schilderingen der dichters hem een gruwel waren. Het ergerde hem, te lezen dat Kronos Uranus, en Zeus Kronos had mishandeld; te meer, omdat in het volksbewustzijn Zeus als de edelste en rechtvaardigste van alle goden leefde. Hem griefde de voorstelling, dat Hera door haar eigen zoon in boeijen was geklonken, en Hephaestos door zijn eigen vader uit den hemel geworpen; - dat Zeus twee urnen had, waaruit hij blindelings de uitspraken van het noodlot moest te

voorschijn halen; - dat, om niet meer te noemen, Apollo door Achilles de verderfelijkste van alle goden werd genoemd en in machtelooze woede met bloedige wraak bedreigd. Men ziet het, ook Plato wist geen onderscheid te maken tusschen poësie en schildering der werkelijkheid; - beide waren ook in *zijn* oog een en hetzelfde. Van daar, dat hij het ergens Sokrates in den mond legt: de verhalen, door HOMERUS, HESIODUS en andere dichters omtrent de goden in omloop gebracht, moeten, zelfs al behelsden zij waarheid - hetgeen gelukkig het geval *niet* is - geheel vernietigd, of ten minste slechts aan zeer weinigen in vertrouwen meêgedeeld worden. Van daar ook, dat hij het zoo verkeerd vond om de gedichten van HOMERUS, waarin de kampstrijden der goden onderling worden bezongen, aan de jeugd in handen te geven; *hoe* men ze ook opvatte en verklaarde, hetzij allegorisch of niet. Voorts was het in zijn oog onzedelijk en voor de jeugd hoogst-verderfelijk, als men de heroën, die toch in rang den goden zoo nabij kwamen, met de menschen ging gelijk stellen. Godenzonen, zooals Theseus en Pirithous, moest men niet afschilderen als roovers [1]). Ja, alleen om aan de oude mythen een edeler karakter te geven, dacht hij soms nieuwe uit.

In zijn eigen theologisch stelsel, wanneer wij het zoo eens noemen mogen, ging hij uit van de erkenning van één God. Die Godheid denkt hij zich als volmaakt-goed en volmaakt-wijs; - aan *haar* scheppende kracht heeft de wereld en al wat daarin is het aanzijn te danken. Uit vier elementen, oorspronkelijk gescheiden, is de wereld tot één geheel saêm-

1) Dezelfde opmerking maakt ISOKRATES de redenaar, PLATO's vriend en tijdgenoot, waar hij zegt: dat de dichters van de goden verhalen, wat men ter naauwernood van zijn vijanden zou durven zeggen.

gevoegd; - en wel zóó, dat er een goddelijk beginsel in haar woont en zij-zelf den naam van godheid verdient te dragen. Eveneens beschouwt hij de hemelbollen, of liever hun zielen, als goden, als zichtbare en voortgebrachte kinderen van den eeuwigen Vader. Aan deze laatsten sluiten dan de goden zich aan, van wie de mythologie melding maakt. Langs dien weg poogde PLATO de godsdienstige voorstellingen van het volk met zijne leer in verband, en tegelijk in overeenstemming te brengen. Hij mengde geen vreemde bestanddeelen in de heerschende godsdienst; - integendeel, haar begrippen en voorstellingen neemt hij in zich op, en weet ze dan in zijne leer in te vlechten, zonder daardoor den bestaanden vorm van godsvereering te ondermijnen. Maar doordringen tot de eigenlijke bron der godsdienst en haar wezen deed ook-hij niet.

Zijn opvolger in de Akademie was SPEUSIPPUS (van 347-339 v. Chr.); - deze vervaardigde een geschrift uitsluitend over de goden [1]). Hij ging daarin uit van de stelling, dat er in het heelal een eeuwige kracht werkt, die alles bezielt en alles bestuurt. Die kracht heeft een eigen levensbeginsel, en is de Godheid. De band der noodzakelijkheid verbindt haar met de wereld, welks schoonste en heerlijkste verschijnselen noch steeds aan *haar* hun oorsprong verschuldigd zijn. Van de onsterfelijkheid der ziel is hij zulk een warm voorstander, dat hij ze ook tot het onbezielde en redelooze gedeelte der schepping uitstrekt.

SPEUSIPPUS werd vervangen door XENOKRATES (van 339 v. Chr. af), die eveneens een boek over de goden schreef. Hij ontwikkelde de leer van Plato, maar in den geest der Pythagoristen. Zijn grondstelling was, dat er, van den hoog-

1) Ook KRITO van Athene deed dit.

sten God af tot op de zinnelijke verschijnselen waarin het goddelijke zich openbaart, een geregelde en trapsgewijze afdaling plaats heeft. Hij sprak van een hoogsten en laagsten Zeus, van goede en kwade daemonen, door wie in de wereld het goede en het kwade zal worden voortgebracht.

Aristoteles, plato's groote leerling, die van 384 tot 322 leefde, had bijna het raadsel opgelost, waaraan reeds zoovele wijsgeeren vruchteloos hun krachten hadden beproefd. Noch maar één schrede, en op de vraag: wat is de eigenlijke bronwel der godsdienst? had hij het antwoord gevonden. „In ieders hart" - lezen we in een van zijn geschriften - „leeft het besef van hooger wezens." En die opmerking was volkomen-juist. Maar de gevolgtrekking, die er met noodzakelijkheid in ligt opgesloten, maakte hij niet. Dat de bronwel der godsvereering uitsluitend in 's menschen eigen gemoed is te zoeken, en de godsdienst dus een geheel subjectief iets is, dat is hij zichzelf niet bewust geworden; - althans, hij heeft het niet uitgesproken. Overigens beschouwt hij de Godheid als de hoogste theoretische rede, als eeuwig, en het hoogste goed. Denken en handelen zijn voor haar één; - in haar scheppingen heerscht de volmaaktste orde en eenheid; - in alles openbaart zich haar majesteit. Zij is 't dus, die het groot heelal heeft geschapen, en voortdurend onderhoudt en bestuurt. Hemel en aarde hangen af van haar wenken, en in de aanschouwing van de werken harer handen geniet zij de hoogste zaligheid. Het luchtgewelf en de starrenhemel zijn haar volmaaktste openbaringen; - ze zijn als het ware het lichaam der godheid. De starren bezitten dezelfde eigenschappen als het luchtruim; - ze zijn eeuwige, onbewegelijke, onstoffelijke wezens. Daarmede is de overlevering, die zegt, dat de starren goden zijn en dat het goddelijke de geheele natuur bezielt en doordringt, zeer goed

te rijmen. Ze is het kleed der verdichting, waarin uit de grijze oudheid de waarheid tot ons is gekomen. Dat die beelden geheel menschvormig zijn, moet ons niet bevreemden. Er was anders geen mogelijkheid om het goddelijke onder de bevatting der volksmenigte te brengen. En daarenboven, de godsdienst is dikwerf ondergeschikt gemaakt aan staatkundige bedoelingen [1]). Maar als men dien mythischen vorm wegdenkt, ligt er een eeuwige waarheid in die overlevering opgesloten. Immers, dat de starren, als wezens van den eersten rang, goden zijn, zal wel niemand durven ontkennen. Integendeel, de overtuiging leeft in ieder onzer, dat die opvatting als een overblijfsel van vroeger, maar weêr verloren wijsheid onder het menschengeslacht noch is overgebleven.

Men ziet het, ARISTOTELES staat bijna op hetzelfde standpunt als zijn groote leermeester. Ook hij was godsdienstig in den echten zin van het woord. Dat gezegde, door SENECA ons opgeteekend, bewijst het: nooit past eerbied en aandacht ons meer, dan wanneer er van de goden gesproken wordt. Hoe hij de overleveringen en mythen der dichters opvatte en verklaarde, zien we duidelijk uit de wijze, waarop hij het huwelijk van Ares met Aphrodite verklaart [2]).

Het was Athene, waar in die dagen de zetel der wijsbegeerte gevestigd was. Athene was het middel- en brandpunt waar al wat beschaafd en ontwikkeld was zich vereenigde, en met recht mocht het in die dagen de leerschool van geheel Griekenland en zijn koloniën genoemd worden. Weetgierige jongelingen stroomden van alle kanten dáár samen, om

---

1) Zoo zien we ook ARISTOTELES een *pia fraus* als den grondslag der positieve godsdienst in Griekenland aannemen. Dat hij de eerste niet was die dit deed, hebben wij boven gezien.

2) *Polit.* II, 9.

het wezen der dingen te leeren doorgronden. Dáár gaven een PLATO en een ARISTOTELES hun welsprekende lessen, dáár ontvouwden ze hun diepzinnige denkbeelden, dáár vormden ze hun wijsgeerige scholen. Het was van dáár, dat het zaad des ongeloofs zich door geheel Griekenland verspreidde. De jeugdige mensch, weggesleept door den indruk hunner machtige persoonlijkheid, bleef, ook na zijn terugkeer in de plaats zijner woning, de stellingen zijner leermeesters met warmte verdedigen. Van daar, dat de godsdienstige voorstellingen der volksmenigte nu alom ondermijnd werden; - dat het ongeloof overal veld won, ook in staten die tot noch toe van de besmetting waren vrijgebleven. Van daar, dat nu een Lysander het ongestraft beproeven kon, de godspraak van Dodona om te koopen. Van daar nú (van 356-396) een oorlog als de phocensische of Heilige, door eigenbaat in het leven geroepen, verraderlijk en met huurlingen die uit den delphischen tempelschat betaald werden, gevoerd, door een vreemdeling ten eind gebracht, en in ieder opzicht recht-geschikt om de laatste vonk van vroomheid en godsdienstzin bij de Grieken uit te dooven. Van daar dat we nú zelfs de delphische godspraak, een instelling die altijd als heilig was vereerd, aan een vreemden vorst voor goud zich zien verkoopen. Het geloof der volksmenigte, door de wijsbegeerte ondermijnd, werd hoe langs zoo meer aan het wankelen gebracht. Alleen aan de kracht der gewoonte en het karakter der grieksche godsdienst als godsdienst van den staat moet het worden toegeschreven, dat de oude gebruiken en instellingen noch een wijle tijds in zwang zijn gebleven.

Die wijziging der godsdienstige voorstellingen heeft echter voor de kunst de schoonste vruchten gedragen. Nu de geest zich van het oude en overgeleverde losrukte, was de verbeel-

ding van den kunstenaar niet langer aan banden gelegd, en de heerlijkste scheppingen kwamen nu uit zijn meesterhand te voorschijn. Het is juist-nú, dat we bouwkunst, schilderkunst en beeldhouwkunst, als om strijd, de godsdienst der vaderen door onsterfelijke kunstgewrochten zien opluisteren. Trouwens, men was nú niet langer gebonden aan de bekrompen, kleingeestige voorstellingen van vroeger; - de idealen, die zijn verbeelding hem voortooverde, mocht nú de kunstenaar vrijelijk weêrgeven. Van daar juist-nú die tallooze menigte van onnavolgbare kunstgewrochten, waarop Griekenland bogen mag, en die middellijk ook weêr op de volksmenigte werkten. Immers, zij verzoenden haar weder met het geloof hunner vaderen. Die heerlijk-schoone godenbeelden, waarin onverstoorbare kalmte en indrukwekkende majesteit, edele eenvoudigheid en schitterende pracht, teedere zorgvuldigheid en hooghartige fierheid op het treffendst vereenigd waren, - waarin de ernst der verheven waardigheid altijd getemperd werd door nederbuigende vriendelijkheid, - die godenbeelden maakten uit den aard der zaak ook op den meest-onontwikkelde een diepen indruk, en deden eerbied en liefde voor de oude goden in zijn hart ontwaken. In die godenbeelden waande men de goden-zelf te zien herleven, maar in veredelden vorm.

Inmiddels was het grieksche volksleven ook tot Macedonië doorgedrongen. Philippus, die er sints 350 v. Chr. regeerde, was, in den volsten zin van het woord, een Griek. Alexander, zijn zoon, liet hij in Griekenland opvoeden. De slag bij Chaeronea, in 358 v. Chr. geleverd, bezorgde hem het oppergezach over al de Hellenen. Hij stond gereed om, aan hun spits, den koning van Perzië in zijn eigen rijk te gaan beoorlogen, toen de dolk van Pansanias hem het leven ontnam

(in 338). Alexander volgt hem op in de regering. Hij overwint de Grieken die in opstand waren gekomen, laat zich evenals zijn vader tot opperbevelhebber in den oorlog tegen Perzië benoemen, en trekt naar het Oosten om dáár een grieksch wereldrijk te stichten. Ook voor de godsdienst der Grieken breekt hierdoor een nieuw tijdperk aan, dat we thans moeten schetsen.

VIERDE TIJDPERK.

VAN DEN VELDTOGT VAN ALEXANDER DEN GROOTE NAAR AZIË TOT AAN DE EERSTE VERBREIDING DER CHRISTELIJKE GODSDIENST ONDER DE HEIDENEN (VAN 334 v. C. TOT 39 n. C.)

Was het de groote roeping der Oude wereld, het onbevredigende der heidensche godsdiensten te toonen en haar val voor te bereiden, aan die roeping hebben vooral de Grieken beantwoord. Niet alleen, dat we hen de grondslagen hunner eigen godsdienstleer zien ondermijnen, ze doen meer. Ze verspreiden zich onder de barbaren, om dáár dezelfde taak te volbrengen en dezelfde twijfelzucht op te wekken. Zóó banen ze den weg voor het christendom.

In het jaar 334 v. Chr. begon Alexander de Groote zijn stouten tocht naar Perzië. In weinige maanden had hij die krachtelooze natie overwonnen, en het uitgestrekte wereldrijk was het zijne. Hij doorkruiste het met zijn legerbenden in alle mogelijke richtingen. Dat dit alles op de grieksche godsdienstleer een belangrijken invloed heeft uitgeoefend, behoeven we niet te zeggen. Haar gebied werd uitgebreider, haar heer-

lijkheid grooter, haar goden namen toe in aantal; - maar tegelijk verloor ze meer en meer haar eigenaardig-grieksch karakter. De Perzen waren zoo verstandig geweest, aan ieder volk dat ze ten onder brachten, zijn eigen godsdienst te laten. Toen dus Alexander het rijk veroverde, vond hij in iedere provincie van het uitgestrekt gebied andere goden en andere godsdienstige voorstellingen. Diep in Klein-azië zag hij een phrygische, in Syrië een syrische, in Phoenicië een phoenicische, in Egypte een egyptische godsdienstleer heerschen. Wilde hij die verschillende volken voor zijn belangen winnen, dan moest hij eerbied voor hun goden toonen. Dat doet hij dan ook. In Phoenicië zien we hem aan Baäl, in Egypte aan Amun offeren. Maar in zekeren zin scheen hij hierdoor aan die vormen van godsvereering het zegel zijner goedkeuring te hechten, en weldra namen de Grieken ze over. Amun gaan ze vereeren onder den naam van Zeus Amun. In gelijksoortige goden van die vreemde volken meenen de Grieken de hunne terug te vinden. Een indische god schijnt hun dezelfde te zijn, als hun Dionusos. Een eindelooze samensmelting van de tegenstrijdigste bestanddeelen begint, en weldra zien we vreemde eerediensten in Griekenland schitteren met een glans en luister, waardoor de roem der echt-grieksche goden verduisterd werd. We noemen hier alleen de Isisdienst en de dienst van Mithras. Zóó verloor de grieksche godsdienst in reinheid en oorspronkelijkheid, wat ze in omvang had gewonnen.

Daar kwam noch iets bij. Waar Alexander en zijn opvolgers volkplantingen stichtten en steden bouwden, legden zij er natuurlijk een grieksche of macedonische bezetting in. Die soldaten waren gehecht aan de godsdienst hunner vaderen, en weldra verrezen er voor de grieksche goden heiligdommen en tempels. Geen wonder, dat hun vorm van godsvereering

diep in Azië doordrong. Dat hij niet noch-verder is doorgedrongen en geen dieper wortels geschoten heeft, moet aan Alexanders vroegtijdigen dood worden toegeschreven. En de langdurige en bloedige oorlogen, die we naderhand zijn veldheeren met elkaêr zien voeren, werkten uit den aard der zaak de verspreiding der grieksche godsdienstleer in die afgelegen gewesten niet in de hand. Zoodra echter in Klein-azië, in Syrië, in Egypte en Thracië nieuwe vorstendommen zijn verrezen onder macedonische stamhuizen, herleeft in de heerlijke steden, die ze doen verrijzen en waarin ze den zetel van hun wijd-uitgestrekt rijksgebied vestigen, de grieksche godsdienst met nieuwen luister. We zien het in Seleucia, in Antiochië, in Alexandrië, in Pergamus. Maar - en dit was het verkeerde - tegelijk werden er vreemde godsdiensten geduld. Daardoor begon in steden als Alexandrië, waar een tallooze menschenmenigte uit allerlei naties samenstroomde, een vermenging van grieksche met barbaarsche (vreemde) eerediensten plaats te grijpen. Het spreekt van zelf, dat die verwarring ook in Griekenland haar invloed deed gevoelen. Het aantal der goden en vormen van godsvereering vermeerderde bij den dag.

En, alsof dit alles noch niet genoeg ware, begon men nu ook de vorsten tot goden te verheffen. Alexander gaf het verleidelijke voorbeeld, door zich-zelf, bij zijn leven reeds, goddelijke eer aan te matigen. Zelfs HOMERUS kreeg nu zijn tempel. Het gevolg kon niet uitblijven; - naarmate de menschen meer en meer in waarde rezen, in diezelfde mate nam de eerbied voor de goden af. Het bewijs hiervan zien we in 'tgeen ons van Alexander den Groote verhaald wordt: dat hij in een brief aan zijn moeder de goden met de menschen op ééne lijn heeft gesteld. Maar meer en meer begon men,

juist-nu, aan de vormen te hechten. Onder de Seleuciden treedt een Antiochus Epiphanes op, en onverdraagzaamheid en ketterjagerij worden een tijdlang kenmerken der grieksche godsdienstleer; - tot de opstand der Makkabeërs daaraan weldra een einde maakt. En als de Romeinen met Beneden-italië en Groot-griekenland meer in aanraking komen, zien we ook-hen van de Grieken een menigte vormen van godsvereering overnemen, die in dit en het volgende tijdperk zich noch heinde en ver verspreiden.

De meeste vorsten der nieuw-macedonische rijken waren kunstlievend en praalziek; - en schatten besteedden zij aan het bouwen van kostbare tempels, het koopen van heerlijke godenbeelden, en het houden van schitterende optochten en feesten. Het gevolg kon niet uitblijven, de helleensch-heidensche vorm van godsvereering bleef onder de volksmenigte krachtig voortleven. Ofschoon de vorsten-zelf omtrent godsdienst en zedelijkheid in den regel tamelijk onverschillig waren; - ofschoon ze zelfs menschen als een THEODORUS en EUHEMERUS, die den naam hadden van bepaald ongodsdienstig te zijn, aan hun hof ontfingen en beschermden; - op hun onderdanen oefenden zij in 't godsdienstige een grooten invloed uit. In hun nieuw-gebouwde steden telde nu de grieksche godsdienst warmer aanhangers, dan in het eigenlijke Hellas. Dat overigens de kunst niet meer op *die* hoogte stond, waarop we haar aan het eind van het vorige tijdperk zagen schitteren, behoeven wij naauwelijks te zeggen. Tot de slavin van kunstlievende vorsten was ze nu verlaagd en de echte kunst laat in haar scheppingen zich niet aan banden leggen. De oorspronkelijkheid en verhevenheid van haar gewrochten ging dan ook spoedig verloren. Voorts treffen we nu overal een eigenaardig soort van mythen aan, waarmeê men 't heden

aan de oude helleensche mythen zocht vast te knoopen. Zoo begon men nu van Io te verhalen, dat ze op haar zwerftochten ook te Antiochië of te Gaza was gekomen. Zoo kwam men in den waan, dat Orestes naar Laodicea aan de zeekust den steen van Diana gebracht had, en dat het Amanosgebergte naar de genezing van zijn razernij was genoemd. Overal beproefde men het onmogelijke om, met miskenning en verloochening van zijn historischen oorsprong, het heden aan een verleden vast te knoopen waarmeê het niets gemeen had. Het waren uit den aard der zaak de godsdienstige en mythologische voorstellingen, die met dat doel werden verwrongen.

In het eigenlijke Griekenland was het met de godsdienst even treurig gesteld, als met den staatkundigen toestand. Door de veelvuldige oorlogen, die de Grieken zoowel met de macedonische vorsten, als onderling, en later met de Romeinen voerden, werd het land meer en meer ontvolkt. En hierbij bleef het niet. Ook een menigte tempels werden verwoest, en menige eeredienst stierf weg of verloor haar vroeger aanzien geheel. We zullen maar één voorbeeld noemen. In het jaar 219 v. Chr. overviel een bende woeste Aetoliërs onder aanvoering van Dorymachus, den tempel van Zeus te Dodona, verbrandde den prachtigen zuilengang die er van buiten was aangebracht, vernielde een menigte kostbaarheden, en wierp het godsgebouw-zelf - met uitzondering van de binnenste kapel - tegen den grond. Toen later op bevel van den romeinschen veldheer Paulus Aemilius al de steden van Epirus geplunderd zijn, heeft men ongetwijfeld voor Dodona geen uitzondering gemaakt. En in 88 v. Chr. toen de Thraciërs op aanstoken van Mithridates geheel Epirus platbrandden, hebben ze den tempel te Dodona op nieuw geplunderd; - zoo-

dat in Strabo's tijd de godspraak bijna geheel was vervallen. Alleen de heilige eik schijnt ongedeerd te zijn gebleven.

En zóó is het gewis met een menigte tempels en heiligdommen gegaan. En dat niet alleen in Hellas-zelf, maar evenzeer op de grieksche eilanden en in de klein-aziatische volkplantingen, die door de menigvuldige oorlogen van die dagen niet minder geteisterd werden. 't Zijn de Romeinen, die eindelijk het begonnen werk voltooid hebben. Ze namen de fraaiste standbeelden uit de tempels weg, om ze naar Italië over te brengen. De glans en heerlijkheid, dien vroeger de kunst aan de grieksche godsdienst had bijgezet, begon te verdooven; - en meer en meer begon nu de godsdienst-zelf te kwijnen.

En in weêrwil van dat alles wedijverden wijsgeeren, dramatische dichters en geschiedschrijvers noch steeds met elkander in het ondermijnen van haar grondslagen. Pogingen in het werk te stellen om die godsdienst, wier eeuwenoud gezach, geheimzinnige oorsprong en raadselachtig wezen hun eerbied had moeten inboezemen, - wier verheven dichtgloed hun bewondering moest hebben afgeperst, - om die godsdienst naar waarde te leeren schatten, haar van vlekken te zuiveren, te veredelen en in haar oorspronkelijke reinheid te herstellen, dat was hun te veel. Hun bekrompen-rationalistische opvatting verklaarde alles veel gemakkelijker. Maar of ze het verhevenste belachelijk en het heiligste verachtelijk maakten door hun verklaringen, dáárover bekommerden zij zich niet. Dat er geen mogelijkheid bestond om voor het oude toèn iets beters in de plaats te geven, zal ieder inzien. De invloed dier rationalistische wijsbegeerte was te groot. Ze verspreidde zich door geheel Griekenland, en hielp alom den val der voorvaderlijke godsdienst voorbereiden. Overal waar Grieken woon-

den, begonnen wijsgeerige scholen te verrijzen. Niet langer in Attika-alleen, maar in een menigte groote en volkrijke steden, in Rhodus, Alexandrië en elders, stonden nu mannen op, door wie de verderfelijkste stellingen werden gepredikt. Het is noodig, dat wij de geschiedenis dier wijsgeerige scholen kortelijk nagaan.

In de grondstellingen der platonische school of oude Akademie schijnen geen veranderingen van eenig aanbelang te hebben plaats gegrepen; - hun godenleer ten minste is onveranderd gebleven.

Daarentegen begon thans de school van ARISTIPPUS, den leerling van SOKRATES, op den voorgrond te treden. In Cyrene, op de noordkust van Afrika, gesticht, bleef haar werkkring in den beginne tot Cyrene bepaald. Maar spoedig verspreidde ze zich in het rond. De steeds toenemende zedeloosheid werkte haar overal in de hand, en maakte, dat haar stellingen alom weêrklank vonden. En geen wonder. Had reeds haar stichter de godsdienstige voorstellingen der volksmenigte in menig opzicht bestreden; - had hij b. v. reeds geleerd, dat de verstandige van bijgeloovigheden zich vrij moet houden; - noch veel verder ging in dit tijdperk zijn volgeling THEODORUS. Deze laatste moet het bestaan van goden ten eenenmale ontkend hebben, en was dus een godloochenaar in den volsten zin van het woord. Hij verkondigde onderanderen de leer, dat op zich-zelf niets verkeerd of berispelijk is; - dat het oordeel over een daad afhangt van de *publieke opinie;* - en dat men aan deze laatste, eigenlijk alleen om de groote menigte in toom te houden, het oordeel heeft toegekend. Van daar, dat volgens hem ook de wijsgeer de heiligdommen mag plunderen; - mits hij het rechte

oogenblik er maar voor kiest. Van het bidden waren de aanhangers dezer school, gelijk licht te begrijpen is, ook geen groote voorstanders.

Te gelijker tijd trad in Athene de school van EPIKURUS te voorschijn, wier stellingen evenzeer tegen de heerschende meeningen zich aankantten. In de leer van haar stichter over de goden en goddelijke zaken is veel duisters en tegenstrijdigs; - het vindt zijn verklaring in de lichtzinnigheid en onstandvastigheid, waardoor EPIKURUS gekenmerkt werd. Zijn aanhangers roemen hem als een toonbeeld van echte godsdienstigheid; - zijn bestrijders schetsen hem af als een vermomden godloochenaar. De christenkerk heeft hem en zijn volgelingen altijd beschouwd en voorgesteld als de ergste ongeloovigen. Wanneer wij de zaak met bedaardheid onderzoeken, zien we, dat die beschouwing hoogst-eenzijdig is. EPIKURUS is niet zoo slecht geweest, niet zoo vervreemd van alle geloof aan een Hooger wezen, als zijn tegenstanders en het nageslacht hem hebben afgeschilderd. Hij was geen volslagen atheïst, het aanwezen der Godheid heeft hij niet ontkend; - maar hij bestreed de lage, bekrompen, menschvormige voorstellingen, die *het volk* van die Godheid zich vormde. Van dáár zijn ijveren tegen de oude mythen, tegen het overgeleverd geloof, tegen de waarzeggerij, en dergelijke dingen. God is volgens EPIKURUS een wezen, dat boven alle verandering en vernietiging verheven en in het genot der hoogste zaligheid is; - maar een wezen tegelijk, dat met de dingen dezer aarde en de aangelegenheden van ons menschen zich niet inlaat - om de eenvoudige reden dat rust en zaligheid bij EPIKURUS één zijn. De wereld is - naar zijne leer - toevallig ontstaan, door een verbinding van atomen. Voorts gelooft hij ook, dat er onderscheiden goden bestaan. De beelden of

idealen, die we zoowel slapend als wakend van die goden ons vormen, leveren hem daarvan het bewijs. Hij meent, dat die schijngestalten onzer verbeelding alleen door werkelijk-bestaande, lichamelijke wezens kunnen zijn opgewekt; - wier bewerktuiging evenwel zóó fijn is, dat wij ze niet met onze zintuigen, maar alleen met ons geestesoog kunnen waarnemen. Voor het werkelijk bestaan dier goden pleiten verder in zijn oog de indrukwekkende verschijnselen die we in de natuur gedurig aanschouwen, de orde en regelmaat waarmeê de sterren in haar banen zich voortbewegen, en de gedurige afwisseling der jaargetijden. „Niet-hij" - ziedaar zijn grondstelling - „niet-hij is goddeloos, die de goden der volksmenigte verwerpt of bestrijdt; - wie de bekrompen voorstellingen vasthoudt, die de onontwikkelde menigte van de goden zich vormt, *die* is goddeloos."

Met onvermoeide belangstelling en kennelijke voorliefde wijdden in die dagen aan de leer van God en goddelijke zaken de Stoïcijnen hun krachten. Deze nieuwe school was omstreeks 320 v. C. door ZENO van Citium gesticht. Hun meester beschouwde de Godheid als de volstrekt-ééne, oorspronkelijke en alles bezielende grondkracht der natuur, die de bron van alle leven is, maar die zich bepaaldelijk openbaart als aether of bovenlucht, met andere woorden: als Zeus. Ook de sterren - beweerde hij - zijn goden; - wezens dus, met een eigen levensbeginsel, en begaafd met verstand, gevoel en wil. Onder hen bekleeden de zon en maan den eersten rang. Overigens zijn Apollo en de zon, Artemis en de maan, slechts verschillende namen van een en dezelfde zaak.

Zóó trachtte ZENO onder zijn volgelingen een allegorisch-physiologische verklaring van de goden en godenmythen te verbreiden. Al het overgeleverde werd zinnebeeldig opgevat,

en als dichterlijke inkleeding van natuurwetten en natuurkrachten voorgesteld. In dienzelfden geest begon hij ook de godennamen etymologisch te verklaren. Hij volgde daarbij HOMERUS en HESIODUS op den voet, en zijn opvatting van den zin hunner schilderingen was hoogst-eigenaardig. De Titanen - beweerde hij - zijn niets dan de elementen waaruit de wereld is samengesteld; - met de Cyklopen worden de omwentelingen der hemellichamen bedoeld; - en Kronos is Chronos (de tijd). Dit was alles een uitvloeisel van zijn grondstelling, dat Zeus de bovenlucht is, maar tegelijk het wezen dat de eenheid des heelals uitmaakt en al zijn deelen aan elkander bindt. Uit den aard der zaak pasten nu de overige goden in zijn stelsel niet, dan als zoovele openbaringen der oorspronkelijk-ééne Godheid in de verschillende deelen van haar wereldbestuur. Het bouwen van tempels en het maken van godenbeelden keurde ZENO hoogelijk af; - 't was in zijn oog de plicht van een goeden staat, het te verbieden. Hij kon geen enkele reden vinden, waarom men die gewrochten eener slaafsche en bloot-menschelijke kunst als heilig mocht gaan vereeren.

In dien zelfden geest spraken en schreven zijn volgelingen. PERSAEUS, een eigen leerling van ZENO, drukte geheel de voetstappen van den meester. Alleen inzóóver deed hij iets nieuws, dat hij noch een nieuwe onderstelling aannam om zich den oorsprong der talloos-vele goden te verklaren; - de onderstelling, dat men in vroeger eeuwen een menigte groote mannen en nuttige zaken tot goden verheven had. KLEANTHES en CHRYSIPPUS zetten ZENO's poging om in de mythen zinnebeeldige schilderingen van natuurwetten te vinden, en zijn hoogst-onwetenschappelijke en geheel mislukte pogingen om de afleiding der verschillende godennamen te verklaren

ijverig voort. De laatste moet zelf een boek over de goden geschreven hebben, waarin hij de mythen van ORPHEUS en MUSAEUS - dus van de pythagoreïsche Orphici - van HOMERUS en HESIODUS heeft verwrongen om zijn eigen godenleer (die hij vooraf had ontwikkeld) te staven. En dat niet zonder reden. Hij wist zeer goed, dat de volksmenigte haar voorstellingen en godsdienstige meeningen voor het grootste gedeelte uit die dichters geput had. Wanneer 't hem dus gelukte, de mythen en overleveringen dier dichters uit een ander oogpunt te leeren beschouwen, zou dit onmiddellijken invloed uitoefenen op het godsdienstig geloof. Van zelf zou ook dit laatste gezuiverd worden en met nieuwe levenskracht bezield.

We zien uit dit een en ander, hoe de Stoïcijnen van heiligen eerbied voor de godsdienst hunner vaderen vervuld waren; - en hoe ze 't, ofschoon donker, beseften dat waarheid toch haar grondslag is. Het schoonste bewijs van hun waarachtigen godsdienstzin is de hymne, door KLEANTHES ter eere van Zeus vervaardigd. Ze is het heerlijkste, wat de godsdienstige poësie bij de Grieken ooit heeft opgeleverd. Niet, dat de Stoïcijnen angstvallig iedere voorstelling hebben verdedigd, die hun door de vaderen was overgeleverd; - het tegendeel. Menig punt hebben zij bestreden. Om maar één voorbeeld te noemen, openlijk kantten ze zich aan tegen de gewoonte der volksmenigte om aan de goden een menschelijke gedaante toe te dichten; - zoo iets noemden ze 't werk van kinderen. Zóó zochten ze het midden te bewaren tusschen geheele verwerping en onvoorwaardelijke aanneming van het oude. Maar uit den aard der zaak werd daardoor hun geloofsleer min of meer gekunsteld, en draagt ze al de sporen van ontstaan te zijn in een tijd, die van de oude eenvoudigheid vervreemd was, en er toch met geweld weêr toe

wilde terugkeeren, omdat haar oudheid eerbied inboezemde.

De grondstellingen der Stoïcijnen kantten, gelijk we gezien hebben, zich tegen die der Epicuristen zóó lijnrecht aan, dat een strijd tusschen die beiden niet kon uitblijven. De aanvallen der Stoïcijnen waren vooral tegen twee punten gericht. Ze ontkenden, dat de wereld uit een toevallige verbinding van atomen geworden is; - en ze verdedigden het aanwezen der goddelijke voorzienigheid tegen de bestrijding der Epicuristen. Luide en hevig gispten ze het, dat men de goden onder menschelijken vorm zich voorstelde, en de eigenschap der zorgende liefde hun durfde ontzeggen. Het spreekt van zelf, dat de Epicuristen op die aanvallen niet zwegen. Ze wierpen - en niet zonder grond - den Stoïcijnen een menigte ongerijmdheden en tegenstrijdige dingen voor de voeten, die hun godsdienstleer ontsierden. Weldra volgden de andere wijsgeerige scholen dit voorbeeld. Zoo bestreed KARNEADES - een aanhanger der nieuwe Akademie - de leer der Stoïcijnen, dat God, de eeuwige grond aller dingen, een *levend* wezen is. Voorts keurde hij 't hoogelijk af, dat ze in allerlei dingen naar de volksmenigte zich schikten, zoodat ze b. v. het waarzeggen gingen verdedigen; - hij weêrlegde hun stelling, dat alles in de natuur alleen ter wille van den mensch zou geschapen zijn; - en meer van dien aard. De verdeeldheid tusschen de verschillende secten werd dagelijks grooter, en in wanhoop keerde menig twijfelaar tot het voorvaderlijk geloof weêr terug.

Onder de Peripatetici trekt hier THEOPHRASTUS, de onmiddellijke opvolger van ARISTOTELES, in de eerste plaats onze aandacht. Hij heeft een afzonderlijk werk over de goden geschreven; - waarschijnlijk met het doel om de stellingen van zijn leermeester noch nader toe te lichten en breeder uiteen

te zetten. We kennen dat godsbegrip van ARISTOTELES reeds; - in de wereld des geestes openbaart zich het goddelijke als de hoogste theoretische rede, in de natuur als de bron van alle leven en werking. Maar in deze laatste splitst ze zich in twee deelen. Aan den eenen kant openbaart ze zich als de hoogste eenheid die het bezielend beginsel van alles is; - aan de andere zijde als een veelheid van wezens, die echter aan die eenheid ondergeschikt blijven, en wier werkkring zich tot het hoogste luchtruim bepaalt. THEOPHRASTUS moet voorts noch een ander boek hebben geschreven, een soort van geschiedenis der godsdienstige meeningen van de Grieken en Niet-grieken. Vermoedelijk heeft hij daarin het gevoelen van ARISTOTELES, dat de sterren goden zijn, zoeken te staven, door te doen zien hoe reeds in de grijze oudheid en bij alle vreemde volken diezelfde leer was gepredikt. Met dat doel onderzocht hij naauwkeurig, welke vormen van godsvereering in vroeger eeuwen bij de verschillende volken in zwang waren geweest. Men ziet het, THEOPHRASTUS was op den goeden weg; - hij raadpleegde de geschiedenis. Vooral-dáárom is het te bejammeren, dat zijn geschrift verloren is gegaan. Om wezenlijke vroomheid in het leven te roepen, drong hij er op aan dat men tot den eenvoudigsten vorm van godsvereering zou terugkeeren. Maar dit zijn streven haalde hem spoedig een beschuldiging van goddeloosheid (ἀσέβεια) op den hals. Een zekere Agonides moet hem hebben aangeklaagd. Gelukkig is er geen veroordeeling op gevolgd.

Sints 284 v. Chr. is THEOPHRASTUS als hoofd der peripatetische school te Athene vervangen door STRATO. Deze predikte een bewustelooze wereldontwikkeling door natuurnoodzakelijkheid. Die natuur beschouwde hij als een blootstoffelijk iets, dat met 't vermogen en de neiging begaafd is

om bepaalde vormen aan te nemen, en de macht heeft om, tegelijk met die vormen, geestelijk en verstandelijk leven te voorschijn te roepen.

STRATO was, gelijk men ziet, een groot materialist. Voor het overige schijnen de stellingen van ARISTOTELES onder de Peripatetici voortdurend haar gezach te hebben behouden.

Zoo zien we een menigte wijsgeerige scholen vijandig tegen elkaêr overstaan, en iedere school heeft haar eigen stelsel. We zien zelfs onder de aanhangers van één en dezelfde school verdeeldheid rijzen, en de meest-verschillende meeningen door leerlingen van een en denzelfden meester prediken. Dat in zulk een stand van zaken een twijfelzucht zich ontwikkelt die aan niets meer gelooft, - en daartegenover een eklekticisme dat uit allerlei godsdiensten het beste tracht uit te kiezen en tot één geheel te vereenigen, weet ieder. De geschiedenis van alle tijden leert het ons. We zien het dan ook zóó gebeuren in Griekenland. Maar ook in den boezem der volksmenigte zien we nú de voorvaderlijke godsdienst meer en meer ondermijnen. Dagelijks zien we de godsdienstige meeningen van het volk vinniger aanranden, kleingeestiger opvatten en meer in de achting dalen.

Er is één man, die daartoe in dit tijdperk meer heeft bijgedragen dan alle overigen, en op wien we dus bijzonder het oog moeten vestigen. Die man is EUHEMERUS.

We vinden opgeteekend, dat hij leefde aan 't hof van Kassander, den koning van Macedonië. Door dezen - zoo verhaalt hij - werd hij eenmaal met een zending belast naar de verre gewesten, die aan gene zijde van straat Babelmandeb liggen. Na zijn terugkomst van die zendingsreis heeft hij onder den titel van Ἱερὰ ἀναγραφή of *De heilige opschriften in de tempels*

een werk geschreven, dat uit minstens drie boeken bestond. Het begon met een opschrift, dat hij in den zuidelijken oceaan op een heilig eiland, Panchaea genaamd en tegenover Gelukkig-arabië gelegen, in den tempel van Zeus Triphylios beweerde gelezen te hebben. Het stond er - zoo verhaalt hij - in panchaeïsch letterschrift - dat wil zeggen: in hieroglyphen - op een gouden kolom uitgehouwen. Het vermeldde de daden van Uranus, uitvoeriger noch de mythen die omtrent Zeus in omloop waren; - en, ofschoon dien geheelen mythenkring omvattend, muntte het uit door beknoptheid. Dat opschrift nu deelt EUHEMERUS in zijn boek mede, voorzien van een langen kommentaar, waarin hij berichten en beschrijvingen geeft van onderscheiden gedenkteekenen en opschriften die hij op en in de piramiden had aangetroffen, en een menigte andere verhalen, die hij beweerde in Sidon uit den mond der priesters te hebben opgeteekend. Zijn boek bevatte dus een verzameling van op- of liever graf-schriften, en beschrijvingen van gedenkteekenen; - maar alleen voorzoover beiden dienen konden om het sterven van bepaalde godheden te bewijzen. Dit laatste was zijn eenig doel. Hij wilde niets anders, dan den zuiver-menschelijken oorsprong der grieksche goden aantoonen. Maar dáárvoor ontzag hij zich dan ook geen moeite; - en zelfs de Joden kregen hun plaats in het boek. Het begon met de heerschappij der Titanen onder Kronos, en ontwikkelde vervolgens, hoe Zeus, zijn opvolger in het rijksbestuur, zijn gebied - dat zich oorspronkelijk tot Kreta bepaalde - langsamerhand onder alle volken van den aardbodem heeft uitgebreid; - hoe hij landbouw en godsdienst aan hun beschaving heeft dienstbaar gemaakt, en, na met zijn dienaren, de Kureten, vijfmaal de aarde te hebben rondgekruist, in het Oosten op het rijk-

gezegende eiland Panchaea een heiligen priesterstaat gesticht; - en hoe hij eindelijk op Kreta, in de nabijheid van Knossus, begraven is. Men ziet het, EUHEMERUS verklaarde den oorsprong der grieksche godsdienst en der godsdienstige mythen naar pragmatisch-historische regelen. De grieksche goden - zoo leerde hij - zijn oorspronkelijk niets anders geweest dan menschen, maar die men na hun dood tot den rang van goden verheven heeft. En de plaats, waar hun eeredienst het meest in eere is gekomen, is de plek waar ze begraven liggen.

Hoe de man er toe gekomen is om een boek te schrijven als dit, en zóó de laatste steunpunten van het overgeleverd geloof weg te rukken, is licht te begrijpen. De oude godenmythen van een HOMERUS en andere dichters in hun eenvoudigen en natuurlijken zin geloovig aan te nemen, was sints lang onder de zoogenaamde beschaafden en verlichten geen mode meer; - van zeer velen stemden de denkbeelden met die van EUHEMERUS overeen. Voorts hebben we vroeger gezien, hoe reeds menig geschiedschrijver op dien weg hem was voorgegaan, en - ofschoon niet in even onbewimpelde taal - hetzelfde had uitgesproken. Verder moet men niet vergeten, dat de helleensche godenmythen zelf in menig opzicht EUHEMERUS tot zijn opvatting schenen recht te geven. En eindelijk die groote drijfveêr, de tijdgeest, die dezelfde richting was toegedaan en in een boek als dit zijn eigen denkbeelden terugvond; - neen, het vermetele ongeloof van EUHEMERUS is ons geen raadsel meer. Trouwens, een Alexander den Groote, - een Ptolemaeus Lagi, - een Demetrius POLIORCETES zelfs, wiens zedelijkheid véél te wenschen had overgelaten, zag men tot goden verheffen; - de gevolgtrekking, dat 't met de andere goden wel eveneens zou gegaan zijn, was nú even natuurlijk als noodzakelijk. EUHEMERUS stelt

Zeus dan ook voor als een anderen Alexander, die zegevierend alle landen doortrekt en alom zijn heerschappij vestigt. In die overtuiging werd hij noch versterkt door het feit, dat men van verschillende goden de graven wist aan te wijzen. Zoo toonde men op Kreta het graf van Zeus, - te Delphi dat van Dionusos en-verkeerdelijk-ook van Apollo, - elders de graven van verschillende andere goden. Ofschoon ze louter-zinnebeeldig waren en zonder historischen grond, hun aanwezen pleitte toch voor de stelling van EUHEMERUS.

Dat een geschrift als het zijne uit den aard der zaak op de godsdienstige meeningen der volksmassa alleen een *negatieven* invloed kon uitoefenen, behoeven we naauwelijks te zeggen. Het ondermijnde den eerbied voor 't geloof der vaderen, maar zonder iets anders en beters daárvoor in de plaats te geven. En, streng doorgevoerd, moest de grondstelling, die er in was uitgesproken, ook de laatste vonk van godsdienst bij het volk uitdooven. Niet, dat dit laatste werkelijk geschied *is*. Zóó onmiddellijk en rechtstreeks heeft het boek niet gewerkt. Maar toch, EUHEMERUS heeft er 't zijne door bijgedragen om aan de oude godenwereld haar laatste krediet te ontnemen. Te meer, doordien latere schrijvers meest-allen zijn voetstappen hebben gedrukt.

Het boek maakte een verbazenden opgang, en werd door duizenden verslonden. De aangename, populaire vorm en de romantische inkleeding droegen daar voorzeker het hunne toe bij. Want dat zijn geheele verhaal van dat opschrift een verzinsel was, dat is thans boven allen twijfel verheven. Vergeefs hebben in vroeger tijd sommige geleerden het als historische waarheid zoeken te verdedigen. EUHEMERUS moge een man van uitgebreide kennis en historische trouw zijn geweest, gelijk Augustinus hem noemt, dat verhaal is en blijft een fabel. Trou-

wens, dat is licht te begrijpen. Het was voor EUHEMERUS zaak, om bij zijn stoute en noch altijd gevaarlijke onderneming zich achter een veilig bolwerk te verschansen. Hij moest een middel uitdenken, om ongestoord zijn leer te kunnen prediken. Dat middel meende hij gevonden te hebben in een schijnbaar-historische inkleeding. Het verdichte Panchaea leverde hem daartoe de bouwstoffen. Stellingen, aan opschriften uit godentempels ontleend, konden niet worden geloochend. En het eigenlijke doel van den schrijver, ondermijning der bestaande godsdienst, bleef zoodoende verborgen. Hij gaf immers niets, dan historische mededeelingen!

Het middel was behendig gekozen, en beantwoordde aan de verwachting. In zijn onwetendheid zag het volk, om den uitlokkenden vorm, de gevaarlijke strekking van het boek voorbij. En hoe gretig de vele onverschilligen en ongeloovigen het lazen en herlazen, is licht te begrijpen. De ongodsdienstigheid klom steeds hooger en hooger, en telkens stouter eischen deed het ongeloof hooren. Te meer, toen men zag, dat EUHEMERUS bij zijn koning in gunst bleef. Want daaruit bleek het, dat deze stilzwijgend de daad van zijn hoveling goedkeurde.

Welk een verderfelijken invloed het boek heeft uitgeoefend, zien we het best uit 't oordeel dat de meest-bezadigde schrijvers er over vellen. Kallimachus toont zich over die onwaardige aanranding van de hoogste Godheid zeer ongerust; hij geeft aan EUHEMERUS den eernaam van 'een pochende grijskop', en noemt zijn geschriften 'walgelijke boeken.' Eratosthenes verklaart hem ronduit voor een onbeschaamden leugenaar. Polybius stelt hem op ééne lijn met PYTHEAS, den sprookjesverteller. En Plutarchus gaat zoo ver, dat hij hem van al de gepleegde heiligschennis de schuld geeft. 't Is door *zijn*

logenachtige, geheel-verdichte meêdeelingen, zegt hij, dat al die verregaande goddeloosheid zich in de wereld verbreid heeft.

Niet beter dan EUHEMERUS maakte 't DIONYSIUS SKYTOBRACHION van Mitylene, de leerling van M. ANTONIUS GNIPHO. Diodorus vermeldt op verscheiden plaatsen zijn naam. Als een proeve deelen we hier zijn verklaring der mythe van Phrixus mede. De ram, die Phrixus het leven gered heeft, is niemand anders dan zijn opvoeder, wiens naam - Krios (ram) - tot die misvatting aanleiding heeft gegeven. Die opvoeder heeft 't eerst ontdekt, wat de stiefmoeder van zijn kweekeling in haar schild voerde. Hij gaf hem den raad om te vluchten, en vergezelde hem in persoon op zijn tocht naar Kolchis. Dáár aangekomen, is echter de leidsman van den knaap aan de goden geöfferd, en zijn huid verguld.

Over den ellendigen PALAEPHATUS behoeven we niet breedvoerig te handelen. Hij drukte trouw de voetstappen zijner waardige voorgangers.

Onzedelijke daden, bovenal onkuischheid, ontsieren en verlagen den mensch. Maar noch veel meer zijn ze natuurlijk den hoogen goden onwaardig. Worden ze hun toegedicht en voor de voeten geworpen, de eerbied voor godsdienst en zedelijkheid zal spoedig en spoorloos verdwijnen.

En in dit tijdperk zien wij ze hun werkelijk toedichten. Degenen die 't deden, waren de dichters van het zoogenaamde middenblijspel [1]). Hooger doel dan het volk aan 't lachen te

---

1) Onze lezers kennen, naar wij vertrouwen, de verdeeling van het grieksche blijspel in een *oud* (ἡ παλαιά,) *middelbaar* (ἡ μέση), en een *nieuw* (ἡ νέα). Zij zullen dus begrijpen, dat met het woord *middenblijspel* hier de tweede soort van blijspelen wordt aangeduid, die de overgang van de *oude* komedie tot de *nieuwe* heeft gebaand.

helpen, de een of andere daad van jeugdige onbezonnenheid weêr goed te maken, en naar willekeur moeijelijkheden te scheppen of uit den weg te ruimen, kenden zij niet. Voor de bereiking van dàt doel was niets hun te heilig. Daartoe ontzagen ze zich niet, om gedurig allerlei zinspelingen, ja gansche geschiedenissen op het tooneel te brengen, de een al onkuischer dan de ander, waarin *goden* de hoofdrol speelden. En ze droegen waarschijnlijk wel zorg, om die zaken in den volkstoon te behandelen.

Het gevolg kon niet uitblijven. Zelf begon men steeds losbandiger te leven en het voorbeeld der goden te volgen. Het *ego homuncio hoc non facerem?* (zou ik kleine, nietige mensch dat ook niet doen?) werd de algemeene stelregel. De goden daarentegen, die van al die laagheden en ontuchtigheden het voorbeeld hadden gegeven, begon men diep te verachten. Dat het alles schandelijke verzinsels van de dichters waren, kwam in niemand op; - het volk wist tusschen poësie en werkelijkheid geen onderscheid te maken. En bevreemden kan *ons* dat niet, die vroeger zagen, dat zelfs de wijsgeeren het niet wisten te doen. Het grofste ongeloof begon nu onder de Grieken te heerschen, en met al wat heilig en eerbiedwaardig was, ging men den spot drijven. Vooral Athene, waar het midden-blijspel zijn vertooningen gaf, werd het schouwtooneel van verregaande ongodsdienstigheid.

Dat in dien stand van zaken de godsdienstige instellingen en gebruiken in minachting kwamen; - dat de meeste godspraken verstomden [1]), onderscheiden eerediensten wegstierven,

1) Herinneren we ons maar, hoe reeds in het begin van dit tijdperk AESCHINES aan DEMOSTHENES verwijt, dat hij zich om de godspraak van APOLLO volstrekt niet toont te bekreunen, en niet eens vóór den slag bij Chaeronea door offers om een gelukkigen uitslag heeft laten smeeken; - dat hij integendeel beide die dingen verhinderd heeft, door de Pythia te bespotten, en te zeggen dat ze philippiseerde; - en dat hij daardoor den toorn der goden tegen het vaderland heeft gaande gemaakt.

en menige tempel in puin stortte, is licht te begrijpen. Het kon niet anders. Men meene evenwel niet, dat de voorvaderlijke godsdienst nu spoorloos verdween. Het tegendeel is waar. Datzelfde Athene, waar een tal van wijsgeerige scholen de zaden des ongeloofs welig strooide, en de goden in den schouwburg onder daverende toejuichingen werden gehoond en bespot, - datzelfde Athene kweekte bijgeloof en afgoderij. In tal van feesten overtrof het al de overige steden van Hellas ver; - en opgevuld waren zijn straten met tempels, godenbeelden en altaren. De helleensche goden waren niet eens meer voldoende; - van heinde en ver, uit Egypte, Syrië en Perzië zien we nu nieuwe vormen van godsvereering naar Athene overplanten; - zelfs romeinsche veldheeren en keizers begint men er tot goden te verheffen. Onder de heerschappij der Romeinen worden een menigte tempels weêr herbouwd en een tal van eerediensten komt weêr in eere. Onder de schrijvers treedt menigeen op, die de voorvaderlijke godsdienst zooals ze onder het volk voortleeft ijverig verdedigt. Het zijn dezulken, die haar noodig achtten voor het behoud van den staat, en het daarom als den plicht der regeering beschouwden, haar krachtig te ondersteunen.

Zoo zegt de beroemde POLYBIUS ergens: „Voorzoover het dienstig is om vroomheid en godsdienstzin onder het volk te bewaren, moet men 't door de vingeren zien, dat sommige geschiedschrijvers wondersprookjes vertellen. Kon men een staat vormen die alleen uit verstandigen bestond, men zou waarschijnlijk tot zulke middelen de toevlucht niet behoeven te nemen. Maar de volksmenigte is overal even lichtzinnig en vol kwade begeerlijkheden; en er blijft dus niets anders over, dan ze door de vrees voor onzichtbare wezens en dergelijke schrikbeelden in toom te houden." En op een andere

plaats zegt hij: „'t Was niet zonder reden, dat onze voorvaderen het denkbeeld van hoogere wezens en de voorstelling van een onderwereld onder de volksmenigte verspreid hebben. En daarom vind ik het zoo dwaas van onze tijdgenooten, dat ze buiten noodzaak en op een zeer onverstandige manier die meeningen zoeken uit te roeijen."

Tot degenen, die de voorvaderlijke godsdienst in het belang der staatkunde verdedigden, behoorde verder DIONYSIUS van Halicarnassus. Er was echter één ding, dat hem in de grieksche godsdienstleer hinderde; - het onkiesche, stuitende, den goden onwaardige, dat dikwerf in vorm en inhoud der godenmythen heerscht. Hij gaf dan ook de voorkeur aan de godsdienst der Romeinen, die nimmer zulke onzedelijke mythen te voorschijn heeft geroepen. 't Is waar - zegt hij ergens in zijn werk over de romeinsche oudheden - en ik weet het zeer goed, die grieksche mythen moeten zinnebeeldig worden opgevat en verklaard; - dàt is hun verontschuldiging. Maar ik weet óók zeer goed, dat de groote hoop ze liever in den slechten dan in den goeden zin opvat, en òf de goden gaat verachten, òf zich-zelf alle euveldaden geoorloofd rekent die de mythologie den goden toedicht. We hebben het immers gezien, hoe jongelieden de onzedelijkheden der goden aanvoerden om hun eigen losbandigheid te vergoelijken; - en zelfs de blijspeldichters hebben zich niet ontzien, om op het tooneel, ten aanhooren van duizende toeschouwers, hun zulke taal in den mond te leggen.

Diezelfde mythen hooren we daarentegen *verdedigen* door STRABO; - en dat niet alleen in het belang van den staat, maar ook van de zedelijkheid. 't Zijn niet uitsluitend of in de eerste plaats de dichters - zegt hij - die fabels hebben uitgedacht; - reeds veel vroeger hebben de staten en uitgevers hun het voorbeeld gegeven. En geen wonder. Ze zagen de nuttigheid er

van zeer goed in. Zijn mythen voor de kinderen noodig, ze zijn het eveneens voor de onbeschaafden en onontwikkelden, die immers aan de kinderen gelijk zijn. De groote prikkel, die de volksmenigte tot deugd en goed-doen aandrijft, zijn de mythen die haar stoute en edele bedrijven verkondigen. Het lokt en trekt hen, wanneer zij de fabelachtige heldendaden van een Herkules en een Theseus, of de eerbewijzen waarmeê sommigen door de onsterfelijken begiftigd zijn, zich door de dichters hooren beschrijven, of zien afgebeeld op schilderijen en in beeldengroepen. Wederkeerig zijn het de overleveringen en schilderijen die goddelijke strafgerichten hun afmalen, waardoor ze van het kwade worden teruggehouden. Want - zegt hij - ik ben overtuigd, dat we door wijsgeerige redeneeringen bij verreweg de meeste vrouwen, ja bij de gansche volksmenigte weinig vroomheid of godsdienstzin zullen opwekken. Men moet op hun bijgeloovigheid werken; - en zonder wondersprookjes gaat het niet.

Zóó bleef men twisten over en weêr, en de voorvaderlijke godsdienst handhaafde zich noch steeds. Zelfs de geleerden maakten hun krachten nu dienstbaar aan haar instandhouding. Vooral in Alexandrië was dit het geval. Daar brachten ze uit de verschillende werken, die ze lazen en bestudeerden, alles te samen, wat op de helleensche goden betrekking had. Hun namen, hun eerediensten, hun mythen, hun oorsprong en afkomst, alles met één woord kwam daarin ter sprake. Langsamerhand begon men geschriften van dien aard te vervaardigen. APOLLODORUS van Athene schreef een dergelijk boek, en bracht daarin uit de meest-verschillende schrijvers, gedeeltelijk ook uit mondelinge overleveringen, een menigte berichten samen, die tot een soort van geheel vereenigd zijn. Het boek verraadt

echter zijn atheenschen oorsprong; want het attische element speelt er blijkbaar de hoofdrol in, en is ook in de andere overleveringen en mythenkringen ingeweven. Daarentegen waren er een menigte schrijvers, zooals b.v. Konon, die de verschillende sagen en overleveringen als op zich-zelf staande verhalen meêdeelden, zonder er verband en samenhang in te brengen. En dan was er noch een derde soort van schrijvers, die aan de dichtkunst hun krachten wijdden, en telkens wanneer het te pas kwam, oude overleveringen in hun gedichten invlochten. Tot dezulken behoorde KALLIMACHUS. Ze kozen bij voorkeur *die* overleveringen, die het zeldzaamst en het minst-algemeen bekend waren; - want de belangstelling hunner lezers was dan zooveel te grooter, en in de uiteenzetting konden ze hun eigen smaak meer volgen.

Daarentegen ontbrak het ook niet aan dezulken, die van de ontwikkeling en verklaring der mythen en mythenleer hun hoofdwerk maakten. Zoo heeft APOLLONIUS in zijn Argonautika onderscheiden avonturen van helden en heroën verdicht, ten einde daardoor van bestaande eerediensten en godsdienstige instellingen den oorsprong te verklaren. Een bijzondere voorliefde had men om de namen en eigenschappen van planten, dieren, feestplechtigheden en andere dingen uit geschiedenissen van goden af te leiden. Natuurlijk moest men zoodoende in de oude mythen en overleveringen veel veranderen; - dat deed vooral EUPHORION. Voorts bleef men voortdurend ook zaken van ondergeschikt belang zich ter behandeling kiezen. Men ging voort boeken te schrijven over de stichting van verschillende steden, over de geschiedenis van bijzondere streken, landschappen en volksstammen. Van zelf kwamen daarbij allerlei overleveringen ter sprake, wier uitlegging en verklaring niet altijd van willekeurigheid en gezochtheid is

vrij te pleiten, gelijk men in de geschriften van PHILOCHORUS kan opmerken. Eindelijk bracht men ook dikwerf de uitwendige zijde der godsdienst ter sprake; de offeranden, de vormen van godsvereering, en dergelijke. Maar het schijnt gebleven te zijn bij een beschrijving van hun toenmaligen toestand; in onderzoekingen omtrent hun oorsprong en geschiedenis schijnt men zich niet verdiept te hebben.

Ziedaar de toestand der grieksche godsdienst bij den aanvang der christelijke tijdrekening. Treurig schouwspel! Verouderd, sints eeuwen niet meer begrepen, in geen de minste verhouding met de geestontwikkeling des volks, het godsdienstig gevoel niet bevredigend, van onderscheiden kanten betwijfeld en bestreden, bespot en veracht, zien we haar met moeite haar kwijnend aanzijn voortsleepen. 't Zijn alleen haar oudheid, de gewoonte, haar staatkundig karakter, het voordeel dat sommige standen, sommige ambachtslieden en kunstenaars er van trekken, waardoor ze noch in stand wordt gehouden. En daar zien we eensklaps uit den boezem eener verachte natie de apostelen van een nieuw geloof te voorschijn treden, zonder praal of pracht, kalm en rustig, met geen andere wapenen dan hun woord en hun overtuiging.

Het is met de vermelding van dit feit, dat we het laatste tijdperk van de grieksche godsdienstleer beginnen.

VIJFDE TIJDPERK.

VAN DE EERSTE UITBREIDING DES CHRISTENDOMS ONDER DE HEIDENEN TOT AAN DEN VOLSLAGEN ONDERGANG DER OUDE GRIEKSCHE GODSDIENST (VAN 39 n. C. TOT 532 n. C.)

DE VAL DER GRIEKSCHE GODSDIENST.

De gebeurtenis, waarop we thans het oog moeten vestigen, overtreft in belangrijkheid al wat de wereldgeschiedenis ooit heeft geboekt. 't Is de wording des christendoms. Sints langen tijd door Mozes en de profeten voorbereid, zien we het in Palestina te voorschijn treden, en ook op Griekenlands bodem, waar enkele wijsgeeren er den weg voor gebaand hadden, vijf eeuwen lang gestadig zich uitbreiden. Het is een verschijnsel, dat op alle vertakkingen des levens heeft ingegrepen, en onberekenbaar groote gevolgen na zich gesleept. Het is een sprekend getuigenis van de heerschappij der idéen over de omstandigheden; - maar tegelijk een bewijs, hoe haar werking door heerschende denkbeelden en bestaande vormen beperkt en vertraagd wordt. Uit het oude zien we eerst langsamerhand het nieuwe ontkiemen; - we zien, als met onze oogen, de oude wereld wegsterven, en een nieuw leven er uit te voorschijn treden.

'tWas in het jaar 39 onzer tijdrekening, dat de aanhanger van een secte, die in een achterhoek van het romeinsche rijk onder een veracht, gehaat en wederspannig volk was ontstaan, een visioen of droomgezicht kreeg. Die man was Kephas of Petrus. Dat droomgezicht was het visioen te Joppe. Het bracht bij hem een zaak tot helderheid, waarover hij blijkbaar reeds vroeger had nagedacht, en die hun Heer en meester hem en zijn mede-apostelen reeds met woord en daad had geleerd; - dat hij namelijk „geen mensch gemeen of onrein mocht heeten," en „dat God geen aannemer des persoons is, maar in allen volke, die Hem vreest en gerechtigheid werkt, hem aangenaam is." Met andere woorden, de scheidsmuur viel weg, die vroeger de Jodenwereld, en dus van zelf ook het christendom dat zich daaruit ontwikkeld heeft, van de heidenwereld hield afgescheiden.

Maar nu was ook voor deze laatste het stervensuur geslagen. Want de leer, door die joodsche secte verkondigd, kantte zich tegen de begrippen der grieksche Oudheid lijnrecht aan; - en tegelijk voldeed ze aan al de behoeften van het godsdienstig gemoed, dat met zijn vorm van godsvereering geen vrede kan hebben, als het er zich-zelf niet in weêrvindt.

En welke was dan de leer, die de apostelen van dat nieuwe geloof predikten? Ze leerden het geloof aan een éénig God, die een zuiver-geestelijk en onzienlijk Wezen is; - wiens Voorzienigheid alles omvat: - wiens lankmoedigheid, goedheid, ontferming en vergevensgezindheid oneindig-groot is; - en die een Vader toont te zijn van zijne menschenkinderen. Ze leerden, dat Hij geen lichaam heeft, zooals wij sterfelijke aardbewoners; - maar dat Hij een geest is, en dus vereerd moet worden in geest en in waarheid, niet door offeranden en dergelijk uitwendig plichtvertoon. Van hun volge-

lingen eischten ze strenge zedelijkheid, oprechte en waarachtige bekeering, naauwlettende en aanhoudende zelfbeproeving. Ze leerden het hun, dat ze zich moesten bekeeren van de valsche, nietige, machtelooze, doode afgoden tot den waarachtigen, levenden, werkdadigen God. Ze leerden verder, dat „God een ontoegankelijk licht bewoont," en dat „God, die de wereld gemaakt heeft en al wat daarin is, zijnde een Heer des hemels en der aarde, niet woont in tempelen, met handen gemaakt, en ook van menschenhanden niet gediend wordt, als iets behoevende, daar hij zelf aan allen het leven en den adem, en alle dingen geeft." Ze leerden eindelijk, dat hun nieuwe leer een goddelijke Openbaring was, door den stichter der nieuwe godsdienst hun geschonken.

Dat hierdoor aan alle zoogenaamde godenverschijningen, aan alle menschvormige voorstellingen, aan alle spotternij met het heilige, aan alle vertrouwen op de oude dichters en de oude mythenleer, aan alle offeranden en doode werkheiligheid, en bepaaldelijk aan alle onedele en onzedelijke gebruiken in de godsvereering, aan alle beeldendienst voor altijd een einde gemaakt werd, behoeven we naauwelijks te zeggen.

In de Handelingen der apostelen zijn ons slechts enkele, maar hoogst-merkwaardige voorbeelden opgeteekend, waaruit we zien kunnen, welken gedragsregel de apostelen volgden. Het eene vinden we Handd. XIV. Paulus was met Barnabas te Lykaonië in Klein-Azië gekomen, en had daar aan een kreupele de gezondheid weêrgegeven. De verbazing der volksmenigte over dit wonder ging alle grenzen te buiten. De goden - zoo riepen ze - zijn den menschen gelijk geworden, en tot ons nedergekomen. Barnabas noemden ze - misschien om zijn indrukwekkende houding - Zeus, en Paulus, omdat hij het woord voerde, Hermes. De priester van Zeus bracht

reeds in den tempel die voor de stad was, ossen en kransen bijeen, om met de volksmenigte hun ter eere te offeren. En wat zien we de apostelen nu doen? Van heilig afgrijzen over zulk een onredelijke, onheilige handelwijze vervuld, scheuren ze zich de kleederen, springen onder de schare, en roepen: „mannen, waarom doet ge deze dingen? Wij zijn ook menschen van gelijke beweging als gij, en verkondigen u het evangelie, dat ge u zoudt bekeeren van deze ijdele dingen tot den levenden God.” Tot de Atheners hooren we Paulus openlijk zeggen [1]: „Gij mannen van Athene, ik bemerk dat gij allezins als overgodsdienstig zijt. Want de stad doorgaande, en aanschouwende uw heiligdommen, heb ik ook een altaar gevonden, waarop een opschrift stond: DEN ONBEKENDEN GOD. Dezen dan, dien gij niet kennende dient, verkondig ik u.” En te Ephese, waar de beroemde tempel van Artemis zich bevond, door al de Grieken hoog-vereerd, en de beeldtenis dier godin, waar men van alle kanten in geloovigen eerbied henenstroomde, hooren we Paulus openlijk verklaren [2], „dat het geen goden zijn, met handen gemaakt, die men eeren moet.”

De apostelen zochten dus de zinnelijke, menschvormige godsvereering voor een zuiver-geestelijke te doen plaatsmaken. Van de vele verschijnselen der natuur zochten ze het menschdom op te leiden tot het ééne en oneindige Wezen, waaruit het alles is voortgeweld.

Dat daardoor de grieksche godsdienst in haar hartader werd aangetast, behoeven we naauwelijks te zeggen. De aanhangers van het voorvaderlijk geloof, voorzoover ze niet aan-

1) Handd. XVII: 22 volgg.
2) Handd. XIX: 26.

stonds de nieuwe godsdienst omhelsden, zagen dit ook zeer goed in. „Er ontstond geen kleine beroerte van wege dien weg des Heeren." Trouwens, als het nieuwe geloof de overhand mocht krijgen, waren de gevolgen onberekenbaar. De tempels der oude goden zouden vervallen, ja misschien verwoest worden; - hun beelden, vroeger als heilig vereerd, zou men als verachtelijke, nutteloozе, ja nadeelige steenblokken wegwerpen; - de lofzangen zouden verstommen, de heilige spelen en optochten achterwege blijven, de offers overbodig worden, de altaren in puin storten. En hoevelen zouden daardoor geen geldelijk nadeel lijden!

Het geld, die groote prikkel, oefende ook hier zijn invloed uit. 't Was minder de gehechtheid aan oude gewoonten en heerschende voorstellingen, waardoor tegen de nieuwe godsdienst zich tegenkanting openbaarde; - 't was vooral het geld. De kooplieden die wierook leverden, de veekoopers die offerdieren verkochten, de kunstenaars die de tempels of altaren bouwden en de godenbeelden vervaardigden, de ambachtslieden die het vaatwerk leverden en overigens uit de openbare feesten en spelen hun levensonderhoud trokken, de offeraars en priesters die van de offeranden en het offermaal hun aandeel plachten te krijgen, allen zagen ze zich plotseling met broodsgebrek bedreigd. Geen middel konden dus dezulken onbeproefd laten, om voor het dreigend gevaar zich te beveiligen. De aard der zaak bracht het mede. En de Handelingen der apostelen bevestigen het ons op een treffende wijze. Men ziet het in het voorbeeld van die heeren te Philippi in Macedonië, wier slavin een waarzeggenden geest had [1]), en in dat van den goudsmid te Ephese. Er ontstond een bloe-

1) Handd. XVI: 16 volgg.

dige en onverzoenlijke worstelstrijd tusschen oud en nieuw, die bijna zes eeuwen voortduurde. In dien strijd had de grieksche godsdienst veel vóór. Ze was uit den boezem van het volk-zelf voortgesproten; - haar ontstaan verloor zich in de grijze oudheid; - ze genoot de bescherming van den staat; - ze was met alle bijzondere en openbare instellingen naauw saêmgeweven; - de keizer van het romeinsche rijk was haar beschermheer; - ja, ze mocht zelfs de joodsche godsdienst - anders haar onverzoenlijke vijandin - in *dezen* strijd onder haar bondgenooten tellen.

En toch, de nieuwe leer plantte zegevierend alom haar vanen. Geen beletselen zoo groot, geen hinderpalen zoo onoverkomelijk, of ze werden door háár overwonnen.

In den beginne lieten de staatsmachten aan de zaak den vrijen loop. Bedaard zag men de worsteling der partijen aan, en alleen-dàn wanneer het volk de voorvaderlijke godsdienst met de vuist tegen de nieuwigheidszoekers begon te verdedigen, en volslagen oproer maakte, trad een regering tusschen beide. Ze deed het b. v. te Philippi en te Ephese. Maar in den regel hield de overheid er zich geheel buiten; - want de eerste predikers van het nieuwe geloof waren Joden, en daardoor kwam men in den waan, dat hun leer niets anders dan een wijziging der mozaïsche godsdienstleer zou zijn.

Maar spoedig kreeg de zaak een geheel ander aanzien. Een ongewoon verschijnsel trok de aandacht. De stichter der nieuwe leer had zijn discipelen bevolen, zijn evangelie alom te gaan verkondigen; - en gehoorzaam volgden ze zijn voorschrift. Dat middel, vroeger onder het menschdom geheel onbekend, werkte der verspreiding van het nieuwe geloof met kracht in de hand. Op allerlei plaatsen stak het christendom

gelijktijdig het hoofd op. Zelfs in de hoofdstad van het toenmalige wereldrijk der Romeinen ontstond weldra een christelijke gemeente. En ofschoon het verschijnsel in het oog der regeering niet van bedenkelijken aard was, ze achtte het raadzaam, de zaak reeds in de geboorte te smooren. Maar de godsdienst der Grieken was met die van de Romeinen in die dagen reeds zóó naauw verbonden, dat ze gewoonlijk als één werden beschouwd. En van daar, dat de maatregelen, door het romeinsche staatsbestuur tegen de bestrijders der voorvaderlijke godsdienst genomen, ook op de grieksche godsdienst en haar voortbestaan invloed hebben uitgeoefend.

Misschien verwondert zich de een of ander, dat hier van maatregelen der Romeinen tegen nieuwe godsdiensten wordt gesproken. Men is veelal gewoon, aan de Romeinen den naam van buitengemeene verdraagzaamheid jegens vreemde godsdiensten te geven. Die verdraagzaamheid had echter haar grenzen. Men moet bedenken, dat hier niet van bijzondere vormen van godsvereering sprake was, die aan de reeds-bestaanden zich zouden aansluiten. Van geen vergelijking en van geen aansluiting kon hier sprake zijn. Het christendom was een geheel nieuwe godsdienst; - van een geheel ander beginsel ging het uit. Noch zijn leer noch zijn eeredienst kon zich met het bestaande verdragen; - ze bedreigden het met geheele omkeering. Nu weet men, dat in den romeinschen staat de godsdienst van oudsher aan het staatsbelang ondergeschikt was geweest; - met alle openbare en bijzondere inrichtingen hing ze samen; - en haar handhaving was een zaak der algemeene burgerlijke wetgeving.

En laat ons nu eens op de bepalingen en voorschriften letten, die we omtrent vreemde godsdiensten bij verschillende romeinsche schrijvers aantreffen. Cicero zien we in zijn ge-

schrift over het ideaal eener wetgeving (maar waarin hij ongetwijfeld aan de wetten, die omtrent godsdienstzaken op dien oogenblik te Rome in zwang waren, zich heeft aangesloten) de volgende wetsbepaling voorstellen: „niemand mag voor zich-alleen bijzondere goden hebben; - niemand mag nieuwe of vreemde goden vereeren, wanneer ze niét van staatswege erkend zijn." Dio Cassius laat in een verdichte redevoering Maecenas tot Augustus zeggen: „Vereer de goden op alle mogelijke wijzen naar de voorvaderlijke wetten, en *dwing* de overigen om uw voorbeeld te volgen. En wanneer er zijn mochten die in dit opzicht vreemde dingen willen invoeren, haat en straf ze. En dat niet alleen ter wille van de goden, omdat, wie hèn veracht, ook voor niets anders eerbied meer hebben kan. 't Is vooral dáárom noodig, omdat ze, door nieuwe goden in te voeren, velen verleiden om ook vreemde wetten aan te nemen; - en daaruit zouden samenzweringen en geheime genootschappen voortkomen, die voor het rijk niet dan verderfelijk kunnen zijn. Duld het niet, dat iemand het bestaan der goden ontkent!" Den romeinschen rechtsgeleerde Julius Paulus zien we onder de wetten die in het romeinsche rijk van verbindende kracht zijn, ook de volgende bepaling aanvoeren: „Degenen, die nieuwe godsdiensten invoeren, wier aard of strekking onbekend is, en waardoor de gemoederen der menschen in onrust worden gebracht, moeten, als ze tot de hoogere standen behooren, met ballingschap, en wanneer ze tot de mindere klasse behooren, met den dood gestraft worden." We zien eindelijk Diocletianus in het jaar 296 het volgende besluit uitvaardigen: „De onsterfelijke goden hebben door hun voorzienigheid geordend en vastgesteld, wat waar en goed is. Vele brave en wijze mannen stemmen dáárin overeen, dat men dit onveranderd

behouden moet. Tegen dezulken mag men zich niet aankanten. Geen nieuwe godsdienst mag het wagen, de bestaande te laken; - want het is de grootste misdaad die bedacht kan worden, omver te werpen wat eenmaal door de vaderen is vastgesteld en in den staat algemeen geëerbiedigd wordt."

Men zal moeten erkennen, dat het christendom niet tot de godsdiensten behoorde, die door den staat geduld of erkend konden worden; - en dat het dus uit zijn aard onder de rubriek van *die* godsdiensten moest vallen, op wier verbreiding straffen gesteld waren.

Ook de Joden brachten daartoe het hunne bij. Van onverzoenlijken haat jegens hun afvallige geloofsgenooten vervuld, zochten ze gedurig aan te toonen, dat wel is waar hùn godsdienst een geoorloofde *(religio licita)* was, maar de christelijke daarom noch volstrekt niet.

Hier kwam noch iets bij, waardoor de hooge overheid er toe gebracht werd, om de aanhangers der nieuwe godsdienst als strafbaar te beschouwen. Wanneer de keizers - dikwerf reeds bij hun leven - tot goden verheven werden, en men bouwde hun ter eere tempels, vierde hun ter eere feesten, bracht hun offeranden, dan weigerden natuurlijk de christenen om met dat alles zich in te laten. Het gevolg was, dat ze van majesteitsschennis beschuldigd werden. Bovendien waren er een menigte geruchten in omloop omtrent de gruwelen en euveldaden, waaraan men beweerde dat de christenen in hun geheimzinnige samenkomsten zich schuldig maakten. Daardoor waren ze, reeds ten tijde van Nero, aan allerlei martelingen en vervolgingen, strafvonnissen en halsrechtingen blootgesteld.

Het spreekt van zelf, dat door dit alles de grieksche gods-

dienst boven de christelijke veel vóór had. Daarenboven, men weet het, wat de mensch moet prijsgeven, begint hem dierbaar te worden, al heeft hij het vroeger ook met onverschilligheid behandeld. Dat was ook hier het geval. Hoe meer de heidenen merkten, dat men hun godsdienst afbreuk begon te doen, met des te meer ijver stelden ze zich voor haar in de bres. Ja, weldra zien we schrijvers, die uitstekend de pen wisten te voeren, tegen het christendom in het strijdperk treden, en de nieuwe leer aanvallen, het voorvaderlijk geloof verdedigen. De geschiedenis van de letterkunde dier dagen heeft ons hun naam bewaard. Zelfs wijsgeeren, uitstekend door kunde en scherpzinnigheid, zien we opstaan om de voorvaderlijke godsdienst te verdedigen, op het vele goede in hun heidensche leer te wijzen, het verkeerde en gebrekkige te vergoelijken of in een gezonden zin te verklaren; - in één woord, om de begrippen van den vóórtijd in overeenstemming te brengen met de geestontwikkeling van het heden.

Het zijn vooral de Platonici, bij wie we in dit tijdvak dat streven opmerken, en daaronder in de eerste en voornaamste plaats bij PLUTARCHUS. Dat er echter in die dagen ook in de wijsgeerige stelsels der heidenen reeds christelijke elementen waren doorgedrongen, is bijna aan geen twijfel meer onderhevig. Ook het hinken op twee gedachten, het wankelen tusschen tweederlei grondaanschouwing, dat in de schriften van PLUTARCHUS onze aandacht trekt, pleit daarvoor.

PLUTARCHUS gelooft aan het bestaan van goden, en gelooft in zekeren zin ook aan hun Voorzienigheid. „Er bestaan" - zegt hij onder anderen - „geen barbaarsche en grieksche, geen zuidelijke en noordelijke goden; - neen! alle volken ver-

eeren de hemelsche gevers, de weldoeners van het menschelijk geslacht." Hij was dus blijkbaar reeds tot het denkbeeld van een meer algemeene godsdienst, niet besloten binnen de perken van één enkele nationaliteit, opgeklommen. Hij spreekt verder in onderscheiden zijner geschriften van de goddelijke rede, die het heelal heeft geordend, als het Hoogste Wezen, dat onvergankelijk is, onzondig, en vrij van menschelijke aandoeningen en hartstochten. Met dit laatste denkbeeld stond zijn geloof aan 's menschen zedelijke bestemming in verband.

We vinden bij hem een menigte grootsche, verheven denkbeelden omtrent God en goddelijke zaken; - daaronder ook het denkbeeld van onsterfelijkheid, gedacht als een staat van ontwikkeling en vergelding, ja zelfs van hereeniging met degenen die men hier op aarde heeft liefgehad. Van velen der oude goden en godennamen zocht hij den oorsprong in natuurverschijnselen. Zoo beschouwde hij Hera als de persoonsverbeelding der lucht, Hades (Aidoneus) als die der aarde, en dergelijke.

Dat hij op dit zijn standpunt met de godsdienstige voorstellingen der volksmenigte, en met de bron waaruit ze waren voortgeweld geen vrede kon hebben, ligt in den aard der zaak. Van daar, dat we op een andere plaats het volgende bij hem lezen: „De verstandige neemt den schijn aan alsof hij bidt, uit vrees voor de volksmenigte; hij neemt woorden op de lippen, die met zijn overtuiging in strijd zijn, en wanneer hij offert, is de priester die het offerdier slacht, in zijn oog niets anders dan een kok." „Op het gebied der godsdienst" - lezen we elders weêr - „hebben we driederlei soort van leidslieden of leermeesters; - de dichters namelijk, de wetgevers en de wijsgeeren. Dat er goden zijn, dáárover zijn ze het allen eens; - maar hoevelen in getal ze zijn, hoeda-

nig hun wezen is en tot hoever hun macht zich uitstrekt, dááromtrent zijn ze het noch alles behalve eens. De leidslieden op wie men zich het minst kan verlaten, zijn de dichters; - ze liegen veel. Wie kan b.v. hun dichterlijke beelden als waarheid opvatten, wanneer ze aan den strijd en de vlucht, aan den schrik en de vrees goddelijke eerbewijzingen toekennen?" Van daar dan ook, dat hij, door er een zedekundige strekking of de aanduiding van een natuurverschijnsel in te zoeken, zich van de onkiesche, aanstootelijke dingen poogt af te maken. Hij erkent het trouwens zelf: „Wanneer wij ze in den letterlijken zin moesten opvatten, zou men den mond, die zulke dingen dorst uitspreken, moeten uitspuwen en vervloeken."

Van daar, dat hij voor het onderwijs der jeugd dat giftig onkruid uit de werken der dichters wil zien weggenomen. En in het algemeen waarschuwt hij, dat men toch altijd indachtig moet blijven, hoe de dichtkunst, die sphinx in den waren zin des woords, door allerlei tooverbeelden 's menschen geest weet te bedwelmen. Ten bewijze daarvan deelt hij eenige van die fabelen mede. En daarop vervolgt hij aldus: „Tegen zulke dingen moeten we ons van den beginne af wapenen, door te bedenken, dat de dichtkunst zich om de waarheid niet veel bekommert; - en dat hetgene in de verhalen der dichters soms noch waar is, niet door de dichters-zelf is gevonden, maar met groote moeite door dezulken, die de opsporing der waarheid zich ten levenstaak hebben gesteld." Men ziet het, PLUTARCHUS was in het wezen der dichtkunst dieper doorgedrongen dan zijn voorgangers.

Hooger dan de dichters met hun fabelen staan in zijn oog de wetgevers; - maar toch zijn ze als leidslieden niet *volkomen* te vertrouwen, omdat de wijsgeeren hen in zoo menig

punt weêrspreken. Er blijft dus volgens PLUTARCHUS geen ander middel over, dan om de wijsgeeren tot scheidsrechters over de juistheid of onjuistheid der godsvereering aan te stellen.

PLUTARCHUS gispt voorts Herodotus, omdat deze de goden als nijdig en afgunstig had voorgesteld. In een afzonderlijk werk over deisidaimonie of godsvereering zoekt hij aan te toonen, dat het bijgeloof een kwaad is, noch verderfelijker dan het ongeloof. Maar gaf hij door zijn bestrijding van het bijgeloof een bewijs van zijn wijsgeerigen blik en redelijke overtuiging, even onvermoeid bestreed hij het ongeloof. Vooral Euhemerus en zijn richting moesten het ontgelden. Hij toonde aan, hoe het leven van den ongeloovige uit zijn aard vreugdeloos en geestdoodend is, en hoe vooral ieder feest voor hem zijn beteekenis geheel moet verliezen. Want - zegt hij - wat den mensch bij het vieren van feesten verblijdt en verheft, is niet de groote hoeveelheid wijn en vleesch die hij gebruikt, maar zijn blijde hoop en onwankelbaar vertrouwen, dat de Godheid hem goedgunstig nabij is en met genadig welgevallen het offer aanneemt, dat hij haar brengt. Wordt men door dàt geloof niet bezield, dan kan in het oog van de offeraars de priester, die het offerdier slacht, niets anders zijn dan een kok.

Zoodoende poogde PLUTARCHUS de verstorven vormen van godsvereering weêr met nieuw leven te bezielen, en op nieuw belangstelling voor de godsdienstige plechtigheden en verrichtingen in het gemoed der Grieken te doen ontvonken. Met datzelfde doel zien we hem pogingen in het werk stellen, om de voorstellingen, die men van het verband tusschen het goddelijke en menschelijke zich vormde, door het licht der wijsbegeerte te zuiveren. Vele der bestaande godsdienstige

instellingen en gebruiken stonden daarmeê in verband; - vooral de waarzeggerij en de godspraken. Hij poogde nu voor het zwevende en onbestemde vaste begrippen in de plaats te geven, en de aanvallen der godloochenaars krachteloos te maken. Zoo was men - om een voorbeeld te noemen - reeds sints lang aan het goddelijk gezach der orakels beginnen te twijfelen. En werkelijk, hun zichtbaar en steeds-toenemend verval scheen de stelling, dat ze louter menschenwerk zijn, te rechtvaardigen. PLUTARCHUS poogde nu in twee geschriften aan te toonen, dat er toch noch iets goddelijks in was. Om de godsdienstige voorstellingen zijner volksgenooten te veredelen en daaruit veel onwaardigs weg te nemen, maakte hij hen verder opmerkzaam dat ze toch tusschen goden en daemonen een groot onderscheid moesten maken. Want niet op de eersten - zeide hij - maar op deze laatsten doelen al die verhalen, door de oude schrijvers ons meêgedeeld, waarin van verleidingen, afdwalingen, vluchten, verschuiling en lage loondiensten der goden sprake is. Bepaaldelijk aan de kwade daemonen waren volgens hem de feesten en offeranden gewijd, waarbij men raauw vleesch at, dieren verscheurde, vastte, weeklaagde, dolzinnige taal op de lippen nam, en onder vreeselijke vertrekking der ledematen een afgrijselijk gebrul uitstiet.

Zoodoende bleven de eigenlijke goden in eere; - en zelfs de ruwe, onkiesche, aanstootelijke gebruiken kregen zin en beteekenis.

In de geschriften van PLUTARCHUS treffen we ook een menigte plaatsen aan, waar hij van mythen een allegorische verklaring geeft.

Zoo zagen we dan Plutarchus al het mogelijke beproeven,

om de voorstellingen en schilderingen van den voortijd te verontschuldigen en te verdedigen. Maar het was vooral in de derde eeuw na Christus, dat die richting hand over hand toenam. Onder hare voorstanders tellen we in de eerste plaats MAXIMUS van Tyrus. Hij trad op met de beweering, dat er tusschen de godsdienstige begrippen der dichters en der wijsgeeren in den grond geen verschil is. Maar de dichters hadden gezongen voor een ruwe, onontwikkelde natie, en daarom hadden zij zich van beelden en grof-zinnelijke voorstellingen moeten bedienen. De wijsgeeren daarentegen konden de zaken beter bij haar naam noemen, omdat ze optraden in een tijd van hoogere beschaving.

Zóó poogde hij in alles het oude met het nieuwe te verzoenen. Het zij ons vergund, daarvan noch een ander voorbeeld bij te brengen. De beeldendienst werd in die dagen ten top gedreven. Het bijgeloof ging zóó ver, dat men volstrekt geen onderscheid meer wist te maken tusschen de doode beelden en de goden die er door werden voorgesteld. Dit hinderde velen. En wat deed nu MAXIMUS? Hij erkende, ja, dat voor menschen van hooger geestontwikkeling geen beelden noodig zijn om hun godsbewustzijn op te wekken. Maar, liet hij er op volgen, in den regel heeft de zwakke en kortzichtige mensch aan uitwendige zinnebeelden toch behoefte, en de vernietiging van dat eeuwenoud gebruik zou niets dan verwarring van begrippen ten gevolge hebben. Trouwens, bij alle volken treffen wij het aan. Wordt de Griek door de kunstgewrochten van een Phidias aan zijn goden herinnerd, bij de Egyptenaren zien we hetzelfde geschieden door hun heilige dieren, bij andere volken door de starren of door het vuur.

Aan het gebed ontzeide hij alle kracht. Het oefent - zoo

beweerde hij - niet den minsten invloed uit op de raadsbesluiten der goden; en hij verklaarde openlijk, dat het gebed van den wijze niets anders is dan een samenspraak met de goden over heilgoederen, die de mensch door zijn eigen toedoen deelachtig wordt. Want om welke dingen bidt de wijze? Om deugd, òm zielrust, om een onberispelijken levenswandel, en een hoopvol uitzicht in zijn stervensure.

Die pogingen der Platonici om het voorvaderlijk geloof van misbruiken te zuiveren, te veredelen en nieuwen steun te geven, bleven niet onbeloond. Ze mochten de voldoening smaken, dat door hùn toedoen de val der grieksche godsdienst, althans voor den oogenblik, werd verhoed. Want bondgenooten hadden ze niet; - ze stonden genoegzaam-alleen. De ijver der Stoïci b. v., die in het vorige tijdperk noch zulke warme verdedigers waren van de godsdienst der vaderen, was verkoeld. 't Is waar, noch-altijd muntte hun godsdienst- en zede-leer uit door verhevenheid en reinheid; - noch-altijd leefde in hen het besef van een Hooger wezen en een hooger wereld; - en noch vernederde geen hunner de bestaande godsdienstige voorstellingen en gebruiken tot een voorwerp van jok en spotternij. Maar toch, 't was niet meer als vroeger. Ze voelden zich niet langer aangetrokken door het geloof der volksmenigte; - met koele onverschilligheid lieten zij het voor hetgeen het was. Misschien meenden ze, zelfgenoegzamer dan de Platonici, dat verdere wijsgeerige onderzoekingen over dit punt noodeloos werk zouden zijn, en dat van zelf hun wijsgeerig godsdienststelsel de bekrompen geloofsmeeningen van den voortijd wel verdringen zou. Zulk een indruk maken ten minste de geschriften der beide mannen die in die dagen de groote woordvoerders der stoïsche school waren, EPICTETUS, en MARCUS AURELIUS. Een geest van dwaze ingenomen-

heid met hun eigen denkbeelden, en ijskoude onverschilligheid voor alles wat daarbuiten ligt, ademt op iedere bladzijde ons tegen.

Maar noch veel meer was dat het geval met de Sceptici van die dagen. Hun opvatting grensde aan volslagen ongeloof. Zoo hooren we SEXTUS EMPIRICUS, als antwoord op de vraag of er goden zijn, stoutmoedig beweeren: „Van alle wijsgeeren bewandelt wellicht de Scepticus in dit punt den veiligsten weg. Want, getrouw aan de voorvaderlijke wetten en instellingen, erkent hij dat er goden zijn; en stipt neemt hij alles in acht, wat ter hunner vereering van een vroom man gevorderd wordt. Maar daarom zal hij noch als wijsgeer niet stoutweg er een uitspraak over wagen, en evenmin beweeren dat er *wel*, als dat er *geen* goden zijn." Zóó zochten ze de beschuldiging, dat zij godloochenaars waren, te ontzenuwen, en tegelijk hun deelnemen aan de openbare godsvereering te rechtvaardigen. Maar men ziet, met welk een onverschoonlijke lichtzinnigheid ze over die heilige zaken spraken en schreven. Het kon dan ook niet uitblijven, een verregaande onverschilligheid voor de zaak der godsdienst was het onvermijdelijk gevolg dier toomelooze twijfelzucht.

Ongeloovigen in den strengsten zin van het woord waren er echter in die dagen óók bij menigte. 't Waren vooral de toenmalige aanhangers der epikureïsche en der cynische school. Tot dezulken behoorde b. v. DEMONAX van Athene, tegen wien men een beschuldiging van ongodisterij inbracht, omdat niemand hem ooit had zien offeren, en hij de eenige in geheel de stad scheen te zijn, die zich niet had laten inwijden in de eleusinische mysteriën. In zijn verdediging kwam hij voor deze zijn gevoelens dan ook openlijk uit.

Diezelfde richting was OENOMAUS toegedaan, die ten tijde

van Hadrianus leefde, en van wien men niet weet of hij een Epikureër of een cynisch wijsgeer was. Hij schreef onder den titel: *Ontmaskering der waarzeggers* een boek, waarin hij de wichelarij bestreed en de godspraken als bedriegerij verwierp. Ja, hij ontzag zich niet, daarin Apollo op een scherpen toon te hekelen, hem voor een schandelijk en schaamteloos profeet uit te maken, en over de gevolgen zijner valsche voorspellingen te onderhouden.

Maar hoe verregaand die euvelmoed oppervlakkig reeds schijnen moge, LUCIANUS wint het in vermetele brooddronkenschap noch ver van hem. Dezen laatste is niets meer heilig; - hij spot met alles. Wil men zich met eigen oog overtuigen tot welk een schrikwekkende hoogte het ongeloof in dit vijfde tijdperk geklommen was, men behoeft de schriften van LUCIANUS slechts in te zien. Hij was een aanhanger der wijsbegeerte van Epikurus, maar overigens een vijand van de godsdienstleer die onder de Grieken in zwang was, of liever: van alle godsdienst. Want dat de godsdienst een openbaring der Godheid *in* den mensch, en dus een zaak des harten is, dááraan kwam de gedachte zelfs in de verste verte niet bij hem op. Ze was in zijn oog niets dan een opeenstapeling van doode vormen. Daarbij was hij van nature met het talent bedeeld om alle dingen belachelijk te maken, om alles in een bespottelijk daglicht te stellen en aan het algemeen gelach prijs te geven. Men kan dus begrijpen, dat hij aan zijn spotlust den vrijen teugel vierde. De godsdienstige voorstellingen zoowel van zijn tijdgenooten als van het voorgeslacht leverden hem daartoe ruime stof.

Verschillende redenen waren er echter, die er toe medewerkten om hem die richting te doen kiezen. Vooreerst zag hij zeer goed in, dat hij zoodoende opgang zou maken. Het

was in die dagen van beginselloosheid en ongeloof vooruit te berekenen, dat wie de godsdienstige voorstellingen der volksmenigte op een geestige wijze wist te bespotten, door duizenden uitbundig zou worden toegejuicht. Maar daar kwam misschien noch iets anders bij. Ter handhaving van het door de vaderen overgeleverd geloof was een dweepzieke partij opgestaan; - aan vreemde mysteriën, profeten, wichelaars en wonderdoeners zocht men op nieuw invloed te verzekeren; - 't is meer dan waarschijnlijk, dat dit voor LUCIANUS een prikkel geweest is om in zijn eenzijdige richting voort te gaan. En eindelijk rekende hij 't misschien een verdienste, bedriegers als Alexander van Abonoteichos, naar wiens pas-gestichte godspraak een tallooze menigte in bijgeloovigen eerbied henenstroomde, te ontmaskeren en blinde dweepers als Peregeinus in al hun naaktheid ten toon te stellen.

Zóó alleen kunnen we het ons verklaren, dat LUCIANUS van de bestrijding der godsdienstige meeningen en eerediensten, die in die dagen onder de volksmenigte in zwang waren, zijn hoofdstudie gemaakt heeft. Zóó alleen wordt het ons begrijpelijk, dat hij niet maar van ter zijde en ter loops de goden bespot, en de godsdienstige instellingen zijner tijdgenooten verguisd heeft, maar uitsluitend met dàt doel geheele boeken vervaardigd.

De weg, dien hij daarbij volgde, was hoogst-eenvoudig. Het leven der goden, voornamelijk zooals het in de gedichten van Homerus beschreven staat, nam hij letterlijk over; - maar, gelijk van zelf spreekt, zonder waarheid en verdichting van elkaêr te onderscheiden, en van alles voor zijn doel zooveel-mogelijk partij trekkend. Hoe dwazer, belachelijker en stuitender de dingen waren die daarin verhaald werden, hoe meer ze den spotter welkom waren. In de gesprekken tusschen

de verschillende goden, die hij vervaardigd heeft, maken dan ook de goden door hun samenspraken zich-zelf belachelijk en verachtelijk. Hera b. v. is er in aan het kijven met Zeus, als een jaloersche vrouw met haar overspeligen man. Zeus staat verlangend te wachten op den reuk der offeranden, en kan zijn spijt niet verbergen, dat die tegenwoordig minder dan vroeger omhoogrijst: - en meer van dien aard. Op dezelfde wijze bespot hij gedurig de onzinnige en ongeloofelijke voorstellingen, die zijn tijdgenooten van den staat der zielen na den dood, van de straffen der onderwereld en meer van die dingen zich vormden. „Ongetwijfeld - lezen we ergens bij hem - heeft men zijn berichten omtrent den Hades uit goede bronnen geput. Men weet het zeker van dezulken, die reeds eeuwen geleden van daar zijn teruggekeerd.... En dat zijn ontegenzeggelijk achtbare en geloofwaardige getuigen, die waarschijnlijk niet uit de rivier de Lethe gedronken hebben; - want anders hadden zij het onmogelijk alles zoo goed kunnen onthouden." In dienzelfden geest schreef hij over de offers en over de godspraken.

Zóó poogde LUCIANUS alle kiemen van geloof en godsvereering in den boezem van het grieksche volk te verstikken. 't Waren niet maar alleen de mythologische voorstellingen en overleveringen der oude dichters, waartegen hij met het wapen der satire te velde trok. Tegen al wat godsdienst heette, voerde hij strijd. Ook het zoogenaamd godsdienstig bewustzijn was in zijn oog zelfmisleiding; - en iedere godsvereering, bij welk volk ook, beschouwde hij als een gewrocht van bijgeloof en verblinding.

Het spreekt van zelf, dat hij daardoor een hoogst-verderfelijken invloed heeft uitgeoefend. En dat zijn geschriften door duizenden werden gelezen, behoeven we naauwelijks te zeggen.

Een man als hij, die door zijn onuitputtelijke geestigheid gedurig zijn lezers een glimlach wist af te persen, - die de kunst verstond om in zulk een eenvoudigen en bevattelijken stijl te schrijven, dat ieder hem kon volgen, - die onmiskenbare dwalingen en gebreken zoo meesterlijk wist te gispen, - en die daarbij het talent bezat om ieder mogelijk ding, als hij 't maar verkoos, in een bespottelijk daglicht te stellen, moest, vooral in die dagen, opgang maken. Trouwens, duidelijker dan *hij* het deed kon de tegenstrijdigheid der verschillende overleveringen niet worden aangetoond; - beter dan *hij* kon nooit iemand het ongerijmde en onwaardige dier menschvormige, grof-zinnelijke voorstellingen in het licht stellen. Inzóóver deed hij goed. Maar tegelijk deed hij onberekenbaar veel kwaad. Zijn schampere spotternijen, waarin ook het heiligste niet gespaard werd, brachten den doodsteek toe aan het godsdienstig gevoel. Wie eenmaal zijn geschriften gelezen had, kon bij geen mogelijkheid aan het voorvaderlijk geloof zich langer vasthouden, hoe euvel hij den schaamteloozen spotter zijn bitteren spot ook mocht afnemen. En was reeds bij zijn eerste optreden het aantal ongeloovigen groot, we mogen aan LUCIANUS de treurige eer niet ontzeggen, dat zijn geschriften de uitbreiding van het ongeloof krachtig bevorderd hebben. Want bij den een brachten ze tot helderheid, wat hij tot nu toe slechts duister beseft had; - een ander gaven ze moed om even onbewimpeld als de schrijver voor zijn gevoelen uit te komen; - en bij alle lezers zonder onderscheid vernietigden zij de laatste kiem van eerbied voor het heilige, die in hun boezem noch woonde.

Dat er niettemin noch velen gevonden werden, die toen en later aan het geloof der vaderen bleven vasthouden, moet geen onzer lezers verwonderen. We weten immers, dat een

menigte menschen zich niet kunnen losrukken van de begrippen en voorstellingen, die hun als kind zijn ingeprent; - we weten, dat de oudheid van het eenmaal-bestaande velen eerbied inboezemt. Vonden verreweg de meesten in het kinderlijk geloof der vaderen geen bevrediging voor hun hoogere behoeften, er bleven altijd velen over, die er met warme liefde aan verkleefd waren. Tot deze laatste klasse van menschen behoorde b. v. de man, die in die dagen geheel Griekenland doorkruist heeft; wij bedoelen PAUSANIAS. 't Is waar, slechts zelden spreekt hij een oordeel uit over de heiligdommen, die hij zag; - meestal bepaalt hij zich tot het geven van uitvoerige en zeer naauwkeurige beschrijvingen; - maar waar hij een enkele maal zijn eigen gevoelen meêdeelt, blijkt ons zijn vrome verkleefdheid aan het voorvaderlijk geloof. Wil men voorbeelden? Hij betwijfelde het geen oogenblik, dat degenen die den tempel der Kabiren ontheiligd hadden, met krankzinnigheid, ja door wrekend bliksemvuur met den dood gestraft waren. Hij beweerde, dat de bron te Patraea, waarin de zieken een spiegel neêrlieten die hun de beeldtenis, soms van een levende en soms van een doode te aanschouwen gaf, werkelijk het vermogen bezat om leven of dood te voorspellen. Ja, hij poogde gedurig de godsdienstige voorstellingen der volksmenigte te verdedigen en op een even oppervlakkige als rationalistische wijze te verklaren. Zoo zegt hij ergens: „De voorgeslachten waren om hun rechtvaardigheid en vroomheid gastvrienden en dischgenooten van de goden. Waren ze deugdzaam, dan werden ze door de goden openlijk met eere gekroond; - deden ze onrecht, dan ondervonden ze even openlijk hun toorn. In die dagen zijn sommigen uit de menschen tot den rang van goden verheven, die noch-steeds die eere genieten. En even goed mag men aannemen, dat een

Lykaon in een dier, en Niobe, de dochter van Tantalus, in een steen is veranderd geworden."

Maar vergeefs poogden enkelen dien kinderlijken zin bij de grieksche natie weêr aan te kweeken. De begripsverwarring, die op godsdienstig gebied heerschte, was grenzenloos. Het ongeloof nam hand over hand toe. De godsdienst verloor meer en meer haar steun in de natie. Van daar, dat het oude *moest* wegvallen. Trots alle hinderpalen en tegenwerking, *moest* het christendom de grieksche godsdienst verdringen. Vruchteloos poogden de regeeringen het te voorkomen; - vruchteloos zochten de keizers oude, lang-verstorven eerediensten weêr te doen herleven; - vruchteloos voerden ze nieuwe vormen van godsvereering - b. v. de Isis-, de Serapis- en de Mithrasdienst - in. IJdel zijn alle pogingen, om de ontwikkeling van het menschdom te stuiten. Hoogere behoeften waren nu eenmaal onder de Grieken ontwaakt; - en alleen het christendom was in staat om die te bevredigen.

Daar kwam noch iets bij. Weldra stonden er onder de christenen geleerden op, die, deels ter zelfverdediging, deels om het reeds wankele gebouw te doen instorten, het heidendom aanvielen. De grieksche schrijvers hadden zelf hun daartoe den weg gebaand. Gedurig hadden ze de leemten en gebreken in hun voorvaderlijk geloof aangewezen. De christenen behoefden dus niets te doen, dan hùn voorbeeld volgen. Dat deden ze nu ook. Ze wezen op het ongerijmde dier veelheid van goden. Ze keurden de voorstellingen af, die de volksmenigte van hun uiterlijke gedaante, van hun wezen, van hun handelingen zich vormde. Ze toonden het verkeerde van offeranden aan, en het zonderlinge, ja stuitende van zoo menige eeredienst. Zelfs de wijsgeeren, die aan het voorva-

derlijk geloof een redelijken zin poogden te geven, gispten ze streng; - hun zinnebeeldige, etymologische en geschiedkundige verklaringen keurden ze bepaaldelijk af, of trokken er partij van om de nietigheid en ongerijmdheid van al die voorstellingen noch-meer te doen uitkomen.

't Is waar, de heidenen traden voor hun geloof in het strijdperk, en wikkelden het christendom in een langen, moeijelijken strijd. Want in geleerdheid en beschaving was de meerderheid onloochenbaar aan hùn zijde. In Alexandrië verrees een nieuwe school, die weldra ook te Athene een menigte aanhangers telde en op alle mogelijke wijzen in iedere godsdienstige meening van het voorgeslacht een gezonden, diepen en redelijken zin zocht. Het was de school der Nieuw-platonici. Zij gloeiden van liefde voor de godsdienst. Moedig waagden ze zich in de doolhoven der bespiegeling, om het wezen Gods en Zijne betrekking tot de wereld te leeren doorgronden. Ze toonden van de heiligheid der zaak, die ze behandelden, diep doordrongen te zijn. Ze ontzagen zich niet, in de voorvaderlijke godsdienst veel als ongepast en onwaardig streng te veroordeelen. Over het geheel beseften ze zeer goed, dat hun tijd aan iets beters behoefte had; - dat het godsdienstig leven op een geheel-anderen grondslag moest worden gebouwd, en het oude in velerlei opzichten moest vervormd en vernieuwd worden. Maar ongelukkig bleven ze aan zich-zelf niet gelijk. Wat ze aan de eene zijde afkeurden, poogden ze aan den anderen kant weêr te verdedigen en te rechtvaardigen. Zoo gingen ze b. v. van de stelling uit: dat in *het verleden* het ware en goede was te zoeken, want dat in het verleden de bloeitijd der oude-wereld was geweest. Zoo ontzagen ze zich niet - alleen om aan de onzedelijke verhalen, die de vroegere dichters

omtrent de goden ons opdisschen, het stuitende te ontnemen en hun juistheid te verdedigen - de slechte woordafleidingen en verklaringen der vroegere wijsgeeren, voornamelijk van de Orphici, letterlijk over te nemen. Ja, ze gingen noch veel verder. Het is bijna ongeloofelijk, zooveel pogingen als ze van *dien* aard beproefd hebben. In al die stapels boeken echter zal men slechts nu en dan een dragelijk denkbeeld, en een verstandige opmerking slechts hoogst-zelden aantreffen.

In lateren tijd werden de volgelingen dier school ook met de leerstellingen van het christendom bekend, en onloochenbaar hebben ze dááruit veel voortreffelijks stilzwijgend overgenomen, dat ze nu voorstelden als hun eigen gevoelen, om het heidendom aan hun tijdgenooten weêr aan te bevelen en dierbaar te maken. Met dàt doel heeft blijkbaar PHILOSTRATUS het zoogenaamde leven van Apollonius van Tyana geschreven. Die PHILOSTRATUS keurde het offeren van dieren onbepaald af; - zonder daarom noch het offeren in 't algemeen als een dwaasheid te veroordeelen. Integendeel, hij maakt de zeer juiste opmerking, dat de mensch door het brengen van offeranden zijn eerbied voor de goden en erkentelijkheid voor hun weldaden moet bewijzen. In dien zelfden geest spreekt PORPHYRIUS. Ook-hij verklaart zich tegen het offeren van dieren, neemt één, rein-geestelijk, Opperwezen aan, en wekt zijne tijdgenooten op tot een waardige godsvereering, die alleen in reine woorden en reine denkbeelden kan bestaan.

Maar met die verlichte, heldere begrippen ging heidensch bijgeloof en jammerlijke bekrompenheid hand aan hand. Het goede werd door het verkeerde weêr verdrongen. Bovendien, de wijsbegeerte in Griekenland was altijd, gelijk we weten, in een menigte scholen of secten versnipperd, en iedere School viel weêr in een menigte onderdeelen uiteen. Ook de School

der Nieuw-platonici deelde in dat lot. Ieder volgend aanhanger harer leer wijzigde weêr een of ander harer stellingen naar eigen goedvinden. Het noodzakelijk gevolg van dit alles was, dat het christendom, inweêrwil van al de pogingen der tegenpartij, in omvang en daardoor ook in kracht won. Reeds in het jaar 330 zien we Konstantijn den Groote aan de christelijke godsdienst in het romeinsche rijk dezelfde rechten toekennen als aan het heidendom.

Maar tusschen tegenstanders, die volkomen-gelijk staan, kan 't niet lang vrede blijven. Zóó ook hier. Er *moest* strijd ontbranden. Één van beiden moest zegepralen. En wie, dááraan viel geen oogenblik te twijfelen. Het heidendom moest uit den aard der zaak het onderspit delven; - want het had zich-zelf overleefd, het kon niet langer voldoen aan de ontwaakte behoeften van den menschelijken geest, het rustte op een grondslag die vergaan en onhoudbaar was. En het christendom moest zegevieren door zijn innerlijke waarheid, door zijn goddelijken oorsprong, door zijn jeugdige frischheid en kracht.

En ijdel was de strijd tegen het christendom, door Julianus weêr begonnen (360—363). Met hoeveel inspanning ook aangevangen en voortgezet, had hij geen gevolg van eenige beteekenis. Hij werd door den dood van Julianus veel te spoedig afgebroken. En het christendom had zijn krachten reeds te veel ontwikkeld. Het eenige gevolg was, dat de grieksche godsdienstleer sints dien tijd meer en meer werd verdrongen. Ze verloor nu weldra haar oppermacht in den staat. Het aantal harer belijders verminderde dagelijks. Ja, het duurde niet lang meer, of het christendom begon tegenover het heidendom een even vijandige houding aan te nemen, als dit

laatste vroeger tegenover de christenen had getoond. Het begon te verdrukken en te vervolgen; - het poogde zijn tegenstanders te vernietigen. Allerlei middelen werden daartoe in het werk gesteld. Had reeds Konstantijn de Groote sommige tempels laten verwoesten (b. v. den tempel van Aeskulapios te Aegae in Cilicië), maar alleen om schandelijke uitspattingen te voorkomen; - nú zetten dweepzieke priesters en monniken de christen-volksmenigte op, om, al wat maar heidensch heette of heidensch was, uit te roeijen. Op een behendige wijze wisten ze daartoe de bedriegerijen der vroegere priesters aan het licht te brengen, zoodat hetgeen weleer bij de misleide volksmenigte een voorwerp van warme vereering geweest was, nú het voorwerp werd van diepe verachting en bitteren spot. De keizers vaardigden van tijd tot tijd bevelschriften uit, waarin ze het oprichten van nieuwe godenbeelden, het bouwen van nieuwe tempels, het vieren van voorvaderlijke offerfeesten streng verboden. De oude heiligdommen vervielen, want ze stonden verlaten en ongebruikt; - sommigen werden verwoest, anderen in christenkerken herschapen. De godenbeelden werden voor het grootste gedeelte vernield. De tempelschatten werden weggeroofd of verbeurdverklaard. Men meende al dat werk des duivels te moeten verstoren. Men was door dweepzucht zóó geheel verblind, dat men de schaal niet van de kern, den schoonen vorm niet van den onreinen inhoud wist te onderscheiden.

De vervolging wakkerde aan, toen in het vroegere Byzantium de nieuwe christen-regering zich weêr gevestigd had, zoodat ze onbelemmerd al haar krachten kon ontwikkelen. Vooral de splitsing van het romeinsche rijk in 395 werkte er toe mede; - want daardoor werd Konstantinopel het midden- en brandpunt der grieksch-christelijke Kerk. Nú begon

men de onderdrukking der oude grieksche godsdienstleer stelselmatig voort te zetten. Had reeds Konstantinus in 346 bevolen, om alle heidensche tempels te sluiten; - had Theodosius de Groote zijn ambtenaren gelast om het offeren en het bijwonen van offerfeesten als hoogverraad te vervolgen, op het aanbidden van afgodsbeelden strenge straffen gesteld, en bepaald, dat alle plaatsen waar wierook gebrand werd, voorzoover ze het eigendom van den offeraar waren, aan de schatkist zouden vervallen; - had men zelfs aan de priesters en wie verder met de zorg der oude godsvereering belast waren, hun voorrechten en de inkomsten die ze van staatswege genoten, ontnomen; - nú ging men noch verder. In het jaar 408 verscheen er een keizerlijk bevelschrift, waarin geboden werd om de gewijde beelden, voorzoover ze hier en daar noch overig waren, uit de tempels weg te nemen en de gebouwen ten behoeve van den staat verbeurd te verklaren. En kort daarop, in 426, vaardigden Theodosius II en Valentinianus nogmaals een bevelschrift uit, waarin bij vernieuwing het offeren op doodstraf werd verboden, en gelast om alle tempels, heiligdommen en kapellen die noch in stand waren gebleven, ingevolge het bevel der overheid af te breken, en door de oprichting van het heilige kruis de ontwijde plek weêr te reinigen. De schoonste standbeelden werden nu van heinde en verre naar Konstantinopel overgevoerd, om dáár, niet als godenbeelden te worden vereerd, maar als gedenkteekenen der kunst de pleinen en straten te versieren. De schoonste zuilen werden uit de tempels weggenomen, om nu in christenkerken te schitteren.

Het spreekt van zelf, dat in *dien* stand van zaken de aanhangers der voorvaderlijke godsdienst zich schuil moesten houden. Slechts in het verborgen konden ze hun godsdienst-

plichten vervullen en hun offerfeesten vieren. Maar juist dat gevaarvolle trok menigeen aan. De geestdrift vermeerderde met het gevaar. In afgelegen oorden en diepe bergkloven kwam men nu samen, en verbond zich door gemeenschappelijke godsvereering naauwer aan elkaêr. Wijsgeeren waagden het, openlijk de godsdienstleer der vaderen te blijven verkondigen; - maar in een geheimzinnige taal, die alleen voor de ingewijden verstaanbaar was.

Het was vooral Athene, dat brandpunt der beschaving en wijsbegeerte van Oud-griekenland, waar dit laatste noch langen tijd heeft voortgeduurd. 't Was dan ook Athene, dat zijn heidensche tempels en afgodsbeelden verreweg het langst heeft behouden; - zoodat de wijsgeer PROCLUS zich jaren lang kon troosten en bemoedigen met de gedachte, dat hij tusschen de heilige tempels ven Aeskulapios en Dionusos in woonde, en dat de heilige beeldtenis van Athene uit den burgt op hem neêrzag. Eindelijk echter moest hij 't noch beleven, dat zelfs het laatste beeld werd weggenomen. Dat men het had tegengehouden, zoolang men kon, is licht te begrijpen. Athene was de plaats, waar het heidendom in al zijn grootheid had geschitterd. Kunsten en wetenschappen hadden dáár gebloeid. Kennis en beschaving hadden dáár haren glans verspreid. Geen wonder, dat men dáár gehecht was aan het oude. Athene's grootheid was met het voorvaderlijk geloof naauw verbonden. Men *kon* niet anders dan vijandig zich aankanten tegen een godsdienst, die al dat oude poogde omver te werpen. We zien dan ook een menigte wijsgeeren opstaan, die aan het voorvaderlijk geloof verkleefd blijven; - Aedesius, Chrysanthius, Plutarchus de Jonge, Syrianus, Proclus en Marinus. Ja, Proclus was zelfs jaren lang (van 450? tot 485) een hechte steunpilaar der oude godsdienstleer.

Die stand van zaken bleef voortduren tot 529, toen Justinianus den troon beklom. Deze verkoos niet langer aanhangers dier heidensche bijgeloovigheden in zijn rijk te dulden. Zelfs in Konstantinopel, in de naaste omgeving van den keizer, bevonden zich menschen van dien stempel; - ofschoon Athene eigenlijk de voedstermoeder van dat verzet tegen het christendom was. Justinianus vaardigde een nieuw en streng bevelschrift tegen hen uit. Hij beval een naauwkeurig onderzoek. Het gevolg was, dat men een menigte aanhangers der oude heidensche godsdienst op het spoor kwam. Ze werden van hun ambten ontzet, van hun bezittingen beroofd, ja sommigen gedood.

De keizer nam voorts het besluit, dat in het vervolg de aanhangers der vroegere grieksche godsdienstleer geen openbare ambten of bedieningen meer mochten bekleeden. En een jaar later zond hij een bevelschrift naar Athene, dat niemand daar ter stede langer onderricht in de wijsbegeerte mocht geven.

Dat bevelschrift bragt aan de godsdienstleer van het oude Griekenland den doodsteek toe. Of de wijsgeeren, die zich op dien oogenblik noch in Athene bevonden, zich dat recht niet wilden laten ontnemen, dan of men 't hun op nochandere wijzen moeijelijk maakte, weten wij niet. Genoeg, zeven hunner besloten, om hun vaderland te verlaten en naar Perzië te gaan. Dáár, meende men in die dagen, was een regeering, die zij als een platonische verbinding van een wijsgeer en een koning in één persoon beschouwden; - dáár leefde de volksmenigte matig en rechtvaardig. Maar bij hun komst in Perzië vonden ze zich jammerlijk bedrogen. Al hun verwachtingen werden teleurgesteld, en vurig verlangden ze naar hun vaderland weêr te keeren. De toenmalige koning

van Perzië, Chosroos, leende hun daartoe welwillend de behulpzame hand. Hij wist bij den vrede, juist in diezelfde dagen door hem met den keizer gesloten, den vrijen terugkeer voor hen te bedingen, onder de gunstige voorwaarde: dat ze ongehinderd in hun vaderland mochten blijven verkeeren, dat ze hun voorvaderlijk geloof nooit zouden behoeven te verzaken, en dat ze nooit gedwongen zouden worden om dingen aan te nemen, die met hun overtuiging streden. Damascius en Simplicius, de beide leiders der school, zijn dan ook werkelijk naar Griekenland teruggekeerd [1]). Ze bleven aan het voorvaderlijk geloof getrouw, zooals Agathius ons verhaalt, die zelf alleen in naam christen was. Maar hun school bleef gesloten. En met hùn dood is de oude grieksche godsdienstleer spoorloos verdwenen.

---

1) Het is onlangs bewezen, dat hun vertrek naar Perzië in 532, en hun terugkomst het jaar-daarop heeft plaats gehad.

TWEEDE AFDEELING.

GESCHIEDENIS VAN DE GODSDIENST DER ROMEINEN.

INLEIDING.

Het is bekend, dat de godsdienst der oude Romeinen, meer misschien dan eenige andere, van den eersten aanvang af steeds-dezelfde is gebleven. Dit neemt echter niet weg, dat ook-zij verschillende tijdperken heeft doorleefd, en aan veranderingen onderworpen is geweest. Ofschoon in minder mate dan met de grieksche godsdienstleer het geval was, hebben de wisselingen des tijds en de verschillende toestanden der natie ook op háár invloed uitgeoefend. Met andere woorden, ook de romeinsche godsdienstleer heeft een geschiedenis.

Vier punten zijn het, waarop we hier vooral moeten letten, omdat ze als zoovele keerpunten in de geschiedenis der romeinsche godsdienstleer moeten beschouwd worden. Wij noemen ze: het bekend-raken der Romeinen met de grieksche beschaving en letterkunde, het schitterend einde van den tweeden punischen oorlog, de alleenheerschappij van Augustus, en de langsame ondermijning der romeinsch-heidensche godsdienstleer door het christendom.

Van zelf biedt zich dus een verdeeling in vier tijdperken aan.

Het eerste vangt aan met de stichting van Rome, en loopt tot aan de troonsbeklimming van Tarquinius Priscus (van 754 tot 616 v. C.).

Het tweede omvat den tijd, van die troonsbeklimming af gerekend, tot aan het einde van den tweeden punischen oorlog (van 616 tot 201 v. C.).

Het derde begint met het einde van den tweeden punischen oorlog, en sluit met de alleenheerschappij van Augustus (van 201 tot 30 v. C.).

Het vierde eindelijk begint met de troonsbeklimming van Augustus, en duurt voort tot de romeinsch-heidensche godsdienstleer door het christendom geheel is verdrongen (van 30 v. C. tot 388 n. C.).

Van die vier tijdperken kenmerkt zich het eerste door reinheid en strengheid van leer, het tweede door het binnendringen van allerlei grieksche bestanddeelen, het derde door ongeloof, en het vierde door strijd met het christendom en eindelijke zegepraal van dit laatste.

EERSTE TIJDPERK.

VAN ROME'S STICHTING TOT AAN DE TROONSBEKLIMMING VAN TARQUINIUS PRISCUS (754-616 v. C.).

Rome werd, naar de gewone berekening, omstreeks het jaar 754 v. C. gesticht. Volkplantelingen uit het naburige Alba Longa, en dus Latijnen, waren zijne eerste bewoners. Zij kozen hun verblijfplaats op den palatijnschen heuvel. We mogen aannemen, dat de nieuwe burgerstaat het instellen van bepaalde vormen van godsvereering en het bouwen van tempels een van zijn eerste en heilige plichten zal hebben gerekend. Voor die stelling pleiten verschillende redenen. Men moest wel behoefte gevoelen, om de nieuw-gebouwde stad onder de bescherming van Hoogere wezens te stellen. Men moest aan de burgers van den staat wel gelegenheid geven tot openbare en plechtige godsvereering. Daarenboven, toen Rome gesticht werd, had hoogstwaarschijnlijk de godsvereering in Latium reeds opgehouden bij iedere familie een andere te zijn, die zich dan ook nooit verder uitstrekte dan tot die ééne familie. Ze was een zaak van de geheele natie

geworden. Wel hield men de eerediensten, die vroeger bij de verschillende families in zwang waren, in stand; - maar alleen als onderdeelen van den gemeenschappelijken vorm van godsvereering, dien heel het latijnsche volk nu volgde. En het is meer dan waarschijnlijk, dat de volkplantelingen aan wie Rome zijn oorsprong verschuldigd is, de bijzondere en openbare eerediensten, waarbij ze te huis waren grootgebracht, in hun nieuwen staat hebben ingevoerd.

Maar nu weten we, dat - waarschijnlijk ten gevolge der thessalische volksverhuizing, omstreeks 1100 v. C. - uit Epirus, of ten minste door dat land henen, Pelasgers naar Midden-italië waren getrokken. Ook in Latium waren ze binnengedrongen, en hadden er langsamerhand door hun zedelijke en verstandelijke meerderheid de ruwe bewoners aan zich onderworpen. Deze laatsten (de Aborigines) mochten nu in de vruchten van hùn hooger ontwikkeling, ook op godsdienstig gebied, deelen. En we zagen vroeger, hoe in Epirus kort na de thessalische volksverhuizing Zeus en zijn vermeende gade Dione, waarschijnlijk ook wel Diana en Hestia, reeds als goden werden vereerd. De vereering van Jupiter, van Juno, van Diana en Vesta (want dat zijn slechts gewijzigde vormen van bovenstaande namen) in Latium is dus vermoedelijk van pelasgischen oorsprong. De Latijnen hadden ze van de Pelasgers overgenomen.

Met hun *vorm van godsvereering* was het eveneens. Ook die was waarschijnlijk geheel op grieksche leest geschoeid. Ze hadden een offer- en altaar-dienst, en tempels zonder godenbeelden, alleen met een zinnebeeld ter aanduiding van de godheid aan wie het gebouw was toegewijd. De eerediensten van het oude Griekenland waren door de Pelasgers naar Latium overgebracht. Daar dachten nu, zoo meent men, de

Latijnen nieuwe bij uit. Tot die goden van echt-latijnschen oorsprong behooren b. v. Minerva, Mars, de Penates, Saturnus. Men moet dit wel aannemen, omdat we in het grieksche godenstelsel noch hun namen, noch wezens van gelijksoortige beteekenis aantreffen.

Ziedaar de oudste en oorspronkelijke toestand der godsvereering in Latium. Al die verschillende eerediensten bracht nu de jeugdige volkplanting uit Alba Longa naar Rome over. Ze bouwde er, hun ter eere, tempels en heiligdommen; - ieder in zijn eigen woning op kleine schaal; - en het geheele volk vereenigd in de zoogenaamde heilige straat (via sacra), in de nabijheid van het zoogenaamde koninklijk paleis (regia). 't Waren bepaaldelijk Jupiter, Juno en Minerva, gelijk we uit goede bronnen weten, die dáár hun tempels hadden. Ze worden dan ook door Varro de oudste goden (antiquissimi dei) van den staat genoemd, en noch eeuwen later heeft men hen als de penaten of beschermgoden der stad beschouwd [1]. Er valt niet aan te twijfelen, dat ze het van den eersten aanvang af geweest zijn. Eveneens is het uitgemaakt, dat Vesta dáár haren oudsten tempel heeft gehad. Mars insgelijks.

De zorg voor de eerediensten van al die verschillende goden was verbonden aan de hoogste geestelijke waardigheden in den nieuwen staat, en als zoodanig opgedragen aan den koning en de koningin, aan den flamen Dialis en de flaminica, aan de Vestaalsche maagden, aan den pontifex maximus en den flamen Martialis, waar we noch veilig een flaminica martialis en de palatijnsche Salii, de priesters van Mars, bij mogen rekenen. De koning had natuurlijk, ook op dit gebied,

---

1) Liv. III. 17

het oppergezach in handen. De verdere priesterambten werden, waarschijnlijk van den eersten oogenblik af, het deel van enkele aanzienlijke geslachten, en bleven daarin meerendeels erfelijk. Daar overigens de patriciërs en plebejers scherp van elkaêr waren afgescheiden, mogen we aannemen, dat dit ook met hun beider eerediensten het geval is geweest.

Wanneer we nu al het voorgaande samentrekken, komen we tot de slotsom, dat in Rome de oudste vormen van godsvereering van pelasgisch-latijnschen oorsprong zijn geweest, evenals zijn vroegste bewoners. Deze laatsten heetten *Ramnenses*; - misschien wel *Remenses*, waaruit dan de mythe omtrent Remus als medestichter van Rome ontstaan zou zijn; - of *Romenses* van *Roma.*

Die Ramnenses werden weldra achtervolgd door sabijnsche volkplantelingen, die onder den naam van *Tities*, *Titienses* of *Tatienses* in de geschiedenis vermeld staan. Van waar ze dien naam ontleenen? we weten het niet. Alleen-dit is zeker, dat Titus Tatius geen historisch, maar een zuiver-mythisch persoon is, die nooit bestaan heeft, maar later verzonnen is om den naamsoorsprong der Tities te verklaren.

Die sabijnsche volkplanting vestigde zich op den quirinaalschen heuvel en in den omtrek daarvan. Ze bracht, gelijk licht te begrijpen is, haar eigen eerediensten mede, en nam de noodige maatregelen om ze op haar grondgebied te kunnen uitoefenen. Zoo bouwde *zij* ongetwijfeld op den kapitoolschen heuvel het heiligdom, dat aan de gemeenschappelijke vereering van Jupiter, Juno en Minerva was toegewijd. En dit moet niemand verwonderen; - de Sabijnen hadden onderscheiden goden met de Latijnen gemeen. Trouwens, Varro zegt met zóóvele woorden, dat die Pelasgers van wie we

boven melding maakten, uit Epirus in het land der Sabijnen gekomen zijn. Ook riep *zij* de eeredienst van Quirinus in het leven, waaraan de quirinaalsche heuvel zijn naam ontleent.

'tZijn voorts de Sabijnen, die den eernaam van Quiriten aan de overige burgers van den nieuwen staat hebben meêgedeeld. Dit schijnt echter eerst-later gebeurd te zijn. Niet terstond schijnen de beide volkplantingen zich tot één geheel te hebben vereenigd; - en bij gevolg moeten we aannemen, dat ook haar verschillende vormen van godsvereering in den beginne onvermengd naast elkander hebben voortbestaan. Wat de geschiedenis verhaalt omtrent de zoogenaamde *sodales Titii*, bevestigt ons in die meening. De mythische Titus Tatius zou, namelijk, die priestervereeniging hebben ingesteld, om voor de instandhouding der sabijnsche eerediensten en auguriën te waken.

Dit alles neemt echter niet weg, dat de beide volksstammen zich zeer goed tot het vieren van gemeenschappelijke offerfeesten konden verbinden. Dit schijnt dan ook werkelijk gebeurd te zijn. Zoo is het b. v. hoogst-waarschijnlijk, dat de volkplanting op den palatijnschen heuvel, in de verschillende priestervereenigingen die bij háár reeds bestonden, de Sabijnen heeft opgenomen. Alleen wanneer men *dit* aanneemt, laat zich op een voldoende wijze de getalsvermeerdering der leden verklaren, welke omstreeks dien tijd in al die vereenigingen moet hebben plaats gegrepen. Daarenboven verhalen ons geloofwaardige schrijvers, dat de Latijnen en Sabijnen hun eerediensten aan elkander hebben meêgedeeld, en dat de goden die de sabijnsche kolonie in den romeinschen staat heeft ingevoerd, met den naam van *Novensides* (nieuwelingen?) zijn bestempeld geworden. Maar *welke* goden dat geweest zijn

en *hoeveel* eerediensten die sabijnsche volkplantelingen uit hun vaderland hebben medegebracht, dáár weten we niets van. Wat de romeinsche geschiedschrijvers eeuwen-later ons daaromtrent hebben opgeteekend, is hoogst verward en onzeker. Bepaalde gevolgtrekkingen laten zich daaruit niet afleiden.

Met die Latijnen en Sabijnen vereenigde zich nu later noch een volkplanting van Etrusciërs, die in de romeinsche geschiedenis den naam van *Luceres* dragen. Dat ten gevolge daarvan ook-etruscische bestanddeelen in de godsvereering der Romeinen zijn opgenomen, behoeven we naauwelijks te zeggen. Maar volstrekt-onmogelijk is het ons, ze met eenigen grond van zekerheid aan te wijzen, of te bepalen tot *hoe* ver zich de invloed dier Etrusciërs op het godsdienstig leven der Romeinen heeft uitgestrekt. Wat latere schrijvers ons hieromtrent meêdeelen, heeft weinig of geen waarde. 't Zijn louter vermoedens en onderstellingen, dikwerf geheel uit de lucht gegrepen. Bovendien hebben naauwkeurige onderzoekingen in den jongsten tijd ons geleerd, dat in de godsdienstleer der Etrusciërs veel meer grieksche bestanddeelen aanwezig zijn, dan men vroeger vermoed had. Het spreekt van zelf, dat het daardoor bijna onmogelijk is geworden, in de eerediensten van het oude Rome het etruscische behoorlijk van het latijnsche en sabijnsche te onderscheiden. Zóóveel echter schijnt zeker, dat de Etrusciërs minder invloed hebben uitgeoefend op de godsdienstleer der Romeinen, op de voorstellingen die zij van de goden zich vormden, dan wel op de eigenlijk-gezegde eeredienst, op de gebruiken en plechtigheden die men bij hun vereering in acht nam.

Met die nieuwe volkplanting is nu hoogst-waarschijnlijk hetzelfde gebeurd, als vroeger met de Sabijnen. Ofschoon ze

gedeeltelijk haar eigen eerediensten behield, geraakte ook-zij onder den oppermachtigen invloed van Rome's eerste bewoners. Het latijnsche element behield in Rome de bovenhand, en daardoor werd de ineensmelting der drie verschillende volkplantingen tot één geheel langsaam voorbereid.

Het kon niet anders, of de behoefte aan eenheid in het godsdienstige moest zich weldra te Rome doen gevoelen. De aard der zaak bracht het mede. Juist de veelheid van onderscheiden bestanddeelen, juist het samen-wonen van verschillende volksstammen deed die behoefte noch sterker gevoelen. We mogen daarom veilig aannemen, dat de vorm van godsvereering in den romeinschen staat reeds zeer spoedig op een vasten voet is gebracht. Daarop zinspeelt ook de overlevering die ons verhaalt, dat de eerste mythische koningen Romulus en noch meer-bepaald Numa, zich voor de regeling der godsdienstige belangen groote moeite hebben gegeven. In die overlevering ligt een belangrijke historische waarheid opgesloten; - de waarheid namelijk, dat men in Rome na de ordening der staatsburgerlijke gemeenschap zich terstond met het regelen der godsvereering heeft bezig gehouden, haar met den staat in betrekking gebracht, en aan ieder van haar onderdeelen zijn eigenaardige bestemming gegeven. Het beste bewijs daarvan is, dat we in Rome van den eersten oogenblik af een godsvereering ontmoeten, die aan bepaalde en onveranderlijke vormen gebonden was. De godsdienst vormde er een gesloten geheel, waaruit geen steen kon worden weggenomen, of het geheele gebouw dreigde ineen te storten. En dat alles knoopte voor den Romein zich vast aan den naam van Numa. Wat Homerus en Hesiodus in Griekenland zijn geweest, was voor Rome de mythische Numa.

Men zou echter verkeerd doen, wanneer men ging meenen, dat in Rome de godsdienst een gewrocht van de staatkunde is geweest, uitgedacht alleen om de domme volksmenigte in bedwang te houden. Het tegendeel is waar. Er woont in den mensch een besef van een Hooger wezen, dat hem tot godsvereering dringt. 't Is door dàt godsbewustzijn dat ook de Romeinen tot erkenning en eerbiediging der godsdienst in hun nieuwen staat werden aangedreven. De godsdienst van het oude Rome moge den stempel dragen van verstandige berekening; - dit neemt niet weg, dat ze uit waarachtige behoefte en drang-van-binnen zich ontwikkeld heeft. In haar oorsprong was ze zuiver-subjectief; en eerst toen ze godsdienst van den staat is geworden, heeft ze een streng-objectief karakter gekregen, buiten verband met de behoeften van den bijzonderen mensch.

Maar juist doordat ze godsdienst van den staat is geworden, heeft ze op diens bloei en ontwikkeling een heilzamen invloed uitgeoefend. De godsdienst is een krachtige hefboom, ook voor de verhooging van het staatkundige leven. Ook in Rome is ze dat, buiten eenigen twijfel, geweest. Van daar, dat we reeds den zoogenaamden *derden* koning, Tullus Hostilius, de poging zien wagen om Alba Longa, Rome's wieg en bakermat, te verwoesten en de inwoners naar Rome over te planten. En ofschoon de geschiedenis uitdrukkelijk vermeldt, dat de tempels gespaard zijn gebleven, en dat uit Rome gedurig priesters derwaarts zijn gezonden om voor de eerediensten der goden te waken, kan het toch niet anders, of, even goed als het aantal inwoners, moet ook het getal der eerediensten, en wel der latijnsche, door die overplaatsing der Albanen te Rome zijn toegenomen.

Wat geschiedschrijvers van later dagen ons verhalen, dat

namelijk die Tullus Hostilius de godsdienstige instellingen der vaderen met voeten trad, dat hij een vijand der goden was en alleen voor den oorlog leefde, is een overlevering, wier historische juistheid met recht wordt betwijfeld. Maar er ligt een algemeene waarheid in opgesloten; - nu de staat inwendig geördend was en de godsdienstige belangen geregeld waren, begon men aan uitbreiding naar buiten, aan oorlogen en landverovering te denken. Zoo lezen we van Ancus Martius, den vierden koning, dat hij de beide eigenschappen van dapperheid en godsdienstzin in zijn persoon vereenigde. Het is een bedekte aanwijzing, hoe men nooit heeft vergeten, dat het alleen de godsdienst was die aan den jeugdigen staat kracht en wasdom kon geven; - hoe men helder inzag, dat de bloei van den staat met den bloei der godsdienst samenhing.

Zoo ontwikkelde zich de godsvereering in Rome een tijdlang, zelfstandig, tot een schoon en goed-gesloten geheel. Met de staatkunde naauw-verbonden, hield ze met den gang daarvan gelijken tred. Aan haar grieksch-italischen oorsprong getrouw, bleef ze vrij van alle vreemde bestanddeelen. En ze was in overeenstemming met de levenswijze der oude Romeinen; - eenvoudig, niet kostbaar, en - inweêrwil van haar menigte onderdeelen - niet tijdroovend. Zelfs geschiedschrijvers uit later eeuwen, een Dionysius van Halikarnassus b. v., beweeren daarvan noch sporen te hebben ontdekt, en verheffen haar uit dien hoofde ten hemel. De schoone kunsten waren haar vreemd; - alleen de bouwkunst had zij noodig voor het oprichten van tempels en altaren. Maar afbeeldingen van de goden vond men in die oude heiligdommen niet; - een of ander zinnebeeld, in den tempel opgehangen, wees aan, welke god-

heid hier vereerd werd. Zoo was een lans het zinnebeeld van Mars, den oorlogsgod. Overigens behoeven we naauwelijks te zeggen, dat de denkbeelden, die de Romeinen in dit eerste tijdperk zich van het bovenzinnelijke vormden, noch zeer bekrompen waren. Hun godsdienstige voorstellingen stonden natuurlijk in verband met hun levenswijze, en den kring waarin ze zich bewogen. Geen wonder dus, dat wij ze noch maar alleen beschermgoden van het huisgezin, van de stad en den staat, en goden die voor de belangen van den landbouw, de veeteelt en den oorlog waakten, zien vereeren. Hun gezichtskring strekte zich noch niet verder uit.

Maar hoe bekrompen ook, en hoezeer grootendeels lippenwerk en uiterlijk plichtvertoon, de godsvereering was aan strenge voorschriften gebonden, en daardoor moet ze uit haar aard op de zedelijkheid een heilzamen, reinigenden invloed hebben uitgeoefend.

TWEEDE TIJDPERK.

VAN DE TROONSBEKLIMMING VAN TARQUINIUS PRISCUS TOT AAN HET EINDE VAN DEN TWEEDEN PUNISCHEN OORLOG (616-201 v. C.).

HET BINNENDRINGEN VAN GRIEKSCHE BESTANDDEELEN.

In de nabijheid van Rome lag de etruscische stad Tarquinii. Het schijnt, dat de komst der Tyrrheners vooral op háár invloed had uitgeoefend. Een menigte grieksche vormen, gewoonten en gebruiken schijnen toen, meer dan elders, háár muren te zijn binnengedrongen. Het gevolg was, dat van al Etrurië's steden *zij* het eerst tot eere en grootheid kwam. Haar macht en rijkdommen namen gedurig toe. Het is niet onwaarschijnlijk, dat dit aan volkplantelingen uit Korinthe moet worden toegeschreven. Ten minste, noch een tal van jaren zien we Tarquinii met die vroegtijdig reeds machtige en kunstlievende koopstad, zoo al geen rechtstreeks handelsverkeer, dan toch naauwe vriendschapsbetrekkingen onderhouden.

Zóóveel is in ieder geval zeker, dat Tarquinii aan griekschen invloed zijn opkomst en bloei te danken had.

En *die* stad zond in het begin der zevende eeuw v. C. uit

een van haar aanzienlijkste geslachten een man naar Rome, die misschien zelf een Griek van afkomst was, en in ieder geval den invloed van grieksche beschaving had ondervonden. Hij heette TARQUINIUS. Misschien hebben zijn tijdgenooten hem dien naam van de 'de Tarquiniër' gegeven, naar de plaats zijner geboorte; - 't kan óók zijn, dat geschiedschrijvers van later dagen hem zoo genoemd hebben, omdat zijn eigenlijke naam verloren was gegaan. Het doet weinig ter zake. Dat hij in Rome tot den rang van koning is opgeklommen, mogen we bekend vooronderstellen. Genoeg, het is ten gevolge van *zijne* komst, dat grieksche bestanddeelen in het leven en de godsdienst van het oude Rome zijn binnengedrongen. Het beste bewijs daarvoor is de uitspraak van Cicero, dien onvermoeiden lofredenaar op alles wat de Romeinen langs den weg van zelfstandig onderzoek hebben gevonden. Hij moet volmondig erkennen, dat met de dynastie van Tarquinius Priscus grieksche zeden, en bepaaldelijk grieksche kunst naar Rome zijn overgeplant.

Trouwens, dit laatste blijkt genoegzaam uit de overblijfselen en beschrijvingen van die menigte praalgebouwen, die aan Tarquinius hun oorsprong verschuldigd zijn. En ook de getuigenis van Varro pleit daarvoor, die verhaalt dat eerst honderd zeventig jaren na Rome's stichting het plaatsen van godenbeelden in de tempels is ingevoerd. Dit valt juist in den tijd, waarin Tarquinius koning was.

De zaak-zelf is dan ook boven allen twijfel verheven, en vindt in allerlei omstandigheden haar volledige verklaring.

Vooreerst weten we, dat de onmiddellijke naburen der Romeinen, de Samnieten, bevriend waren met de Grieken die zich in hun nabijheid op de kusten van Italië hadden neêrgezet, en daarmeê gedurig in aanraking kwamen. En aan de

andere zijde hebben onloochenbaar de Cumaners een grooten en aanhoudenden invloed ook op Rome uitgeoefend. Cumae was een grieksche volkplanting, door Euboeërs uit Chalcidike aan de golf van Napels gesticht. Het lag dus in Rome's onmiddellijke nabijheid. Dat het reeds in de derde eeuw na de stichting der stad, ja waarschijnlijk vroeger, geheel Latium en ook Rome zijn invloed heeft doen ondervinden, ligt in den aard der zaak; en feiten bewijzen het. De oudste munten van oscische steden, die men tot noch toe gevonden heeft, dragen allen een stempel die van griekschen invloed getuigt. De Romeinen kunnen hun grieksch-romeinsch alphabet, waarvan, gelijk bekend is, reeds Servius Tullius zich bediend heeft, alleen aan de Grieken van Campanië, niet aan de Tuscers, hebben ontleend. Bovendien zijn ons een menigte historische feiten opgeteekend, die zonneklaar bewijzen, dat de Cumaners en de bewoners van Latium met elkaêr in naauwe betrekking stonden. We herinneren hier slechts aan de hulp, den Aricii door de Cumaners tegen de Etruscen verleend, - aan de vriendschapsbetrekking tusschen Tarquinius Superbus en Aristodemus, den tyran (beheerscher) van Cumae, - en aan den Cumaanschen oorsprong der sibyllijnsche boeken.

We hebben noch-méér bewijzen. De schoonzoon van Tarquinius, Octorius Mamilius, beweerde dat zijn geslacht in de rechte lijn van Ulysses en Circe afstamde. Om dit te kunnen beweeren moet hij met de grieksche letterkunde, met de zangen van Homerus bekend zijn geweest. Zijne afstammelingen, de Mamiliërs, bleven voortdurend op hun munten de beeldtenis van Ulysses, hun vermeenden stamvader, stempelen. En Tarquinius Priscus, die de stad Circeji gesticht heeft, gaf haar, zooals ons uitdrukkelijk vermeldt wordt, ter eere van

Circe dien naam. In die stad bevond zich een tempel, uitsluitend aan *hare* vereering gewijd; - en men toonde er den vreemdeling een stuk, dat Ulysses er zou hebben achtergelaten. Een sterk bewijs, hoe men zich tusschen het een en het ander een onafscheidelijk verband dacht. En 't is waar, de mogelijkheid bestaat, dat men eerst in later tijd dit alles met de mythe van Circe in betrekking heeft gebracht, om zoodoende den naamsoorsprong van Circeji te verklaren. Maar van waar dan, dat we in berichten, die over deze zaak volstrekt niet rechtstreeks handelen, vermeld vinden, hoe die zelfde godin in die dagen ook in Tusculum werd vereerd? En van waar dan, dat Tarquinius - die toch overigens met de mythen van Circe niets te maken heeft - op *beide* plaatsen gelijktijdig dien invloed uitoefent? De zaak blijft een raadsel, als we niet aannemen dat de naam van Ulysses in Rome bekend is geweest. En dat kan alleen geschied zijn door middel van Cumae, op welks oudste munten wij de beeldtenis van Ulysses aantreffen, en waar de overlevering in later tijd hem in het doodenrijk heeft laten nederdalen.

Het valt dus niet te ontkennen, dat de Romeinen in de dagen van Tarquinius Priscus met de Grieken en hun italische volkplantingen in aanraking zijn gekomen, en hun invloed hebben ondervonden. Maar er schijnt zelfs bepaalde *vriendschap* tusschen hen beiden te hebben bestaan. Ten minste, de Phocensers die Massilia gesticht hebben (vóór de troonsbeklimming van Cyrus) zijn onder de regeering van Tarquinius Priscus den Tiber binnengeloopen, en hebben met de Romeinen een verbond gesloten. Dit is een feit. Ten minste, het is zoo goed als zeker, dat de vermelding der zaak uit geschiedschrijvers van Massilia door de Romeinen is overgenomen; - en dat pleit zeer voor de waarheid hunner mededeeling.

Maar nu lezen we bij Strabo met zóóvele woorden, dat de Phocensers onder de hooge bescherming der ephesische Artemis de stichting van Massilia hebben ondernomen, en daarom ook, háár ter eere, zoowel in de stad-zelf als later in hare verschillende volkplantingen tempels gebouwd. In Massilia stond haar heiligdom naast dat van den delphischen Apollo, de godheid die door al de klein-aziatische Ioniërs, en dus ook door de Phocensers, gemeenschappelijk werd vereerd. En zie! daar lezen we bij Livius, dat Servius Tullius, de opvolger van Tarquinius, den tempel van Diana te Rome op den aventijnschen heuvel heeft doen bouwen naar het model van den ephesischen, die toen reeds zeer beroemd was en om zijn schoonheid alom werd geprezen. En Strabo zegt uitdrukkelijk, dat het houten afbeeldsel der romeinsche Diana sprekend geleek op het Artemis-beeld in den tempel te Massilia. Voeg daarbij de getuigenis van Dionysius, die verklaart met eigen oogen in dien zelfden tempel de zuil noch gezien te hebben, waarop met *grieksche* karakters het verbond met de Latijnen stond uitgehouwen.

Noch meer. De Massiliensers vereerden Pallas-Athene, evenals dit in hun moederstad Phocaea gedaan werd. En nu meldt Strabo ons, dat de houten afbeeldsels dier godin in Phocaea en Massilia volmaakt overeenkwamen met het Minerva-beeld te Rome.

Dit alles bewijst zonneklaar, dat de Romeinen nu met de Grieken geregelde betrekkingen aanknoopten en den invloed van Griekenlands beschaving begonnen te ondervinden. Het bewijst, dat ook hun godsdienst en godsvereering van dien invloed niet vrij bleven. En geen wonder. Herinneren we ons maar, dat het pelasgisch element de godsdiensten der beide naties aan elkander verbond; - dat er dus aanknoopingspun-

ten bestonden, waaraan telkens nieuwe voorstellingen als van zelf zich aansloten. Daarenboven, de oude volken wisten hun goden niet zoo scherp van elkaêr te onderscheiden; - men ging op bloot-uitwendige kenteekenen af, en daardoor verwarde men dikwerf wezens met elkaêr, die niets dan den schijn gemeen hadden. En eindelijk moeten we niet vergeten, dat de Grieken sints de verhuizing der Pelasgers naar Italië met reuzenschreden waren vooruitgegaan; - dat de letterkunde en beeldende kunsten zich nu bij hen reeds tot een verbazende hoogte hadden ontwikkeld. Het kon niet anders, of de heerlijke schoonheid hunner kunstgewrochten moest op de ruwe Romeinen een oppermachtigen invloed uitoefenen. We zien het dan ook zóó gebeuren. Menschvormige afbeeldingen der goden werden nú in de tempels geplaatst, en de Romein begon zich van zijn goden geheel-menschvormige voorstellingen te maken. De oud-italische goden werden langsamerhand door de grieksche verdrongen; - Rome's godsdienst verloor meer en meer haar eigenaardig-nationaal karakter. En terwijl het kunstgevoel van den Romein door die schoone vormen werd verhoogd en gezuiverd, valt het niet te ontkennen dat ze hem dikwerf dingen voorstelden, die zijn eerbied voor de hooge goden meer en meer ondermijnen moesten.

De invoering van het grieksche letterschrift - die, gelijk we gezien hebben, omstreeks dezen zelfden tijd in Rome plaatsgreep - heeft ook op de godsdienst belangrijken invloed uitgeoefend. Want nú kreeg men gelegenheid om die registers of lijsten te vervaardigen, waarin de namen der verschillende goden, hun feestdagen, de ceremoniën aan hun eeredienst verbonden, met één woord: al de deelen der godsvereering naauwkeurig stonden beschreven, en die daarom den naam

droegen van *Indigitamenta*. En we mogen aannemen, dat met het bijeenbrengen van zulke lijsten, na de invoering van het grieksche letterschrift, niet lang is getoefd. Want het is meer dan waarschijnlijk, dat het aantal der goden en godsdienstige feestdagen in den loop des tijds reeds was toegenomen. Daardoor kon en moest verwarring ontstaan. De pontifices - aan wie het oppertoezicht over geheel de godsvereering was toevertrouwd - hadden dus uit den aard der zaak behoefte aan een boek, dat ze als leiddraad konden volgen; - waaruit ze de overheden en de priesters van minderen rang over betwiste punten konden terechtwijzen, - waarnaar ze hun doen en laten konden beoordeelen, - en waarmeê ze zich konden verantwoorden, wanneer ze hen over plichtverzuim berispten of bestraften. En zulk een leiddraad kregen ze in de *Indigitamenta*.

Van soortgelijken inhoud en strekking schijnen de rituaalboeken geweest te zijn, die we vermeld vinden als het eigendom der onderscheidene priestervereenigingen. Den oorsprong daarvan mogen we dus in die zelfde dagen stellen.

Over het geheel mag men zeggen, dat de regeering van Tarquinius Priscus voor Rome hoogst-belangrijke gevolgen heeft gehad. Ook het staatkundig leven is er door *zijn* toedoen ontwaakt. Onder *zijn* bestuur zien we den romeinschen staat - en daardoor ook de godsdienst - een bepaald-staatkundig karakter aannemen. Hij poogde eenheid van binnen en machtsvertoon naar buiten te bewerken. En 't is waar, het eerste mislukte hem. Toen hij al de leden van den burgerstaat, dat mengsel van zoo velerlei en zoo verschillende bestanddeelen, tot één ondeelbaar geheel wilde vereenigen, verzette in den persoon van den augur Navius de priesterstand zich tegen zijn voornemen; - en hij moest er van af-

zien. Maar zooveel te gelukkiger slaagde hij in de volvoering van zijn tweede plan.

Men moet namelijk weten, dat Rome's oppermacht reeds buiten de grenzen van het oude Latium erkend werd. Niet slechts het meerendeel der Latijnen, maar ook de Sabijnen, de Etrusciërs en de machtige volksstam der Aequi waren aan het gezach der Romeinen onderworpen. Het doel van Tarquinius was nu, Rome tot het waarachtige middelpunt van dat uitgestrekt gebied te verheffen. Hij wilde den luister zijner heerschappij en den roem zijner hoofdstad verhoogen. Hij wilde die cijnsbare volksstammen naauwer aan Rome verbinden; - en wel door middel van de godsdienst. Hij zocht Rome's opperheerschappij door de godsdienst te heiligen.

Om dit zijn doel te bereiken, besloot hij, op den heuvel die daaraan later zijn naam van de kapitoolsche heeft ontleend een tweede kapitool te bouwen, veel grooter en prachtiger dan het eerste. Hij had daarmeê twee dingen op het oog. Vooreerst moest dat kapitool het voornaamste heiligdom worden in den romeinschen staat; - het middelpunt, waar al de burgers zich als leden van één zelfde huisgezin kwamen vereenigen, om der godheid hun offers te brengen. Daardoor zou het de eenheid, en dus ook de macht der Romeinen versterken. En tegelijk moest het door zijn reusachtigen omvang Rome's leenmannen en naburen met ontzach voor Rome's grootheid vervullen. Zóó lag het in de ziel van Tarquinius, en in de ziel van geheel de romeinsche natie. Het bouwen van het kapitool is een bewijs, tot welk een hoogte hun macht reeds geklommen was; en een zinnebeeld, hoe godsdienst en staatkunde in Rome elkaêr de hand zouden blijven reiken om die macht steeds-verder uit te breiden. Reeds voordat de vreemde dynastie der Tarquinii den troon had

beklommen, lagen in de romeinsche natie de kiemen der staatkundige grootheid waartoe we haar later zien komen. Maar die kiemen lagen werkeloos; - de voorvaderlijke godsdienst, met haar stelsel van afsluiting, belette hun ontwikkeling. Nu echter een vreemdeling den troon beklom, had de staatkunde op de godsdienst de zegepraal behaald, en van dien oogenblik af werd de godsdienst gebruikt als middel tot uitbreiding van Rome's staatkundige macht. De godsdienst werd nu middel, en de staat doel. 't Is waar, dezen laatste zien we aan de godsdienst noch gedurig nieuwen luister bijzetten; - maar alleen om van dien machtigen hefboom zich te kunnen bedienen tot vermeerdering van zijn eigen grootheid. Ook het bouwen van het kapitool hangt dáármede samen. Dat niet de overmoed van een bouwzieken koning dat praalgebouw heeft doen verrijzen, zal wel ieder erkennen, die min of meer bekend is met het tijdvak van Rome's geschiedenis, waarin de zaak besloten, ondernomen en volvoerd is. Het kapitool is niet het gewrocht van één enkel man, maar van geheel dat tijdvak en van geheel de natie. Het is daarvan het welgelijkend beeld. Het rijst steedsverder omhoog, naarmate de staat in kracht en omvang toeneemt. Het wordt geen heiligdom, waar alleen Rome's inwoners tot de goden kunnen naderen; - en ook niet louter een bondstempel, om Rome en andere stammen met elkaêr te verbinden; - het doel is grootscher. Het kapitool wordt gebouwd, opdat het getuige van de macht waartoe Rome nu-reeds is opgeklommen, en de grootheid voorspelle, die haar in de toekomst noch wacht. Treffend zijn de woorden van Livius: 'dat Tarquinius zulk een groote uitgestrektheid gronds van het kapitool met de fundamenten heeft bedekt, waarop de tempel van Jupiter zou moeten omhoogrijzen,

alsof hij een voorgevoel had gehad van de toekomstige majesteit dier plek.' Rome was op een goeden weg.

Tarquinius werd opgevolgd door Servius Tullius (578—534). Men weet, hoe deze een geheel nieuwe staatsregeling aan den romeinschen staat heeft gegeven. Dat daardoor ook in de bestaande vormen van godsvereering veel is gewijzigd, is eveneens bekend. De godsdienst werd nu noch meer aan vaste vormen gebonden, en in noch-naauwer betrekking met het staatkundig leven der natie gebracht. Zoo kreeg *iedere* vereeniging, zoowel van geheel het volk als van zijn verschillende onderdeelen, nu haar eigen plechtigheden, heiligdommen en priesters; en telkens vóór men vergadering kon houden, werden er allerlei godsdienstige handelingen vereischt, offeranden, smeekgebeden, waarnemingen omtrent de vlucht der vogels, en een onderzoek naar den wil der goden.

De zorg echter voor al die dingen bleef toevertrouwd aan de patriciërs. Geen gelijkstelling der beide standen had er plaats. De patriciërs bleven die ze waren, een soort van tusschenpersonen of bemiddelaars tusschen de goden en den staat. Alleen-patriciërs mochten de auspiciën waarnemen en de priesterambten bekleeden. Zelfs de aanzienlijkste plebeiers waren van dat alles uitgesloten.

Overigens ontbrak het Servius Tullius waarlijk niet aan staatkundige wijsheid. Niet alleen, dat hij de Latijnen wist over te halen tot het sluiten van een bondgenootschap, waar Rome het hoofd van was; - hij wist aan dat verbond duurzaamheid te geven, door het onder de bescherming der godsdienst te stellen. De tempel van Diana op den aventijnschen heuvel verrees, opdat al de leden van den bond één gemeenschappelijk heiligdom zouden hebben.

De tweede Tarquinius (534—509), later de Trotsche bijgenaamd, is de eerste geweest die romeinsche volkplantingen heeft aangelegd. Vóór hem vinden we daarvan in de geschiedenis geen spoor. Want Ostia kan moeijelijk als een volkplanting worden beschouwd; - het was de haven van Rome, en door de natuur-zelf er naauw meê verbonden. Die volkplantingen nu van Tarquinius waren twee in getal; - de eene in Signia ter beteugeling van de Aequi, de andere in Circeji om de Volscen in bedwang te houden. Ze zijn het middel geweest, waardoor Rome's godsdienst het eerst buiten de grenzen van Rome's rijksgebied is verspreid. Want het is boven allen twijfel verheven, dat de kolonisten hun godsdienstige voorstellingen en godenbeelden en godsvereering naar hun nieuwe woonplaatsen hebben medegenomen.

Het is voorts deze zelfde Tarquinius, onder wiens bestuur de bouw is voltooid van het kapitool, waarvan alleen de grondslagen door zijn grootvader waren gelegd. Het voltooide heiligdom werd toegewijd aan de drie godheden, die als de hoogsten in den romeinschen staat werden vereerd; - aan Jupiter, Juno en Minerva. Ze kregen ieder hun afzonderlijke cel, en daarin plaatste men hun standbeeld. Tarquinius liet dit alles vervaardigen door bouwmeesters en kunstenaars uit het naburige Etrurië - dat echter zelf reeds onder griekschen invloed stond. De bouw was in etruscischen stijl begonnen; - door Etrusciërs werd hij voltooid. Zoo verhaalt Varro, dat het Jupitersbeeld uit klei of potaarde door een etruscisch kunstenaar is gevormd; - en de juistheid dier mededeeling springt ons noch meer in het oog, wanneer we bedenken, hoe geheel dat plaatsen van godenbeelden in hun tempels bij de Romeinen eigenlijk een onbekende zaak was, die ze van de Etrusciërs hebben overgenomen. Zoo weten we dat het vier-

span, waarmeê de spits van den gevel des tempels versierd was, te Veji uit leemaarde was vervaardigd. We zien hieruit, dat men in die dagen zich te Rome noch met houten en leemen standbeelden en beeldwerk vergenoegde. Dat kwam met den eenvoudigen zin en de eenvoudige levenswijze der oude Romeinen overeen. Inmiddels werd de openbare godsvereering hoe langer hoe kostbaarder en weelderiger.

Tarquinius heeft noch meer gedaan. Hij heeft de sibyllijnsche boeken voor den staat aangekocht, en een nieuwe priestervereeniging daargesteld om voor die boeken en hun verklaring te waken. Hun oorsprong ligt in het duister. Waarschijnlijk waren ze samengeflanst door een Griek uit Cumae. Ze schijnen - buiten meer andere dingen - hoofdzakelijk voorschriften bevat te hebben, hoe men zich bij onverhoopte rampen en ongelegenheden moest gedragen; - welke goden men dan moest aanroepen; - en door welke offeranden of andere middelen men hun toorn moest pogen te stillen. Voor de zelfstandigheid der godsdienst hebben ze hoogst-nadeelig gewerkt. Dat in den loop der eeuwen zooveel eerediensten van vreemde, bepaaldelijk van grieksche goden te Rome zijn ingevoerd, is voor een groot gedeelte aan die boeken te wijten.

Eindelijk is onder de regeering van dezen Tarquinius, uit hoofde van een heerschende pest, het eerste gezantschap naar Delphi gezonden; - en wel om aan den pythischen Apollo, den god der pest en der waarzeggerij, te vragen door welke middelen men die ramp kon stuiten.

Om deze en noch andere redenen stellen de overlevering en de geschiedschrijvers der Romeinen ons Tarquinius Superbus voor als een man, die de godsdienst der vaderen minachtte en vreemde goden diende.

Intusschen, Tarquinius was onbeperkt alleenheerscher, en had de macht der aristokratie reeds voor een goed doel gefnuikt. De hoogste wereldlijke en geestelijke waardigheden waren in zijn persoon vereenigd. Had zijn regeering noch eenige jaren langer geduurd, misschien zou hij toen-reeds Rome tot den machtigsten staat van Italië, ja van geheel de bekende wereld, hebben verheven.

Maar midden in zijn werkzaamheid werd hij gestuit. Een afschuwelijk misdrijf, door een zijner zonen bedreven, was oorzaak dat hij met zijn geslacht uit Rome verjaagd en de koninklijke waardigheid daar voor altijd afgeschaft werd (510 v. C.).

Rome ondervond van dien schok al de nadeelige gevolgen, èn meer dan twee eeuwen heeft het noodig gehad om zich daarvan geheel te herstellen en zijn verloren rijksgebied geheel terug te winnen.

Op de godsdienst echter heeft die verdrijving van den koning geen merkbaren invloed gehad. Voorzoover hij de hoogste priesterlijke waardigheid had bekleed, trad nu een *rex sacrificulus* (een koning voor het offeren) in zijne plaats; - en opdat de naam van koning niemand aanstoot zou geven, werd de pontifex maximus in rang *boven* hem geplaatst. De patricische geslachten, wier invloed vooral onder den laatsten koning sterk begon te verminderen, kregen nu het verlorene met woeker terug. Het bekleeden van hooge priesterlijke waardigheden werd alleen aan de patriciërs vergund. De instelling der vaderen, dat alleen personen uit den patricischen stand naar een priesterambt mochten dingen, werd hernieuwd of met dubbele strengheid gehandhaafd. En dat behoefde den patriciërs slechts weinig moeite te kosten; - want ze wisten, dat diepe eerbied voor de voorschriften der godsdienst in het

hart van iederen Romein woonde, en dat aan de juistheid van haar uitspraken niemand twijfelde. Nu *zij* aan de patriciërs dien voorrang toekende, onderwierp men zich er met vreugde aan. Nooit zouden de aanzienlijken zulk een overwegenden invloed hebben uitgeoefend, als niet werkelijk in de overige burgers de overtuiging geleefd had, dat alleen adelijke geboorte iemand het recht gaf om als bemiddelaar tusschen goden en menschen op te treden. De staatkundige macht der aanzienlijken is niets anders geweest, dan een gevolg van hun vermeende onmisbaarheid voor de godsdienst. Zoolang men bleef meenen dat zij-alleen tot de goden mochten naderen, waren ze van hun oppermacht zeker. Het moet ons dus niet verwonderen, dat de voorrechten der aristokratie zooveel eeuwen lang ongekrenkt zijn blijven voortbestaan. Te meer, daar de groote priestervereenigingen niet alleen de vrije keuze van haar eigen leden hadden, maar bovendien voor andere hooge geestelijke waardigheden de benoembare personen aanwezen.

We behoeven niet te zeggen, dat die aristokratie geen hooger doel kende dan haar eigen grootheid. De volksmenigte moest in onkunde gedompeld blijven. Alle ontwikkeling en verheldering der godsdienstige denkbeelden werkten ze tegen. Zóó alleen waren ze van hun opperheerschappij zeker. De domheid des volks was hùn macht.

Van daar, dat ze in de godsdienst allerlei bijgeloovigheden en dwaze instellingen lieten voortbestaan, die in den grijzen voortijd geen aanstoot hadden gegeven, maar haar nú ontsierden en tot spotternij aanleiding gaven. Daardoor ontnamen ze aan de godsdienst al haar bezielende kracht, en maakten haar in velerlei opzicht belachelijk. Ze vernederden haar tot een dood lichaam, zonder leven, zonder ontwikkeling.

Die toestand bleef voortduren, tot de beschaafde en ontwikkelde plebeiers de ongerijmdheid der zaak begonnen in te zien. En langsamerhand gebeurde dat. Langsamerhand werd het hun duidelijk, dat toch hooge afkomst geen volstrekt vereischte kon zijn om met de goden in nader betrekking te mogen treden en op priesterambten aanspraak te kunnen maken. In enkelen ontwaakte dat bewustzijn reeds vroeg. Telkens wanneer de patriciërs van hun geestelijke oppermacht misbruik maakten, stonden er uit het plebs mannen op, die daartegen met kracht zich verzetten. Maar die pogingen moesten mislukken, zoolang ze zich tot slechts-enkelen bepaalden. Er werd méér vereischt, zou men het eeuwenoude dwangjuk kunnen afschudden. Daartoe was samenwerking en krachtsbetoon noodig.

De wrijving en botsing echter tusschen de beide standen nam gedurig toe, en steeds hooger klom de verdeeldheid. De worsteling der partijen werd gedurig-heftiger. Er ontbrandde eindelijk strijd. De plebeiers eischten hun lang-onthouden aandeel van de hooge geestelijke waardigheden. Onder de tien-mannen, de pontifices en de augurs wilden ze ookhùn stand vertegenwoordigd zien.

Het gevolg is licht te berekenen. Hoe ongaarne de patriciërs hun hooge voorrechten ook prijsgaven; - ze moesten wel. Er was geen ander middel om de verontwaardigde volksmenigte te bevredigen. Ze zagen zich gedwongen, openlijk en plechtig te breken met een verleden, dat een leugen en een schreeuwende onbillijkheid was geweest. Ze deden dat in 300 v. C., door de uitvaardiging der ogulnische wet. Die wet hief alle onderscheid van standen voor altijd op, en gaf aan de plebeiers het recht om naar alle ambten en waardigheden te

dingen, die met de eeredienst der verschillende goden in betrekking stonden.

Die strijd tusschen de patriciërs en het plebs mag, ook in zijne gevolgen, een der merkwaardigste gebeurtenissen uit de geschiedenis des romeinschen volks genoemd worden. Aan den eenen kant is de ontwikkeling der natie er door bevorderd. Het net van bijgeloovigheden, waarin de patriciërs haar vroeger hielden vastgekneld, werd er door verbroken. Men begon in te zien, dat het alles een weefsel van leugen en bedrog was geweest. Maar het onvermijdelijk gevolg hiervan was, dat de eerbied voor de godsdienst verminderde. Er ontwaakte twijfelzucht en ongeloof. Men begon geheel met het verleden te breken. Daardoor ontstond - voor den oogenblik althans - verwarring en onzekerheid. Van daar, dat de opmerking van een hedendaagsch geschiedschrijver zeer juist is: Het valt niet te ontkennen, dat Rome zijn staatkundige grootheid hoofdzakelijk aan de opkomst van het plebs heeft te danken gehad. Maar evenmin kan het geloochend worden, dat godsdienst en zedelijkheid er in het lot der bevoorrechte standen hebben gedeeld, en door de staatkunde meer en meer zijn verdrongen. De grootheid der patriciërs en de bloei der godsdienst waren in Rome zóó naauw verbonden, dat, nu de eerste begon te tanen, ook de laatste haar luister moest verliezen. De vernietiging van de oude voorrechten der patriciërs is de eerste en eigenlijke oorzaak geweest van het verval der romeinsche godsdienstleer. Naauwelijks had het plebs zijn doel bereikt en de gelijkstelling der standen bewerkt, of de godsdienstige handelingen en verrichtingen, die men vroeger geloovig volbracht, werden uitgekreten voor doode vormen en lastige ceremoniën. De plebeiers zeiden het openlijk. En weldra kon dan ook de eene augur den ander op straat niet

meer tegenkomen, of ze begonnen onwillekeurig te glimlachen. De zaak was goed-gegaan, zoolang die wichelarij en waarzeggerij uitsluitend in handen der patriciërs was geweest. Hun belang bracht het mede, om de eigenlijke toedracht in een heilig duister te hullen. Maar dat hield nú op. Het vroeger-verborgene werd nú openbaar, en ieder begon in te zien, dat het alles een samenweefsel van leugen en bedrog was. Zoolang het tijdelijk belang eener bevoorrechte kaste het gevorderd had, was het niet moeijelijk geweest al die bijgeloovigheden in stand te houden; - maar nu die prikkel van het eigenbelang zijn kracht had verloren, werd langsamerhand de sluijer opgelicht, die over al die verborgenheden lag uitgespreid. Maar wij herhalen het, eerst langsamerhand. Nochlang nadat ze hun oude voorrechten verloren hadden, zien we de patriciërs met goed gevolg op de onkunde der volksmenigte hun berekeningen bouwen [1]. Niet op éénmaal rukte men van alle godsdienstige vooroordeelen zich los.

Inmiddels ging Rome voort, zijn macht naar buiten gedurig uit te breiden. Het hield niet op, oorlog te voeren, en al zijn oorlogen zag het met de schitterendste zegepraal bekroond. Aan zijne overwinningen scheen geen einde te komen. Zijne verwoesting door de Galliërs (390) was een voorbijgaand iets, en spoedig had het van dien schok zich hersteld. Ook de godsvereering heeft door dien inval weinig geleden. Men had de heilige voorwerpen bij tijds in den grond verborgen, en voor een gedeelte elders in veiligheid gebracht. De offerdienst en feestplechtigheden hadden geen oogenblik stilgestaan. In korten tijd was alles weder in zijn vorige orde

1 Liv. VII, 6.

hersteld, en ieder spoor der verwoesting verdwenen. Rome openbaarde nieuwe veërkracht. Was vroeger Veji reeds ingenomen en verwoest (396), nu werd het rijksgebied in een zuidoostelijke richting ook buiten de grenzen van Latium uitgebreid; - Campanië werd tot onderwerping gebracht (343). Vervolgens ontbrandde de strijd met de Samnieten, en met de volksstammen en grieksche kolonies van Beneden-italië. Kort-daarop kwam Rome op Sicilië met de Karthagers in botsing, welke oorlog spoedig door den zoogenaamden tweeden punischen oorlog (218—201) gevolgd werd.

Het spreekt van zelf, dat die uitbreiding van Rome's grondgebied op staatkunde en godsdienst beide een belangrijken invloed heeft uitgeoefend. De eerediensten namen gedurig in aantal en omvang toe. Van overwonnen steden of staten nam men sommige goden en vormen van godsvereering over; - van de Vejensers b. v. de eeredienst der koningin Juno. Om gedane geloften te volbrengen en voor uitredding uit gevaren te danken, wijdde men aan vaderlandsche goden tempels en feestdagen toe; - aan Saturnus b. v. in 497, aan Liber, Libera en Ceres in 496, aan Aius Locutius in 390, aan Mars in 387, aan Concordia in 367. Doordat men met de Grieken gedurig meer in aanmerking kwam, ging men onwillekeurig uit hun godsdienstleer allerlei dingen overnemen. Reeds in 491 had een heerschende hongersnood aanleiding gegeven tot het aanknoopen van handelsbetrekkingen met Sicilië. Toen de Romeinen hun wet der twaalf tafelen wilden maken, zonden ze vooraf gezanten naar Griekenland om in Attika Solon's wetten te onderzoeken. Bij het ontwerpen dier wet bood de Ephesiër Herodorus hun de behulpzame hand. Toen de stad eens door een pest werd geteisterd, wijdde men een tempel aan Apollo, den god der pest. Tijdens de

belegering van Veji deed men een gelofte om het tiende gedeelte van den buit, als de stad mocht veroverd worden, aan den pythischen Apollo te schenken; - en in 394 zien we daaruit een gouden mengvat vervaardigen, dat door een opzettelijk gezantschap naar Delphi werd overgebracht. Voor de beide Dioskuren, wier eeredienst de Romeinen waarschijnlijk door hun oorlogen in Beneden-italië hebben leeren kennen, bouwde men in 304 een tempel. De eeredienst van Aeskulapios nam men in 291 van de Epidauriërs over.

Dat het grieksche kunstenaars waren, van wie men zich in die dagen bediende om Rome's tempels te verfraaijen, is bekend. Zoo weten we b. v., dat in den tempel, die in 496 aan Ceres, Liber en Libera bij een plechtige gelofte was toegezegd en die geheel in griekschen stijl gebouwd werd, het schilder- en beeldhouwwerk door Damophilus en Gorgasus is aangebracht. Fabius Pictor, de schilder die den tempel van Salus met zijn kunstgewrochten versierde, is een geheeleenig verschijnsel in de romeinsche geschiedenis. Maar men ging noch verder. Men begon langsamerhand uit grieksche steden en tempels de schoonste standbeelden weg te nemen, om er Rome's heiligdommen meê op te sieren. Dat is, onder anderen, gedaan door Marcellus in den tweeden punischen oorlog, toen hij Syrakuse had ingenomen.

De nadeelige gevolgen van dit alles bleven niet uit. De godsdienstleer verloor hoe langs hoe meer haar eigenaardigromeinsch karakter. Grieksche goden dreigden langsamerhand de vaderlandsche te verdringen. Allerlei misbruiken slopen binnen. De vreemde vormen van godsvereering namen hand over hand toe. De senaat zag zich genoodzaakt tot tweemalen toe tusschen beide te treden, om aan dat alles paal en perk te stellen.

De eerste maal in 428 v. C. Er heerschte toen een geweldige droogte, en een pestziekte teisterde mensch en beest. Men zocht hulp en troost bij de voorvaderlijke goden; - men zond gebeden tot hen op en bracht hun allerlei offers; - vruchteloos. De ziekte bleef aanhouden. In wanhoop nam men nu zijn toevlucht tot vreemde goden. Gelijk het altijd gaat, er stonden valsche propheten op, die met de bijgeloovigheid van het volk hun voordeel zochten te doen, en voorgaven godspraken te hebben ontfangen, dat ieder in zijn woning allerlei nieuwe offerplechtigheden moest verrichten. En de volksmenigte geloofde hen. In alle straten en op alle pleinen - wáár ook maar een godenbeeld stond - begon ze nu vreemde, ongewone offers te brengen om den toorn der goden te stillen. Het liep zóó hoog, dat de aanzienlijken over den romeinschen staat begonnen te blozen. Toen-eerst werd aan de aedilen de verplichting opgelegd om te waken, dat alleen-romeinsche goden, en wel alleen op voorvaderlijke wijze, werden vereerd.

Een soortgelijk geval had in 215 v. C. plaats, tijdens den tweeden punischen oorlog. Ook-toen heerschte er een groote droogte, en had een geweldige sterfte plaats onder mensch en beest. Evenals vroeger zag men nu op de straten en in de tempels allerlei vreemde, ongewone offeranden en smeekgebeden verrichten. De zaak werd zóó algemeen, en zóó openlijk gedreven, dat de aandacht der overheid er op viel. Een voorstel in wettelijken vorm aan den senaat, en een beklach van staatswege was daarvan het gevolg. De aediles en de triumviri capitales werden streng berispt, omdat ze die verkeerdheden niet reeds-vroeger hadden tegengegaan. En toen ze, ten gevolge dier berisping, beproefden om die offeraars van de markt te jagen, hadden ze het bijna met hun leven bekocht. Nu droeg de senaat den stedelijken praetor de zorg

op, om het volk van die vreemde eerediensten terug te brengen; en deze maakte openlijk bekend, „dat ieder, die boeken over de waarzeggerij, gebedsformulieren, of andere schriftelijke mededeelingen bezat waarin over de godsvereering gehandeld werd, die boeken en geschriften binnen een bepaalden tijd aan hem moest uitleveren; - en dat niemand in het openbaar of op heilige plaatsen andere dan de gebruikelijke godsdienstige ceremoniën mocht verrichten."

Men moet echter uit deze beide feiten niet te véél willen afleiden. Zulke gebeurtenissen bleven noch altijd een uitzondering, en werden uitgelokt door den nood van het oogenblik. *In den regel* was en bleef men noch-altijd getrouw aan het voorvaderlijk geloof. Zoo rekende men het, tijdens den eersten punischen oorlog (249 v. C.), den consul P. Claudius Pulcher als een misdrijf toe, dat hij aan de auspicia, vóór den slag bij Drepana hem meêgedeeld, geen waarde gehecht had. Dáárdoor, meende men, had hij den slag verloren. Zoowel in dien eersten, als in den tweeden punischen oorlog heeft men geen enkele godsdienstige handeling verzuimd, waardoor men de gunst der goden voor Rome dacht te zullen winnen. Zelfs een man als P. Cornelius Scipio toonde in alles, dat hij aan de voorvaderlijke godsdienst met warmte gehecht was. Een treffend voorbeeld daarvan gaf hij in Hispanië. Aan het zeestrand strijdende, had hij aan het plotseling invallen der eb voor een groot deel de zegepraal te danken. Dit was een eenvoudig natuurverschijnsel; - maar *hij* was geloovig genoeg om het als een wonder, als een gunstbewijs der goden, bepaaldelijk van Neptunus, te beschouwen. En de senaat strafte met meêdoogenlooze strengheid degenen, die het waagden tempels van vreemde goden te plunderen in landen, waar Rome's oppergezach werd erkend. Ja, noch in 200 v. C. gaf hij den

consul Aurelius bevel om toch geen middelen onbeproefd te laten, ten einde de roovers op het spoor te komen, die het heiligdom van Persephone te Locri Epizephyrii van zijn tempelschat hadden beroofd.

Maar weldra zou het anders worden. Als Rome zijn laatsten, maar machtigsten en gevaarlijksten vijand overwonnen had, - als de inspanning van den strijd door de weelde der rust was vervangen, zouden twijfelzucht en ongeloof weldra het hoofd opsteken. Een keerpunt in de geschiedenis was ophanden.

DERDE TIJDPERK.

VAN HET EINDE VAN DEN TWEEDEN PUNISCHEN OORLOG TOT AAN DE ALLEENHEERSCHAPPIJ VAN AUGUSTUS (201-30 v. C.).

HET TIJDPERK VAN TWIJFELZUCHT EN ONGELOOF.

Het is een waar woord, dat het verval der openbare godsvereering, de verflaauwing van den godsdienstzin bij de volken, de eerste en eigenlijke bron der staatsomwentelingen is. Waar het ongeloof wortel schiet, daar zijn weinige jaren voldoende om den staatkundigen toestand eener natie geheel van gedaante te doen veranderen. Ook de geschiedenis van Rome heeft het treffend bevestigd.

Naauw was Karthago overwonnen; - naauw had de slag bij Zama de zegepraal der Romeinen beslist; - of de zaden van twijfelzucht en ongeloof schoten te Rome welig op. Het ging, zooals het *altijd* gaat. Rome had nu geen enkelen vijand meer te vreezen; - het had een tal van landen aan zijn zegekar gekluisterd; - het zag zijn langen en moeitevollen strijd met de schitterendste uitkomst bekroond; op de *in*spanning volgde nu *ont*spanning, op de geest*verheffing* nu geest*verslapping*. Rome kon zijn eigen grootheid niet dragen.

De weelde nam toe met de beschaving, en met de weelde het ongeloof. De eenvoudige, kinderlijke godsdienst der vaderen verloor meer en meer haar bekoorlijkheid. Men begon aan haar uitspraken te twijfelen en met minachting op haar neder te zien. Men begon ongeloovig te worden.

Op zich-zelf beschouwd, verdient dit echter geen afkeuring. Het valt niet te ontkennen, de godsdienst van het oude Rome was hoogst-bekrompen en gebrekkig. Haar voorstellingen van het bovenaardsche waren zóó grof-zinnelijk, - haar vormen van godsvereering zóó ongerijmd, - haar voorschriften en ceremoniën door zóóveel bijgeloovigheid ontsierd, - dat haar ondermijning en bestrijding in het belang der menschheid wenschelijk was. De grond moest bereid worden om het edele zaad te ontfangen, dat er weldra in zou worden overgeplant. Het oude moest wegvallen, om plaats te maken voor het nieuwe. De menschheid kon niet stilstaan op de baan der ontwikkeling. Daarom kunnen we het op ons standpunt niet anders dan toejuichen, dat de Romeinen de banden, waarmeê die doode, verstorven godsdienst hen omkneld hield, hebben verbroken en de baan der ontwikkeling moedig betreden.

Maar een geheel andere vraag is het, of dat alles voor den bloei van den *romeinschen staat* heilzaam gewerkt heeft, en of die overgang van het oude tot het nieuwe zonder schokken kon geschieden. Beide die vragen moeten zonder eenigen twijfel ontkennend worden beantwoord. Aan zijn oude staatsregeling was Rome zijn macht en grootheid verschuldigd; - maar die staatsregeling stond met de godsdienst in een onafscheidelijk verband. Aan beide had het evenveel te danken; - aan de godsdienst niet het minst. Zou het die godsdienst nu prijsgeven? Men gevoelt het, er moest strijd ontstaan. Zou men de goden verlaten, door wier hulp de

vaderen in hun oorlogen waren gesterkt? Zou men breken met het grootsch verleden? Daarenboven, als het oude eenmaal vernietigd was, wàt zou er voor in de plaats treden? De botsing kon niet uitblijven.

En hoe verder de gezichtskring der Romeinen zich uitbreidde, hoe sterker ook de twijfelzucht in hun boezem ontwaakte. Het lag in den aard der zaak, en de geschiedenis van dit tijdperk bewijst het. Ze hadden tijdens hun oorlogen met de Karthagers allerlei nieuwe landen gezien; - ze waren met een menigte vreemde volken in aanraking gekomen, en hadden er zeden, gewoonten en instellingen ontmoet, die hun vroeger onbekend waren. Ze waren onwillekeurig begonnen, ze met de hunne te vergelijken. Ze hadden leeren inzien, dat daarin noch veel kon verbeterd worden. Het gevolg was, dat, ja, hun stelsel van hoogmoedige afsluiting wegviel, maar tegelijk hun eigenaardig-romeinsch standpunt verloren ging.

Hier kwam noch iets bij. Op Sicilië hadden ze grieksche beschaving, grieksche letterkunde, grieksche kunst leeren kennen, in al haar heerlijkheid. Ze hadden er de grootheid dier merkwaardige natie leeren bewonderen. Maar we weten óók, dat de Grieken van die dagen het kinderlijk geloof der vaderen reeds-lang hadden verlaten. Hun wijsgeeren hadden reeds-lang een tal van boeken geschreven, waarin het bestaan der goden betwijfeld, ja ontkend werd. Hun dichters hadden de godenwereld reeds-lang tot een speelbal hunner verbeelding en een voorwerp hunner spotternij vernederd. Reeds-lang waren in Griekenland de goden van hun hoogen zetel afgestort. Men had het openlijk durven beweeren, dat ze eigenlijk menschen waren, die op aarde geleefd hadden; - maar dat het nageslacht, van eerbied voor hun groote daden doordrongen, hen tot den rang van goden verheven had. Die smetstof

van het ongeloof werd nu door de Grieken aan de Romeinen meêgedeeld. Dat ging natuurlijk langsaam. In den beginne zullen deze laatsten zich verwonderd hebben, dat het bliksemvuur van Jupiter dien verregaanden euvelmoed niet strafte. Maar allengs hield die verwondering op. Ze begonnen er meer en meer meê verzoend te worden. En het einde was, dat ze ook hun eigen godsdienst en godsvereering als een wespennest van fabelen begonnen te beschouwen. De eerbied werd vervangen door minachting.

Reeds vóór het einde van den tweeden punischen oorlog openbaren zich de eerste sporen van zulk een veranderde denkwijze. Het was in 205 (v. C.). P. Cornelius Scipio had Hispanië ten onder gebracht, en werd nu overgeplaatst op Sicilië. Dáár gekomen, vatte hij het voornemen op, om naar Afrika over te steken en op Karthago-zelf een aanval te wagen. Nadat er lang in den senaat over de zaak beraadslaagd was, werd hem de vergunning daartoe geschonken. Met allen spoed rustte hij nu een leger en een vloot uit. Maar zie! daar verspreiden zich op eens in Rome allerlei zonderlinge geruchten over de levenswijze van den opperbevelhebber. Men verhaalt, dat hij op en neder gaat met grieksche wijsgeeren, - dat hij onophoudelijk met hen aan het redetwisten is, - dat hij zich bezig houdt met de beoefening der grieksche letterkunde, - in één woord: dat hij in zijn manier van doen en zijn meer heeft van een Griek dan van een Romein. Er wordt uit den senaat een commissie afgezonden om de zaak te onderzoeken. En 't is waar, die afgevaardigden brachten bij hun terugkomst de geruststellende tijding mede, dat zoo *die* veldheer Karthago niet innam, *niemand* het ooit zou doen. Maar dit neemt niet weg,

dat die geruchten-zelf voor een groot deel waarheid behelsden. Scipio en onderscheiden andere jonge Romeinen waren op Sicilië met Grieken in aanraking gekomen, die zij om hun meerdere kennis en beschaving hadden leeren hoogachten en liefhebben. Daardoor kregen ze natuurlijk een zekere voorliefde voor grieksche zeden en gewoonten. En 't was alleen de vernieuwde uitbarsting van den oorlog, die den verderen voortgang dier richting, voor den oogenblik althans, stuitte.

Maar bij het einde van den oorlog werd die hinderpaal opgeheven, en de gevolgen lieten zich weldra gevoelen.

Scipio telde onder zijn vrienden ook ENNIUS, een man die in de geschiedenis der romeinsche letterkunde een eervolle plaats beslaat. Hij was geboren te Rudiae in Campanië. Na op de wijze der Grieken zich in de wijsbegeerte en welsprekendheid geoefend te hebben, had hij zich naar Rome begeven, en was daar opgetreden als dichter in de latijnsche taal. Met dat doel vertaalde hij voortbrengselen der grieksche letterkunde; - voornamelijk treurspelen. Die treurspelen werden openlijk ten tooneele gevoerd. Er kwamen natuurlijk een menigte uitdrukkingen in voor, die de dichter aan de handelende personen in den mond had gelegd omdat het karakter, dat ze voorstelden, dit vorderde; - maar die overigens met de heerschende godsdienstbegrippen in lijnrechten strijd waren. Zoo liet ENNIUS (waarschijnlijk in den Telamon) een zijner personen beweeren, dat de goden, ja, bestaan, maar dat ze zich niet bekommeren om de handelingen der menschen.

ENNIUS schreef voorts - eveneens in het latijn - een wijsgeerig leerdicht over de begrippen, die de Pythagoreërs omtrent de Godheid, de natuur en de ziel ontwikkeld hadden.

Het was een navolging van den griekschen dichter Epicharmus, die op Sicilië geleefd heeft. Uit de weinige brokstukken, die ons bewaard zijn gebleven, blijkt, dat hij daarin de stellingen der Pythagoreërs als de zijne heeft voorgedragen. Zoo beweert hij daarin, onder anderen: dat er twee eeuwige beginselen zijn, een stoffelijk en een geestelijk, waarvan het eene op de aarde t' huis behoort (de elementen), en het andere het zonnelicht is. Dit laatste nu is de Godheid (Jupiter), en alle geest en alle leven zijn uitstralingen van die goddelijke kracht, die de stoffelijke wereld bezielt en doordringt.

Door deze zijn verzen maakte Ennius de Romeinen met de grieksche mythologie en de grieksche dichters bekend. Het noodzakelijk gevolg daarvan was, dat men ook in Rome over de Godheid en haar betrekking tot de wereld begon na te denken. En dat door dit laatste de heerschende godsdienstbegrippen ondermijnd werden, behoeven we niet te zeggen.

Maar verderfelijker dan dit alles was het voor de godsdienst der vaderen, dat ENNIUS het beruchte werk van Euhemerus ging vertalen, waarover we in de geschiedenis der grieksche godsdienstleer uitvoerig hebben gesproken. En dàt niet alleen. Hij bracht het over in versmaat, zoodat het boek reeds door zijn aangenamen vorm een tal van lezers moest lokken. En was hij noch *vertaler* gebleven. Maar neen! de getuigenis van Cicero en onderscheiden fragmenten bewijzen, dat hij de grondstellingen, van Epicharmus zoowel als van Euhemerus, heeft overgenomen en als de zijne verkondigd. Al beweeren dan ook sommigen dat het zijn *doel* niet geweest is, het voorvaderlijk geloof te ondermijnen, het doet weinig ter zake. Ze beroepen zich daartoe op zijn *Annales* of Jaarboeken der romeinsche geschiedenis, waarin hij de overleveringen van het voorgeslacht onveranderd heeft weêr-

gegeven. We gelooven het gaarne. Maar dit neemt niet weg, dat zijn vertaling van Epicharmus en Euhemerus, 'tzij dan bedoeld of onbedoeld, in Rome voor het ongeloof den weg heeft gebaand. Die beide boeken hebben in veler harten het zaad der twijfelzucht gestrooid, welks ontkieming den val der romeinsche godsdienstleer *moest* na zich slepen. Ze hebben op de beschaafden en ontwikkelden een onbegrijpelijken invloed uitgeoefend, en aan hun godsdienstige voorstellingen een geweldigen schok gegeven. De oorzaak daarvan lag gedeeltelijk in den naam van hun bewerker; - Ennius had als letterkundige te Rome groot gezach. Maar toch niet het minst werkte daar hun inhoud toe mede, die tegen de heerschende godsdienstbegrippen lijnrecht indruischte. De Romein was gewoon, zich zijn goden voor te stellen als hoog boven deze aarde verheven, en met diepen eerbied voor hun oppermacht vervuld. Nooit zou hij het gewaagd hebben, hun ongepaste dingen toe te dichten. En zie! daar trad eensklaps ENNIUS op met de beweering, dat die goden niets anders waren dan menschen en natuurkrachten aan wie het voorgeslacht uit eerbied of onkunde den rang van goden had toegekend. Hij schilderde den Romeinen Griekenlands godenwereld in al haar bekoorlijkheid; - die menschvormige wezens, wier dartel zingenot en onnavolgbaar schoon door Griekenlands bewoners om strijd werd nagestreefd. Hij maakte hen bekend met de historische en wijsgeerige onderzoekingen, door de Grieken naar het wezen en den oorsprong hunner goden ingesteld. Dat was alles voor den Romein nieuw en vreemd, en maakte daardoor een des te dieper indruk op hem. Voor den Romein was de godenwereld in een heilig duister gehuld. 't Was geen spel der verbeelding, maar waarachtige eerbied voor de onzichtbare beheerschers der aarde, die hem tot erkenning dier

godenwereld had gebracht. Van daar die geheimzinnige sluijer, die over haar eigenlijk wezen lag uitgespreid. Die sluijer werd nú eensklaps weggerukt. Uit hun verborgen hemelspheer werden de goden nú eensklaps in het gebied van het zienlijke en zinnelijke overgebracht. Het gevolg kon niet uitblijven. De Romein beschouwde alles uit een praktisch oogpunt. Daarom lachte de godenwereld van den Griek met haar weelderig zingenot, en Griekenlands kunst en Griekenlands wetenschap hem aan. Maar het kostbaar erfgoed der vaderen bracht hij er aan ten offer. Zijn eerbied voor de zedelijke verhevenheid der goden ging verloren.

Dit alles had natuurlijk invloed, ook op de naleving van de voorschriften der godsdienst. Had men vroeger zich daaraan angstvallig gehouden, nú begon langsamerhand die naauwgezetheid te verminderen. Reeds vóór den eersten punischen oorlog ontdekken we er sporen van; maar het bepaalde zich toèn-noch tot slechts enkelen. Spoedig echter werd het algemeen in geheel den beschaafden stand. Men begon op die instellingen van het voorgeslacht met een oog van minachting neêr te zien. Het was met tegenzin, dat men al die ceremoniën bleef vervullen. Ze hadden haar eigenlijke kracht en beteekenis verloren. Haar opvolging was een hinderpaal geworden voor zoovelen, die in den oorlog het middel zagen om hun roemzucht te bevredigen of geld en goed zich te verwerven. Sints Karthago's onderwerping was het getal van dezulken verdubbeld. Terwijl dus de staat de godsdienstige gebruiken en instellingen der vaderen met strengheid bleef handhaven, was het geestelijk recht een knellend juk geworden voor de personen die aan zijn harde bepalingen gebonden waren. Daarom kan het ons niet verwonderen, dat ze van dat knellende juk zich poogden te bevrijden. Het ver-

schil der tijdsomstandigheden van vroeger en nú gaf hun zelf daar aanleiding toe. En het verlangen der volksmenigte om ook in geestelijke zaken haar oppermacht te doen gelden, werkte hun streven in de hand. De senaat deed in zulke geestelijke processen ongaarne uitspraak en onderwierp ze in den regel aan het oordeel der volksmenigte. En de beslissing dezer laatste was bijna altijd van *dien* aard, dat men zien kon, hoe ze het gezach van den opperpriester niet rechtstreeks wilde aanranden, maar hoe ze toch de ongehoorzaamheid der priesters, wie zij-zelf tot wereldlijke ambten geroepen had, zoo strafschuldig niet vond.

Men zal begrijpen, dat die algeheele omkeering in het godsdienstig bewustzijn der natie eerst-trapsgewijze tot stand is gekomen. Dat ze onvermijdelijk werd, daarvan is de eerzucht der aanzienlijken de aanleidende oorzaak geweest. Het blijkt namelijk, dat deze laatsten den invloed van bloedverwanten en vrienden onder de geestelijkheid hebben gebruikt om - tegen alle wet en regel in - jeugdige leden van hun geslacht tot gewigtige priesterambten benoemd te krijgen. Reeds ten tijde van den tweeden punischen oorlog gebeurde dit een- en andermaal. Toèn echter was de verkiezing van een jongmensch tot priester noch een groote zeldzaamheid, en werd als iets buitengewoons in de annalen vermeld; - eerst *na* het einde van dien oorlog zien we dergelijke voorvallen zich telkens herhalen. Maar verbeeld u! jongelingen met een krachtvollen, vurigen, eerzuchtigen geest in een stad als Rome, waar een tal van zegeteekenen van onsterfelijken krijgsroem getuigde. Verbeeld u, dat geestelijke eerambten en het bestudeeren van duizenderlei ceremoniën dezulken moesten schadeloos-stellen voor de eerekransen, die op het gebied der staatkunde of in den strijd tegen den vijand hun

tegenblonken. Het was immers onmogelijk. En wat was hiervan het gevolg? Dat zij de dorre oorkonden van het geestelijk recht ter zijde legden, en in den maalstroom van het maatschappelijk leven de verwezenlijking zochten hunner schitterende uitzichten. Deden zich daartegen uit den aard der zaak bezwaren op, middelen om ze uit den weg te ruimen waren altijd te vinden.

De verderfelijke invloed van dit alles liet zich weldra gevoelen. De voorvaderlijke godsdienst, vroeger zoo hoog in eere, kwam meer en meer in minachting. De kennis van het geestelijk recht ging gedeeltelijk verloren. Het priesterambt kreeg een geheel-wereldsch karakter. De instandhouding van geestelijke waardigheden waaraan het vrome voorgeslacht de eeredienst der hoogste goden verbonden had, werd eerlang als onnoodig en onmogelijk beschouwd.

Zóó ging het in de hoogere standen. Maar ook de volksklasse bleef van de besmetting niet vrij. Ook onder de volksklasse ontkiemden meer en meer zaden van twijfelzucht en ongeloof.

Verschillende dingen hebben daartoe samengewerkt. Zoo begon men, reeds kort na het einde van den eersten punischen oorlog, de romeinsche letterkunde te verrijken met vertalingen van grieksche blijspelen (de zoogenaamde *comoedia palliata*). Het schijnt 't eerst gedaan te zijn omstreeks 240 v. C. door LIVIUS ANDRONICUS, een man - naar men meent - uit Tarente afkomstig. Dat het romeinsche treurspel aan hem zijn oorsprong te danken heeft, is bekend; - maar men beweert, dat ook dit vreemde blijspel door hem op romeinschen bodem is overgeplant. Men heeft hiervoor echter minder stellige bewijzen. Kort na hem leefde PLAUTUS (gestorven in 184

v. C.), die evenmin als zijn voorgangers de goden spaarde. Gedurig stelde hij hen in een belachelijk daglicht; - gedurig liet hij hen onzedelijke daden bedrijven of goedkeuren; - hij vierde zijn spotlust den vrijen teugel en ontzag ook het heiligste niet. En TERENTIUS (gestorven in 159) drukte geheel het voetspoor van den Griek Menander. De enkele stukken, die we noch van hem overig-hebben, bewijzen dat zonneklaar. Gedurig treden daarin jonge wellustelingen ten tooneele, die ter verontschuldiging van hun uitspattingen en losbandigheden zich beroepen op de zedeloosheid der onsterfelijken. Dat zulke dingen op de onontwikkelde volksmenigte een allerverderfelijksten invloed uitoefenden, behoeven we niet te zeggen. De goden werden zoodoende het voorwerp van baldadigen spot, en alle gevoel van zedelijkheid werd er door verdoofd.

In de oudste treurspelen schijnen soortgelijke dingen te zijn voorgekomen; - hierboven, toen we over ENNIUS handelden, deelden we er reeds een paar proeven van mede. Ook in die treurspelen werd telkens met de goden gespot, hun handelwijze veroordeeld, hun aanwezen ontkend, al naardat de rol der verschillende personen het medebracht. En onwillekeurig werd men daardoor aan het hooren van zulke dingen gewend.

En dan al de liefdesgeschiedenissen, die de Griek aan zijn goden had toegedicht! Men kan begrijpen, met welk een gretig verlangen die werden aangehoord. Maar was de Romein in staat, om den zin er van te vatten? Bleef hij het onderscheid in het oog houden, dat er tusschen die spelingen der dichterlijke verbeelding en de kern der godsdienst bestond? Herinnert u hoe de Grieken-zelf daartoe niet in staat waren, en het zal u niet verwonderen dat we die vraag ontkennend beantwoorden.

Maar nu zal het u ook niet langer verwonderen, dat een

man als Cato de oude, die aan de voorvaderlijke instellingen met warmte verkleefd was, tegen het binnendringen van Griekenlands beschaving en letterkunde met zooveel heftigheid uitvoer. Ieder, die de gevolgen van de vriendschapsbetrekkingen der beide volken met zooveel juistheid had voorzien, zou - wanneer hij ten minste prijs-stelde op godsdienst en zedelijkheid - gedaan hebben als hij. Met recht ijverde hij voor de eenvoudigheid en vroomheid der oude Romeinen, en wilde ze niet verdrongen zien door Griekenlands weelde en Griekenlands ongeloof. De ervaring heeft bewezen, dat het waar was, wat hij aan zijn zoon schreef: „Geloof mij! ik voorspel het u met onfeilbare zekerheid, als dat volk (de Grieken) ons met zijn letterkunde bekend maakt, zal het alles verpesten."

En toch moest die zelfde Cato voor den tijdgeest bukken. De kennis der grieksche taal, het lezen van grieksche boeken werd zóó algemeen, dat...... Cato noch in hoogen ouderdom grieksch ging leeren.

Hoe meer de godsdienst verviel, hoe meer ook de zedeloosheid toenam; het een werkte het ander in de hand. Tijdens de oorlogen in Macedonië en Syrië nam de Romein van de ontzenuwde Grieken en verwijfde Aziaten hun ondeugden over. Eerediensten als de geheimzinnige Bacchusfeesten, waar de schandelijkste ontucht werd gepleegd, kwamen nu te Rome in zwang. De invloed daarvan deed zich weldra gevoelen. Walgelijke ziekten braken uit. Dingen, te schandelijk om te noemen, kwamen aan de orde van den dag. De schaamteloosheid ging alle perken te buiten. De smetstof verspreidde zich zóó algemeen, dat in 186 v. C. de senaat met zijn macht tusschenbeide moest treden ter beteugeling van de

verregaande onzedelijkheid. Hij was zelfs genoodzaakt, ten afschrikkend voorbeeld enkelen met den dood te straffen.

In die zelfde dagen (181 v. C.) - en dat is een nieuw bewijs der toenemende ongodsdienstigheid - had de zoogenaamde ontdekking der boeken van Numa plaats. Men beweerde namelijk, die boeken gevonden te hebben. Dat ze onecht en ondergeschoven waren, behoeven we niet te zeggen. En hun inhoud heeft ongetwijfeld ondermijning of bestrijding der bestaande godsdienst ten doel gehad. De handelwijze van den praetor, toen de boeken aan zijn oordeel waren onderworpen geworden, bewijst dat zonneklaar. Hij verklaarde bereid te zijn om met eede te bezweeren, dat men die boeken niet eens mocht bewaren, veel-minder lezen. De senaat nam dan ook het besluit, dat ze ongelezen verbrand moesten worden. „Want de vaderen" - zegt Valerius Maximus, bij gelegenheid dat hij deze gebeurtenis mededeelt - „wilden niet, dat in dezen staat een boek zou bewaard worden, waardoor de gemoederen der menschen van de dienst der goden afkeerig zouden worden."

Vraagt men overigens, waaraan het toch moet worden toegeschreven, dat de Romeinen van hun angstvallige gehechtheid aan het oude meer en meer zijn afgebracht; - en vooral, hoe ze er toch toe gekomen zijn om de godsdienstbegrippen der vaderen te laten varen; - we antwoorden: in *dit* tijdperk heeft de grieksche wijsbegeerte daartoe het meest bijgedragen. Verschillende dingen werkten samen, om haar juist in deze dagen bij de Romeinen bekend en bemind te maken. De Romeinen kwamen gedurig in grieksche steden, waar de wijsbegeerte bloeide; - en ze lazen de wijsgeerige schriften der Grieken. Daarbij, sommige wijsgeeren verlieten, gedeeltelijk uit eigen beweging, soms ook op verzoek van aanzienlijke

Romeinen, Griekenland en vestigden zich te Rome. Zoo hebben we vroeger reeds gezien, dat P. Scipio met grieksche wijsgeeren omging. Zoo verzocht Aemilius Paulus, toen hij Perseus overwonnen had (168 v. C.), den Atheners hem een wijsgeer te zenden als opvoeder zijner kinderen; - terwijl hij er de naïeve voorwaarde bijvoegde, dat hij tegelijk schilder moest zijn, om de schilderijen te kunnen vervaardigen, die bij zijn zegetocht moesten dienen. Zoo kwam in 159 de stoïcijn Crates als afgezant van Attalus, den koning van Pergamum, te Rome; - en daar hij het ongeluk had er zijn been te breken, was hij genoodzaakt er vrij lang te blijven, en hield in dien tusschentijd voordrachten over de stoïsche wijsbegeerte, die uit haar aard voor de Romeinen veel aantrekkelijks moest hebben. Zoo zond vier jaar later (in 155) Athene een gezantschap, om ontheffing van de opgelegde geldboete te vragen. Het bestond uit de hoofden der drie wijsgeerige scholen, welke in die dagen te Athene bloeiden; - namelijk Carneades den vertegenwoordiger der Akademie, Diogenes den Stoïcijn, en Critolaus den Peripateticus. Terwijl de senaat over hun verzoek aan 't beraadslagen was, hielden *zij* voor de jonge Romeinen openlijke voordrachten, waar zoovelen samenstroomden dat men in den senaat de zaak bedenkelijk begon te vinden. Op aanraden van M. Porcius Cato verhaastte men de beraadslagingen, om te maken dat ze toch zoo spoedig mogelijk de stad weêr verlieten. Maar wat baatte dat? Een man als Scipio Africanus bleef met den stoïcijn Panaetius en den wijsgeerig-ontwikkelden Polybius op-en-neêr gaan. Laelius, Q. Laelius Tubero en Q. Mucius Scaevola deden eveneens. Vergeefs beval de senaat in 161 den stedelijken praetor, om de grieksche wijsgeeren uit de stad te verwijderen. De aanzienlijken gingen voort, den om-

gang met Grieken te zoeken; - we zouden een geheele lijst van namen kunnen meêdeelen, tot op Augustus toe. De gevolgen daarvan bleven niet uit. Griekenlands verlichting, vrijzinnigheid en twijfelzucht drong gedurig-meer onder de aanzienlijke Romeinen door, maar ze werden ook gedurig-meer vervreemd van de overgeleverde godsdienstbegrippen. Men begon zonneklaar in te zien, dat de voorvaderlijke godsdienst op een valschen grondslag rustte en geen toetsing aan het redelicht kon verduren.

Hoe algemeen de onverschilligheid voor de goden en hun vereering reeds geworden was, is treffend gebleken in de buitenlandsche oorlogen, die de Romeinen in die dagen gevoerd hebben. Was het in het begin van dit tijdperk Q. Fulvius Flaccus door den senaat noch zeer euvel geduid, dat hij van den tempel der lacinische Hera in Beneden-italië de marmeren dekplaten had laten wegnemen, om er den tempel meê te versieren, dien hij aan de Fortuna der ridders (*F. equestris*) had toegezegd; - nú ontzag men zich niet langer, in de steden van den vijand de tempels te plunderen, en het heilige vaatwerk, de dankbewijzen voor uitreddingen, den tempelschat, de godenbeelden, met één woord: alles er uit weg te rooven. En in den beginne ging men ten minste noch met eenige gematigdheid te werk; - men wilde alleen aan de zegepralen te Rome meer luister bijzetten en er de pleinen en tempels verfraaijen. Na de overwinningen, op de koningen van Macedonië en Syrië, alsmede op de Grieken behaald, strekte zich de roofzucht reeds verder uit; - Rome's zuilengangen en heiligdommen werden opgevuld met de meest-verschillende voortbrengselen van Griekenlands kunst. Maar de heilige voorwerpen werden in Rome ten minste noch-altijd tot heilige doeleinden gebruikt. In den achaïschen oorlog zien

we dat geheel ophouden. Nú treden de Romeinen als kunstliefhebbers op. Maar nu beginnen de veldheeren ook voor eigen rekening te rooven. Daarbij zien ze zich uit geldgebrek dikwerf gedwongen om te doen wat Sulla in Griekenland deed, en uit rijke tempels den tempelschat weg te nemen. En de stadhouders in de provinciën sluiten de rij op een waardige wijze. Men kent de geschiedenis van Verres. Het is volstrekt geen lichtvaardige onderstelling, dat de meeste stadhouders waren zooals hij.

En als verontschuldiging voor dit alles zou men noch kunnen aanvoeren, dat het in de provincies gebeurde, op verren afstand van Rome. Maar in de burgeroorlogen, die kort-daarop uitbarstten, zien we binnen Rome, dat onderscheiden malen door de verschillende partijen wordt ingenomen, hetzelfde gebeuren.

Een Sulla en een Marius eerbiedigden ook het heiligste niet. Vergeefs zochten de personen, die zij vogelvrij-verklaarden, een toevluchtsoord in tempels; - vergeefs klemden ze aan den altaar zich vast; - het redde hen niet van den dood. Caesar ontzag zich niet, uit den tempel van Saturnus de gelden der schatkist weg te nemen. Antonius en Octavianus volgden zijn voorbeeld. Niets was veilig meer: ook het eerbiedwaardigste werd onder de voeten vertreden. Een Saturninus zien we boven alle voorschriften der godsdienst zich euvelmoedig verheffen. Sulla's verkiezing tot praetor geschiedt met de grootste lichtvaardigheid. Een man als Clodius, die romeinsche Alcibiades, durft het huis van Caesar, terwijl daar door vrouwen de geheimzinnige eeredienst der Bona Dea gevierd wordt, vermomd binnensluipen om er met Caesars gemalin overspel te plegen. Diezelfde Clodius heeft de onbeschaamdheid om op de puinhoopen van Cicero's woning een tempel voor de vrijheid te bouwen en daarin het standbeeld te plaatsen van... een be-

faamde lichtekooi. En - onder meer andere wetsvoorstellen - waagt hij het (58 v. C.) er een te doen, waarbij het verboden wordt om langer uit de waarneming van het hemelgewelf auspiciën af te leiden. Van de auguratie, die vroeger bij de verkiezing van overheidspersonen plaats had [1]), is slechts een schaduw overgebleven. Onderscheiden priesterambten blijven onvervuld; - zoo heeft b. v. de eeredienst van Dijovis geen eigen priester meer. Julius Caesar bekommert zich bij geen enkele onderneming, in vrede zoomin als in oorlog, om de auspiciën, en stoort zich niet aan den augur, zelfs in het beslissendste oogenblik van zijn leven. Bij Sallustius (gestorven in 35 v. C.) hooren we dienzelfden Caesar het geloof aan onsterfelijkheid voor een dwaasheid uitkrijten en hem door den jongeren Cato uit dien hoofde hemelhoog prijzen. Alle banden van gehechtheid aan de voorvaderlijke godsdienst zijn blijkbaar verbroken.

En het allerergste was, dat de Romein nú ook ophield zijn zedelijke en staatkundige grootheid in het handhaven der voorvaderlijke staatsinstellingen te zoeken. Vroeger had hij dat altijd gedaan, en daardoor waren twijfelzucht en ongeloof tot noch toe binnen zekere grenzen gehouden. Dat hield nú op. De burgeroorlogen hadden ook dien laatsten dam doen wegvallen. Ze hadden den band verbroken, die vroeger de onderscheiden leden van den staat tot één geheel hield vereenigd. De instellingen der vaderen, de oude staatsinrichting, aan wier langdurige handhaving Rome zijn macht en grootheid moest dankweten, werden nú zelfs-*vormelijk* niet meer geëerbiedigd.

En daarbij, zoo als altijd, waren ongeloof en bijgeloovig-

---

1) Dionys. Hal. II, 6.

heid dikwerf in één persoon vereenigd. Zoo was b. v. een Sulla bijgeloovig van aard. Zoo zien we een Caesar, terwijl hij op het kapitool zijn schitterenden zegetocht viert, de trappen van den Jupiterstempel opkruipen. Ook hield men niet op, gedurig nieuwe tempels te bouwen; - zelfs aan een Caesar zien we na zijn vermoording den godenrang toekennen. Maar vooral-één ding is opmerkelijk. Terwijl de onverschilligheid voor de godsdienst hand over hand toenam, werden allerlei vreemde eerediensten uit Griekenland, Egypte en Azië naar Rome overgebracht; - en vooral *geheime* eerediensten. Het eerste kan ons niet verwonderen, wanneer we bedenken hoe Rome nu de wereldstad was, waar menschen uit de meest-verschillende landstreken en met de meest-verschillende vormen van godsvereering samenstroomden. En het tweede vindt zijn verklaring in den aard der menschelijke natuur; - juist door het toenemend ongeloof was in zoo menig gemoed de behoefte aan gemeenschap met Hooger wezens ontwaakt, en juist dat vreemde en geheimzinnige was - meende men - in staat om die behoefte te bevredigen. Daarbij, men streefde in die dagen naar zingenot, en ook-dáártoe boden die vreemde eerediensten verreweg de meeste gelegenheid aan. Al die dingen samen zijn de oorzaak geweest, dat de eeredienst van Isis, van Osiris, van Astarte, van Ananitis, van Cybele en Mithras te Rome werden ingevoerd.

De gevolgen zijn licht te berekenen. De grofste bijgeloovigheden werden als onfeilbare waarheid aangenomen. De grondslagen van geheel het godsdienstig en maatschappelijk leven waren ondermijnd. De romeinsche staat scheen zijn val nabij te zijn, wanneer niet spoedig aan de schaamtelooze loszinnigheid en het verregaand ongeloof paal en perk werd gesteld.

Maar *hoe?* Welke *middelen* moest men gebruiken, om de twijfelzucht te breidelen? Daaromtrent waren natuurlijk verschillende gevoelens in omloop. Velen waren van oordeel, dat de staat met zijn gezach tusschen beide moest treden, en wachtten dáárvan heil. De staat - zoo meenden ze - was in zijn eigen belang verplicht, de voorvaderlijke godsdienst, hoe gebrekkig of verwerpelijk ze ook wezen mocht, in stand te houden en tegen de aanvallen der nieuwigheidzoekers te verdedigen.

Tot het getal van dezulken behoorde b. v. de pontifex Q. MUCIUS SCAEVOLA. Zijn redeneering was hoogst-eenvoudig. Dat een godsdienst zich uit 's menschen eigen gemoed, uit zijn gevoel van verwantschap met een Hooger wezen zou kunnen ontwikkelen, zelfs de gedachte dááraan kwam niet bij hem op. Hij meende den oorsprong van de godsdienst der Romeinen eenvoudig in drie dingen te moeten zoeken; - in de kunstgewrochten namelijk der dichters, in de spitsvondigheden der wijsgeeren, en in de voorschriften der oudste staatsmannen. Maar die dichterlijke verhalen waren een samenweefsel van ongerijmde sprookjes en verdienden geen geloof. De navorschingen der wijsgeeren waren overbodig, en werkten bovendien nadeelig op de volksmenigte. Alleen de voorschriften der oude staatsmannen hadden dus in *zijn* oog waarde. En waarom? Omdat het algemeene welzijn hun hoogste doel was geweest. Dáárom hadden zij een bepaalde godsdienst ingevoerd. En dáárom was ieder burger *in het belang van den staat* verplicht, zich aan al de voorschriften en bepalingen der godsdienst stipt te houden. Ten minste, vormelijk, uitwendig; - overigens stond het ieder volkomen vrij, zijn eigen godsdienstige gevoelens en denkbeelden te hebben. Alleen uit een staatkundig oogpunt verdedigde hij dus de handhaving

der bestaande godsdienst; - hij ontzag zich niet, in de heiligste zaak der menschheid vrijdom tot geveinsdheid en huichelarij te geven. Hij verklaarde openlijk, dat de godsdienst niets anders is dan een *vormelijke*, *zuiver-staatkundige* instelling, een soort van onmisbaar kwaad. Ook een onvolledige godsdienst, zooals de romeinsche staat er een bezat, was goed; - want, zeide hij, het is zeer doelmatig dat in zaken van de godsdienst het volk misleid wordt [1]).

Uit staatkundig belang moest dus iedere godsdienst in stand worden gehouden, al was ze ook noch zoo gebrekkig.

Die meening telde ongetwijfeld de meeste priesters en staatsmannen in die dagen onder haar voorstanders. Dat ze zelfs onder geschiedschrijvers en wijsgeeren niet vreemd was, leert ons het voorbeeld van POLYBIUS. Ook M. TERENTIUS VARRO behoorde tot het getal van dezulken; maar hij behandelde de zaak op een eigenaardige wijze. Hij verdiepte zich in geleerde onderzoekingen van historischen en oudheidkundigen aard. Zulk een onderzoek beloofde vruchten te zullen afwerpen voor de toekomst. Onderscheiden deelen der oude godsvereering waren tot doode vormen ontaard, omdat hun zin en bedoeling in den loop des tijds geheel waren verloren gegaan; - hij mocht dus hopen, wanneer hun oorsprong en het doel hunner instelling in het geheugen werd teruggeroepen, er vernieuwde belangstelling voor te zullen opwekken en ze met een nieuw leven te zullen bezielen. Daarom zien we hem (46 v. C.) zijn *Oudheden* of *antiquitates*, in zestien boeken, schrijven. Hij beproefde 't, in dat geschrift het wezen en den oorsprong der oud-italische eerediensten, die in Rome en zijn omstreken in zwang waren, te ontraadselen; - de over-

1) Expedit falli civitates in religione.

leveringen die daarmeê samenhingen tot één geheel te vereenigen; - den zin der verschillende namen, gebruiken en instellingen te ontcijferen.

Men ziet, hij was op een goeden weg. En 't is waar, reeds enkele pontifices waren hem daarop voorgegaan; maar hun onderzoekingen waren hoogst-oppervlakkig geweest. VARRO behandelde de zaak veel grondiger, ernstiger en veelzijdiger. Daarvan levert ons de getuigenis van Augustinus, dien hevigen ijveraar, het beste bewijs; - ofschoon een christen, laat hij aan VARRO's streven alle recht wedervaren. En bij Cicero, VARRO's tijdgenoot, lezen we: „Varro's geschriften hebben gemaakt, dat de Romeinen, die in hun eigen stad vreemdelingen waren geworden, er zich nu weder te huis gevoelen, zoodat ze in het vervolg den zin der verschillende gebruiken en instellingen wel weder zullen begrijpen." Dit een en ander bewijst zonneklaar, dat VARRO menig duister punt heeft opgehelderd en menige lang-vergeten zaak in het geheugen teruggeroepen.

Onverdeelden lof kunnen we hem echter bij nader beschouwing niet geven. Van de fouten, die we in de geschriften van al de denkers der oude wereld aantreffen, kan ook-hij niet worden vrijgepleit. Ook-hij heeft dikwerf zijn stellingen op valsche woordafleidingen gebouwd, de ongerijmdste gissingen gewaagd, de zonderlingste verklaringen gegeven. Daarbij weten we niet recht, of hij vooraf al de noch-aanwezige bronnen wel geraadpleegd heeft. Dit alles neemt echter niet weg, dat zijn geschrift hoogen lof verdient; - en het is zeer te bejammeren, dat ons slechts enkele fragmenten bewaard zijn gebleven. Ook de bescheidenheid van den schrijver verdient hoogen lof. Hij wenschte - het zijn VARRO's eigen woorden - den wijsgeer Xenophanes van Kolophon na te

volgen; - hij gaf hier niets dan zijn eigene individueele meeningen, en koesterde volstrekt de dwaze inbeelding niet, onfeilbare waarheden te zullen verkondigen. Zúlk een bescheidenheid zou de kritiek bijna ontwapenen.

Maar het doel, dat VARRO met het schrijven van dit boek zich voorstelde, werd niet bereikt. De instellingen van het voorgeslacht in haar oorsprong en eigenaardigheid volkomen te doen begrijpen; - het lang-verstorvene volkomen te doen herleven; - ook een VARRO was het onmogelijk. Daarvoor was hij-zelf in de oudheid niet genoeg te huis, en de tijdgeest van al die oudheidkundige nasporingen reeds veel te afkeerig. Bovendien was VARRO een veel te groot voorstander van zinnebeeldige verklaringen. Zoo was b. v. Jupiter in zijn oog niets anders dan een persoonsverbeelding van den wolkenhemel, Juno van de aarde, Minerva van de ideeën. Voor zijn helder oordeel pleit overigens zijne uitspraak, dat de invoering van godenbeelden sints Tarquinius Priscus een verderfelijken invloed op de godsdienst had uitgeoefend. De woorden zijn ons door Augustinus bewaard gebleven. Als het tegendeel had blijven voortduren - lezen we dáár - zou men de goden veel heiliger geëerbiedigd hebben; - de eerste vervaardiger van godenbeelden heeft aan de volken de godsvrucht ontnomen en hen tot dwaling verleid." Ten bewijze daarvan beroept hij zich op het „treffende voorbeeld der joodsche natie."

Na VARRO zijn er onderscheiden mannen opgestaan, die zijne voetstappen hebben gedrukt en door oudheidkundige onderzoekingen de godsdienst der vaderen poogden te doen herleven.

Een geheel anderen weg, dien van het wijsgeerig onderzoek, bewandelden LUCRETIUS en CICERO.

De eerste was een aanhanger der epikureïsche wijsbegeerte. Zijn doel was het, de wereld van haar bijgeloovige vrees voor de goden te bevrijden en tot het bewustzijn van haar eigen kracht, van haar heerschappij over het noodlot te brengen. Hij liet geen enkele gelegenheid voorbijgaan, die hem aanleiding gaf om met de ongerijmdheid der heerschende godsdienstbegrippen en de dwaze voorstellingen der dichters den spot te drijven. Hij trachtte het bijgeloof uit te roeijen door aan te toonen, dat zijn eenige bron in 's menschen onbekendheid met de natuur was te zoeken. Het bestaan van goden erkende hij; - maar, liet hij er op volgen, het zijn zalige wezens, die een eeuwige rust genieten en zich om de wereld niet bekommeren. De ware vroomheid bestaat volgens hem dáárin, dat men de zielrust en onverstoorbare kalmte van den wijze weet te bewaren. Men ziet uit dit alles, dat LUCRETIUS evenals Griekenlands wijsgeeren wel wist af te breken, maar voor het oude niets nieuws in de plaats te geven.

CICERO stelde zich ten doel, door zijn geschriften de Romeinen bekend te maken met de onderzoekingen der grieksche wijsgeeren ook op godsdienstig gebied. Hij schreef onderscheiden boeken, die op dit laatste onderwerp betrekking hebben. Daaronder behoort in de allereerste plaats zijn geschrift *over het wezen der goden* (*de natura deorum*) genoemd te worden, dat onvoltooid is gebleven en verminkt tot ons gekomen. Hij poogt daarin den Romeinen juister en verhevener denkbeelden van de goden en hun betrekking tot ons menschen te geven. Met dat doel gaat hij de verschillende stellingen, die de voornaamste wijsgeerige scholen van Griekenland over dit punt hadden uitgesproken, achtereenvolgens na en laat eenige personen, die hij sprekend invoert, daarover onderling redetwisten. Hij-zelf toont zich ook in *dit* geschrift een aan-

hanger der oude Akademie. De twijfelzucht der Neoplatonici is hem vreemd; - het vraagstuk omtrent het bestaan en het wezen der Godheid beantwoordt hij hier in den geest van Sokrates en Plato, omdat hij van 's menschen behoefte aan godsvereering diep was doordrongen. Maar tòch kon hij nooit met dat boek zijn doel bereiken. Daartoe waren de begrippen te zwevend en onbepaald; - daartoe was de bewijsvoering niet sluitend genoeg. De leemten en gebreken van het bestaande waren er veel te veel in blootgelegd, en de bezwaren veel te onbevredigend opgelost. Het ging er mede als met zijn geschrift over de divinatio (*de divinatione*); - in plaats van de twijfelzucht te verstikken, deed het haar met dubbele kracht ontwaken.

Zóó zien we de romeinsche godsdienst meer en meer ten val neigen, en geen redding daagt. Troosteloos en rampzalig was het tijdsgewricht, waarop Rome's republiek te gronde ging.

VIERDE TIJDPERK.

VAN HET BEGIN DER ALLEENHEERSCHAPPIJ VAN AUGUSTUS TOT AAN DE GEHEELE VERNIETIGING DER ROMEINSCHE GODSDIENSTLEER DOOR HET CHRISTENDOM (30 v. C.-388 n. C.).

HET TIJDPERK VAN STEEDS-TOENEMEND VERVAL.

Naauw had de keizer Augustus bij Actium de zegepraal behaald en na de verovering van Alexandrië de opperheerschappij over geheel het romeinsche rijk bemachtigd, of hij poogde aan de grenzelooze verwarring, die in alles heerschte, paal en perk te stellen. Hij poogde dat te doen, ook op het gebied der godsdienst en godsvereering. En geen wonder. Augustus was een man van een bezadigd, ernstig, vroom karakter; - zijn godsdienstzin grensde aan bijgeloovigheid. Zoo hechtte hij b. v. waarde aan voorteekenen, hoe dwaas ze ook soms wezen mochten. Droomen, kometen, den stand der sterren, stormwinden, bliksemstralen, een kring om de zon en andere luchtverschijnsels beschouwde hij als boden der Godheid. Geen ding zoo nietig en onbeduidend, of het had voor hem beteekenis. Te midden van zijn geluk was hij bevreesd voor de afgunst der onsterfelijken. Door een droom gewaar-

schuwd, verootmoedigde hij zich voor hen. En hoe? Door jaarlijks op een bepaalden dag de volksmenigte om een aalmoes te vragen, de hand naar ieder uitstrekkende om een as te ontfangen. Zóó wilde hij 't den goden toonen, dat hij ondersteuning, en geen benijding voor zich-zelf wenschelijk achtte.

Reeds-dáárom moest de verregaande ongodsdienstigheid en ongeloovigheid die te Rome, ja alom in zijn rijk heerschten, hem tegen de borst stuiten. Reeds-dáárom moest hij het beproeven, aan dien toestand een einde te maken.

Daar kwam noch iets bij. Reeds terstond na het einde van den burgeroorlog had zijn boezemvriend Maccenas hem den raad gegeven dat, als hij ongestoord en gelukkig regeeren wilde, het in de allereerste plaats zijn streven moest zijn, de oude godsdienst van den staat te doen eerbiedigen en in stand te houden, het binnendringen van vreemde ceremoniën en vreemde eerediensten tegen te gaan. Ten minste, een grieksch geschiedschrijver [1]) deelt ons dat mede, en we mogen het veilig aannemen. We weten immers, hoe al de beroemde staatsmannen, historieschrijvers en wijsgeeren van die dagen er zóó over dachten. De waarde der godsdienst *in haar-zelf* kenden ze niet; - alleen inzoover ze een onmisbaar vereischte was voor den bloei van den staat, stelden ze haar op prijs.

De raad van Maecenas werd door den keizer niet in den wind geslagen. Menige instelling van het voorgeslacht, die langsamerhand in onbruik was geraakt, werd ten gevolge daarvan door Augustus vernieuwd. Hij voerde b. v. het augurium voor den bloei van den staat weder in, het feest van Pan, de eeuwspelen, de viering van feesten ter eere der be-

---

1) *Dio Cass.* LII, 36. We behoeven daarom noch volstrekt niet aan te nemen, dat de dáár-meêgedeelde redevoering woordelijk *zóó* door Maecenas is uitgesproken.

schermgoden (Lares) van den staat in het snijpunt waar twee straten elkaêr kruisten, en de bekransing hunner standbeelden in de lente en in den herfst. Hij bouwde - gedeeltelijk zelf, en gedeeltelijk op naam zijner gunstelingen - een menigte tempels, herstelde alle heiligdommen die door ouderdom bouwvallig of door brand verwoest waren [1]), deed aan alle godentempels rijke geschenken, en besteedde daaraan onnoemelijke schatten. Hadden vroeger hij-zelf, Caesar en andere veldheeren uit menigen tempel het heilige vaatwerk en den tempelschat weggeroofd, hij rekende het zijn plicht, in de dagen van rust en vrede weêr goed te maken wat zij, door den nood gedrongen, hadden misdreven. Hij verhoogde het getal, het aanzien en de inkomsten der priesters, bepaaldelijk van de vestaalsche maagden. Hij benoemde - voor het eerst sints zes en zeventig jaren - weder een flamen Dialis; want hij zag zeer goed in, dat het volk, nu het zijn belangstelling in de staatszaken geheel had verloren, aan iets nieuws behoefte had, en dat alleen door haar pracht en luister de godsdienst het kon boeijen, nu zijn oude eenvoudigheid spoorloos verdwenen was. Hij eerbiedigde zooveel mogelijk de oude voorschriften van het geestelijk recht; - en zelfs bij de invoering van volstrekt-noodzakelijke veranderingen - b. v. bij de verdeeling der stad in regiones - zien we hem zoo naauw mogelijk aan het oude zich aansluiten.

Daarbij was hij onvermoeid-werkzaam om de voorvaderlijke godsvereering rein te houden van alle vreemde bestanddeelen. Hij duldde niet, dat binnen Rome's muren en duizend schreden daarbuiten de gallische Druiden-dienst of de egyptische Isis- of Osiris-dienst werden uitgeoefend. Hij dacht wat een-

1) Liv. IV, 20.

maal de senaat had gedacht: het zien van vreemde eerediensten ondermijnt de gehechtheid aan de voorvaderlijke godsvereering, geeft aanleiding tot het invoeren van van allerlei nieuwigheden, en is een bron van onrust en partijschap. Daarom moesten alle vreemde bestanddeelen worden buitengesloten. Dat dit geen gemakkelijke taak was, is licht te begrijpen. Het getal menschen, die uit alle provincien en landstreken naar Rome samenstroomden, werd gedurig-grooter. Maar de staatkundige wijsheid van Augustus ging den invloed daarvan tegen. Dionysius hooren we op de romeinsche godsdienstleer van *zijne* dagen noch een lofrede houden; - een bewijs, dat ze, inweêrwil der opneming van een menigte vreemde bestanddeelen, noch-steeds haar eigenaardig karakter behouden had. Voor een groot deel was dat het werk van Augustus, en dáárom wordt hij door zijn tijdgenooten zoo hemelhoog geprezen. Men zie slechts, hoeveel oden van Horatius lofredenen op den keizer behelzen omdat hij de voorvaderlijke godsdienst in haar eer heeft hersteld. Dáárom was *hij*, dáárom was ook de geloovige Virgilius aan het hof zóó gezien. Den dartelen, ongeloovigen Ovidius daarentegen zien we naar Tomi verbannen.

Zóó kwam langsamerhand de oude godenwereld te Rome weder in eere. En hoe meer Augustus in de achting zijner onderdanen rees, hoe dieper men ook de goden van het kapitool weêr begon te eerbiedigen, bepaaldelijk Jupiter, als wiens plaatsvervanger op aarde men Augustus beschouwde [1]). In dien stand van zaken kon het niets anders of een man als Dionysius van Halicarnassus die een buitenlander, een Griek was, moest van den toestand der romeinsche godsdienst zich een gunstig denkbeeld vormen. Het heerlijk tafereel dat hij

1) Ovid. Metam. XV, 858 Seqq.; - Fasti II, 131; - Horat. Od. I, 12, 49, en de uitleggers d. t. p.

er ons in zijn *Oudheden* van ophangt, ofschoon voor een gedeelte misschien aan Varro ontleend, heeft dááraan zijn oorsprong te danken.

Het was juist onder de regering van Augustus, dat de dichtkunst te Rome haar hoogsten bloei bereikte, en bouw- en beeldhouwkunst met haar dongen naar den prijs. En juist in die dagen zien wij ze allen dienstbaar maken aan de opluistering der godsdienst, zien wij ze allen samenwerken om aan de godsvereering ongekenden glans bij te zetten. Was dit op zich-zelf goed en nuttig, het had ook zijn schaduwzijde. Die kunstenaars vormden zich alleen naar Griekenlands kunstsmaak en volgden alleen-grieksche modellen. Het noodzakelijk uitvloeisel daarvan was, dat de godsdiensten der beide landen nu geheel ineensmolten. Men wist niet langer Griekenlands en Rome's goden van elkaêr te onderscheiden; - al de zinnebeelden, eigenschappen en mythen die op de eersten betrekking hadden, ging men op de laatsten overbrengen. Al nemen we ook aan, dat de volksmenigte de godsdienstige voorstellingen der vaderen noch min of meer bleef behouden, de beschaafden en geletterden deden dat ongetwijfeld niet meer. De vreemdsoortigste bestanddeelen zien we hen uit Griekenlands godsvereering onbewust overnemen en met de romeinsche tot één geheel vereenigen. Onbewust brengen ze Griekenlands godenwereld naar Rome over.

Inmiddels werkte men de verbreiding der romeinsche godsdienstleer in de hand door het stichten van militaire volkplantingen en het leggen van romeinsche bezetting op de grenzen en in de provinciën. Bepaaldelijk geschiedde dat in Germanië, Gallië, Hispanië en Afrika, zooals noch heden ten dage een menigte opschriften bewijzen.

Men zou echter verkeerd doen, als men meende dat aan het ongeloof nu eensklaps paal en perk was gesteld. Verschillende voorbeelden bewijzen het tegendeel. Zoo was Augustus eens bij een krijgsman ten eten. Hij vroeg hem, of het waar was, dat de man, die in zekere stad aan het gouden standbeeld eener godin het eerst de hand had geslagen, door den gloed verblind, dood was neêrgevallen. „Die man ben ik zelf - klonk het spottende antwoord - en gij eet nu uit den voet eener godin." Zoo verhaalt Livius ons van een jongeling, die aan een consul bedenkingen maakte omtrent de juistheid van een waargenomen voorteeken (auspicium), en laat er op volgen, „dat die jongeling geboren was in de dagen toen men de goden noch niet verachtte." Daardoor geeft hij duidelijk te kennen, dat hij *zijn* tijd beschouwde als een tijd waarin de godsdienst werd veracht en bespot. Zoo zegt hij op een andere plaats: „ik weet zeer goed, hoe men tegenwoordig algemeen gelooft dat de goden geen voorteekenen geven; en van daar voorzeker, dat men volstrekt geen voorteekenen openlijk meer bekend-maakt of in de annalen der stad opteekent." Zoo hooren we Dionysius klagen, dat in *zijn* tijd de auspiciën geheel hadden opgehouden, en van hun vroegere heiligheid schijn noch schaduw was overgebleven. „In het algemeen - laat hij er op volgen - heerscht in mijne dagen te Rome een verregaande minachting voor alles wat godsdienst heet."

De opvolgers van Augustus volgden met betrekking tot de voorvaderlijke godsdienst *zijne* staatkunde. Geen middelen lieten ze onbeproefd, om die godsdienst in stand te houden. Door strenge decreten, vervolgingen en banvonnissen trachtten zij de aanhangers van vreemde eerediensten, die gedurig het hoofd weêr opstaken, uit te roeijen. Ze gingen daarbij

van den heerschenden stelregel uit, dat een eenmaal-bestaande godsdienst moet worden gehandhaafd en in eere gehouden, al kweekt ze ook noch zooveel bijgeloof; want dat er geen beter middel is om de volksmenigte in bedwang te houden [1]. Overigens bouwden ze prachtige tempels, die zij met de heerlijkste standbeelden en kunstgewrochten versierden, om daardoor der volksmenigte eerbied voor de goden in te boezemen.

Maar diezelfde keizers gaven zich aan de schromelijkste losbandigheden over; - hun leven bewees dat ze zich om de goden in den hemel volstrekt niet bekommerden; - ze waren toonbeelden van zedeloosheid. Daarbij ontzagen velen hunner zich niet, op hun reizen en tochten in de provincies vreemde goden te aanbidden. Zoo vereerden Germanicus en Agrippina egyptische godheden. Vespasianus eveneens. Nero verachtte alle mogelijke goden, behalve de tyrische Astarte. Marcus Aurelius liet de priesters van alle vreemde volken opontbieden, om den bijstand der goden af te smeeken tegen de Marcomannen, die een inval in het rijk hadden gedaan. Commodus liet zich in de mysteriën van de Isis der Egyptenaren en den Mithras der Persen inwijden. Severus vereerde vooral den Serapis, Caracalla de Isis der Egyptenaren. Op een geheel-eigenaardige wijze ging Heliogabalus te werk (218—222). Hij poogde namelijk de schandelijke eeredienst van den syrischen Baal of zonnegod, die te Emesa gevierd werd, in al de deelen van zijn gebied tot staatsgodsdienst te verheffen. Met dat doel bracht hij die eeredienst naar Rome over, en verhief de priesters die dááraan verbonden waren, tot bestuurders dier algemeene godsdienst. Ge-

1 Verg. Curtius Rufus, die hoogst-waarschijnlijk in die dagen leefde.

lukkig werd hij vroegtijdig door den dood in zijne onzinnige pogingen gestuit.

We behoeven echter niet te zeggen, dat zulke dingen krachtig medewerkten om de voorvaderlijke godsdienst meer en meer in minachting te brengen. Daar kwam noch iets anders bij. In allerlei bijgeloovigheden, tooverijen, waarzeggerijen en droomuitleggingen stelde men blind vertrouwen. Bovendien zag men allerlei onwaardige keizers met hun bloedverwanten en gunstelingen, dikwerf reeds bij hun leven, tot den rang van goden verheffen. Ook-dàt kon niet anders dan den eerbied voor de godsdienst ondermijnen. Wie eenmaal aan een man als Caligula offers gebracht had, voor dien hadden het offeren en de godsvereering hun waarde verloren. Nu men aan keizers, die niet eens den eernaam van *mensch* verdienden te dragen, den *goden*rang zag toekennen, ging men van zelf ook de goden van het voorgeslacht minachten. Het een was een noodzakelijk uitvloeisel van het ander. Zag men door zijn *tijdgenooten* zulke onwaardige personen vergoden, dan lag het denkbeeld voor de hand, dat de *vaderen* eveneens hadden gedaan; - met andere woorden, dat de voorvaderlijke goden even onverdiend tot hun hoogen rang verheven waren.

Het kon niet anders, of in zulk een stand van zaken moest de voorvaderlijke godsdienst te Rome met snelle schreden haar ondergang te gemoet gaan. Alleen omdat de keizers het zóó wilden, omdat de staat er voor waakte, bleef ze haar aanzijn noch eenigen tijd voortslepen. Maar invloed op het leven oefende zij niet langer uit. De godsdienstige toestand der Romeinen was hoogst-beklagenswaardig; - er heerschte volslagen ongeloof, en tegelijk verregaande bijgeloovigheid. Een menigte plaatsen uit schrijvers, die in dit laatste tijdperk ge-

leefd hebben, bewijzen het zonneklaar. De belangrijkste van die plaatsen willen we aan onze lezers meêdeelen.

Zoo bezitten we b. v. van SENECA's geschrift tegen het bijgeloof een fragment, waarin hij het volgende zegt: „Ik ben onlangs op het kapitool geweest, maar ik schaam mij over al de dwaasheden die men er openlijk ziet ten toon gesteld, en al de bespottelijkheden die de dweepzucht zich-zelf als heilig plichtwerk schijnt te hebben voorgeschreven. Hier ziet men iemand, die de andere goden aan de voeten van Jupiter zet; - ginds iemand die aan Juno geregeld den loop der uren komt aanzeggen. De een stelt zich aan als een lictor; een ander zwaait met zijn handen alsof hij aan het zalven was. Sommige vrouwen zag ik druk bezig om Minerva en Juno het haar op te maken; - terwijl ze op een grooten afstand van den tempel, en dus ook van de beeldtenis der godinnen, bleven stilstaan, bootsten ze de bewegingen van een kapper voortreffelijk na. Andere vrouwen hielden haar den spiegel voor. Hier zag ik iemand de goden uitnoodigen om de behandeling zijner zaak bij te wonen, ginds een ander hun de processtukken voorleggen en het beloop zijner geheele rechtszaak meêdeelen. Een ouden afgedankten pantomimist ziet men iederen dag op het kapitool zijn kunsten vertoonen, alsof de goden behagen schepten in zijn talent, waar de menschen reeds meer dan genoeg van hebben. Er is bijna geen ambacht te bedenken, dat daarboven niet ter eere van de een of andere godheid wordt uitgeoefend." We vragen het u, is dat geen bijgeloovigheid die aan onzinnigheid grenst? En kan het ons bevreemden, dat een man als Seneca, die wijsgeerig-ontwikkeld was, over die godsdienstige voorstellingen der volksmenigte op een toon van diepe minachting spreekt? Immers neen. Veel-meer moet ons bevreemden wat hij op die

openhartige bekentenis volgen laat: „dat de voorschriften dier godsdienst tòch door den wijze geëerbiedigd moeten worden, natuurlijk niet als de wil der goden, maar als een instelling van menschen die door haar eeuwenoud bestaan gewettigd is." Voor iederen beschaafden en ontwikkelden mensch die waarachtigen godsdienstzin bezat, moet het toch een pijnlijk gevoel zijn geweest, in de hoogste en heiligste zaak der menschheid gedurig de rol van huichelaar te spelen.

Op een even verachtelijken toon als Seneca spreekt PLINIUS de oude over de godsdienstige voorstellingen der volksmenigte. Hij was, gelijk men weet, een aanhanger van de pantheïstische wijsbegeerte der Stoïcijnen. Dat men gewoon is zich de Godheid in een bepaalden vorm te denken, is volgens hem een fout van de menschen. En een noch veel-grooter ongerijmdheid is het, dat men begonnen is aan meer dan ééne godheid te gelooven, ja zelfs van de deugden en gebreken der menschen goden gemaakt heeft, een Pudicitia (de Schaamte), een Concordia (de Eendracht), een Mens (de Geest), een Spes (de Hoop), een Honor (de Eer), een Clementia (de Zachtmoedigheid), een Fides (de Trouw). Gedachtig aan zijn beperktheid, heeft de zwakke sterveling het ééne oneindige in allerlei deelen gesplitst, opdat ieder dàtgene zou kunnen vereeren, waaraan hij de meeste behoefte heeft. Ja, men is zoo dwaas en kinderachtig om te gelooven dat de goden met elkaêr trouwen, - dat sommigen grijsaards, anderen jongelingen blijven, - dat de een zwart is, een tweede gevleugeld, een derde hinkend, en een vierde uit een ei gekropen. Er is echter één ding, dat alle schaamteloosheid te boven gaat. Het is, dat men hen van overspel, haat en vijandschap durft beschuldigen; - het is de beweering, dat ook de diefstal en andere ondeugden door bepaalde goden worden beschermd.

Te meenen, dat de hooge goden zich bekommeren om de dingen der menschen is hoogst-belachelijk, en het is noch altijd te betwijfelen, of het niet beter zou zijn de goden volstrekt-niet te vereeren, dan het op zulk een schandelijke en onteerende wijze te doen." Eveneens noemt hij het geloof aan onsterfelijkheid der ziel een groote dwaasheid. Zijn geschriften bewijzen, dat tusschen verwerping van alle bijgeloovigheden en volslagen ongeloof slechts ééne schrede is. Geen wonder, dat het gemoed van alle meer-ontwikkelden in die dagen hevig geslingerd werd. De keuze tusschen geloof en twijfelzucht, tusschen de godsdienstige voorstellingen van het volk en de meeningen van bepaalde wijsgeerige scholen of de begrippen van het zoogenaamde gezond verstand was niet altijd even gemakkelijk. Het voorbeeld van TACITUS bewijst dat; en niemand zal toch ontkennen, dat TACITUS zijn leven gewijd had aan het zoeken van waarheid. Zijn geschriften leveren, wanneer men ze uit dát oogpunt leest, rijke stof tot leering op.

Over het algemeen bleef te Rome volslagen ongeloof heerschen, en alleen de macht der keizers hield de oude godsvereering vormelijk noch in stand. Maar het was ook alleen vormelijk. JUVENALIS (die omstreeks 100 n. C. leefde) verklaart, dat in zijne dagen zelfs geen kind meer geloofde aan het voortleven van de schimmen der afgestorvenen, aan het onderaardsche rijk van Pluto, en dergelijke dingen. PETRONIUS (omstreeks 200) klaagt bitter over het verval der voorvaderlijke godsdienst. FIRMICUS MATERNUS (omstreeks 333) zegt, dat in *zijn* tijd de menschen allen twijfelden aan het bestaan der goden. En SERVIUS (omstreeks 375) merkt in een kantteekening op Virgilius aan, dat in zijne dagen het ongeloof onder armen en rijken, geleerden en ongeleerden ten

top was gestegen. De uitspraak van PLUTARCHUS (gestorven in 120 n. C.) in het leven van Marcellus is hiermede volstrekt niet in strijd. Nadat hij dáár een proeve had meêgedeeld van de kleingeestige angstvalligheid waarmêe de Romeinen aan hun godsdienstige gebruiken en instellingen zich hielden, besluit hij met de volgende opmerking: „Maar inweêrwil dier kleingeestigheid hebben de Romeinen zich toch van bijgeloovigheden weten vrij te houden, omdat ze van de oude gewoonten en gebruiken nooit afwijken." Hij doelt daar natuurlijk alleen op de uitwendige godsvereering, die uit doode vormen bestond; van het innerlijke, waarachtig-geestelijk geloof is op de aangehaalde plaats volstrekt geen sprake. Overigens mogen we veilig aannemen, dat in dit tijdperk van ongeloof en zedeloosheid ook te Rome de stelregel gevolgd werd: wij brooze menschen mogen aan de dingen ons wel schuldig maken, die van de hooge goden ons worden verhaald [1]).

En de kunst? Ze verlaagt zich in dit tijdperk tot een slavin der ontaarde keizers, en maakt haar talenten dienstbaar aan de verbreiding van wellust en onzedelijkheid. Weelderige en onkuische voorstellingen uit de grieksche fabelleer kiest ze zich bij voorkeur ter behandeling, om ze op het tooneel, op het doek of in marmer aan de volksmenigte weder te geven. Ook van háár is geen redding te wachten. Haar bloeitijd is voorbij, en in plaats van de natie te verheffen boven het stof der aarde, helpt zij de laatste vonken van hooger geestesleven onder de Romeinen uitdooven.

En ook de macht der keizers, het eenige middel waardoor

---

1) Zie epigr. XI, 44 van Martialis, die omstreeks 100 n. C. leefde.

de oude godsdienst tot heden toe voor een wissen val behoed was, begon langsamerhand te verminderen. De zon van Rome's staatkundige grootheid begon meer en meer te tanen. Om het rijk uit zijn vervallen toestand op te beuren, bleef geen ander middel over, dan de godsdienst die sints den aanvang van dit tijdperk zich in al zijn deelen verbreid en alom de oude godsdienstbegrippen ondermijnd had, tot godsdienst van den staat te verheffen. Zij-alleen was in staat, aan de heerschende twijfelzucht een einde te maken en daardoor den staat nieuwe veêrkracht te schenken.

Die godsdienst was het christendom.

Door wien en wanneer de eerste zaden van het christendom naar Rome zijn overgebracht, is niet naauwkeurig bekend. Waarschijnlijk door jodenchristenen. Want we weten, hoe de christenen in den beginne algemeen voor een joodsche secte werden gehouden. En Joden woonden er, gelijk bekend is, reeds-vroeger in Rome. Ze deden dat reeds ten tijde van Caesar, die hen met hooge staatkundige voorrechten begunstigde omdat Pompejus hun vijand was geweest. Philo verhaalt zelfs, dat de Joden in Rome een afzonderlijke wijk bewoonden aan de overzijde van den Tiber. Terwijl nu menschen uit alle provincies en oorden van het onmetelijke rijk naar Rome samenstroomden om dáár handel te drijven, kan het ons niet bevreemden dat ook *jodenchristenen* er zich heen begaven. En we moeten aannemen, dat dit reeds vóór 53 n. C. is geschied. Een bericht van Suetonius dwingt ons daartoe. Hij verhaalt namelijk, dat de keizer Claudius in dat jaar menschen uit Rome verbannen heeft, „omdat ze op aanstoken van Chrestus" — zoo staat er, in plaats van Christus — „gedurig oneenigheid verwekten." Daarmede kunnen

geene anderen bedoeld worden dan de jodenchristenen. En hun misdaad zal wel niets anders geweest zijn, dan dat de Joden, hun vroegere geloofsgenooten gedurig twist met hen zochten, en de heidenen, door hen tot afzweering van hun voorvaderlijk geloof gebracht werden. Trouwens, deze laatsten waren bij den rampzaligen toestand van godsdienst en zedelijkheid te Rome, en bij de dwaze en lastige ceremoniëndienst waaraan men er gebonden was, daartoe gemakkelijk te bewegen. De brandstof lag opgehoopt; - één vonk was slechts noodig om haar in laaije vlam te doen ontbranden.

Inmiddels waren het buiten twijfel alleen de *zendelingen* der jodenchristenen, die door den keizer gedwongen werden om de stad te verlaten; - de bekeerde heidenen liet men met vrede. En spoedig - misschien wel reeds onmiddellijk na den dood van Claudius, in 54 v. C. - werd ook aan die jodenchristenen de terugkeer naar Rome wederom vergund. Ten minste, in het jaar 57 heeft Paulus uit Korinthe zijn bekenden brief aan de gemeente te Rome geschreven, die toèn reeds grootendeels uit heidenchristenen bestond. En toen hij later (in 61) zelf genoodzaakt was als gevangene twee jaar in Rome te blijven, vond hij er „broederen," en „ontfing allen die tot hem kwamen, predikende het koningrijk Gods, en leerende van den heere Jezus." Hij deed het „onverhinderd."

Maar naauwelijks had hij de stad weder verlaten, of de eerste vervolging der christenen brak uit (64). Ze werd begonnen, gelijk bekend is, door Nero. Hij zocht daardoor de verdenking van medeplichtigheid aan den geweldigen brand, dien hij zelf had aangestoken en waardoor een groot deel van Rome in de asch was gelegd, van zich af te wenden. De christenen moeten dus toen-reeds een voorwerp van den volkshaat geweest zijn; - en te Rome ongetwijfeld om de-

zelfde redenen als in de provincies [1]). Uit den aard der zaak kon de schuld van zulk een vreeselijke ramp, als die brand voor Rome was, op niemand met meer schijn van recht geschoven worden dan op de verachters der voorvaderlijke goden. In zulke rampen meende men een bewijs te zien van den toorn dier goden over de steeds-toenemende veronachtzaming van hun personen en eerediensten. Van dáár die bittere onverdraagzaamheid, waarmeê de Romeinen toen en later de christenen hebben bestreden, en waaraan ze zich vroeger nooit hadden schuldig gemaakt.

Maar de christengemeente werd door Nero's vervolging niet uitgeroeid. Waarschijnlijk werden er alleen hare voorgangers door getroffen. Reeds in weinige jaren schijnt ze zich van dien slag weder hersteld te hebben. Ten minste, Nero rekende het weldra noodig een tweede vervolging te beginnen, waarvan misschien ook Petrus en Paulus de slachtoffers zijn geworden. Sints Domitianus (in 81) werd het aanhangen van het christendom gelijkgesteld met majesteitsschennis. Brachten verspieders het uit, dan werd men òf ter dood veroordeeld, òf van al zijn bezittingen beroofd en naar een afgelegen eiland verbannen. Zóó ging het onafgebroken voort. Zelfs goedhartige, zachtmoedige keizers, - een Marcus Aurelius b. v. - meenden de christenen hevig te moeten vervolgen. Ze gingen allen van het oude denkbeeld uit, dat ze in het belang van den staat verplicht waren de voorvaderlijke godsdienst te handhaven. Vooral wanneer zware rampen het volk drukten; - wanneer Rome door besmettelijke ziekten, overstroomingen of aardbevingen geteisterd werd, hadden de christenen veel te lijden. Want die rampen beschouwde men als straffen

---

1) Zie bladz. 168 en 169.

voor de veronachtzaming der oude godsvereering, en van die veronachtzaming meende men in het christendom de hoofdoorzaak te vinden. Daarbij zag men het rijk meer en meer ten val neigen, en gedachtig aan het verleden, waarin Rome's staatkundige grootheid met den bloei der godsdienst zoo naauw had samengehangen, meende men dat ook voor den staat alleen van handhaving der oude godsdienst heil te wachten was. Het christendom had in Rome, waar het door de regeering dubbel bemoeijelijkt werd, een bangen strijd te strijden. En daar kwam noch-iets bij. De aanzienlijken, die de hoflucht inademden of in de scholen der wijsgeeren en door het lezen der oude heidensche schrijvers zich gevormd hadden, zagen met minachting op de nieuwe leer neder, en dreven er in hun gesprekken en geschriften openlijk den spot mede.

Maar alle tegenstand was vruchteloos. Hoe lang en moeitevol de strijd ook wezen mocht, hij werd met het loon der overwinning bekroond. Na drie eeuwen van smaad en verdrukking, van vervolging en ellende behaalde het christendom eindelijk de zegepraal. Konstantijn werd keizer; en nadat hij begonnen was met aan de christenen vrijheid te geven om zich in de steden van zijn rijksgebied, en dus ook in Rome neder te zetten, schonk hij hun in 313 bij een plechtig edict dezelfde rechten, die de heidenen bezaten. Konstantijn ging zelf later openlijk tot de christelijke godsdienst over.

Men meene echter niet, dat daardoor het heidendom nu met één slag werd vernietigd. Het tegendeel is waar. Er bleven altijd een menigte menschen, die aan het oude gehecht waren, wien de grootheid van den voortijd voor den geest bleef zweven, die alleen in het verleden leefden. Al dezulken

bleven met warme liefde aan de godsdienst der vaderen verkleefd. Wil men daarvan een treffend voorbeeld? De eeredienst van Vesta duurde ten tijde van Symmachus, die niet vóór 404 gestorven is, noch in al haar luister voort, en werd door alle voorstanders van het oude noch altijd getrouw gevierd. Symmachus werd, als geleerde en als mensch beide, hooggeschat. En in zijne drieledige betrekking van praefect der stad, augur en pontifex hield hij op het gedrag der priesteressen een streng toezicht, alleen om die eeredienst, zoo mogelijk, haar aanzien te doen behouden. Hoe hoog de godin Vesta noch in die dagen bij de volksmenigte in eere stond, blijkt trouwens genoegzaam uit de groote legaten die men aan de vestaalsche maagden voortdurend bleef vermaken. De tempelschat der godin moet zeer aanzienlijk zijn geweest. De praalvertooning, de schitterende omgeving en luisterrijke stoet der heilige maagden was daarvan het beste bewijs. Konstantijn had dan ook haar voorrechten onaangerand gelaten. Door Julianus werd de heidensche godsvereering in haar geheelen omvang voor een korte poos weder hersteld. Eerst onder Gratianus (375—382) zijn de schatten van al de heidensche tempels, ook van Vesta's heiligdom, ten voordeele van den staat verbeurd-verklaard. Niettemin bleef in Rome de senaat en een groot deel der bevolking aan de voorvaderlijke godsdienst getrouw, en die verbeurdverklaring der geestelijke goederen maakte op de aanhangers van het oude geloof een hoogstsmartelijken indruk. Treffend zijn de bezwaren, die Symmachus daarover den keizer heeft voorgelegd. Ze ademen een geest van dankbare liefde jegens de oude goden, die den staat gedurende zulk een tal van eeuwen, te midden van allerlei lotwisselingen, zoo getrouw beschermd hadden; - men kan ze niet lezen, of men wordt aangedaan. Maar ze vonden bij den

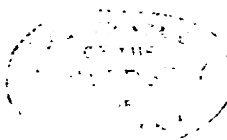
keizer geen gunstig onthaal; en nu de godin van haar tempelschat was beroofd, verviel ook haar eeredienst. In 388 werden de heidensche tempels gesloten, en aan Theodosius (378—395) wordt door de christen-kerkvaders de lof toegezwaaid, dat hij overal de eeredienst der oude goden heeft doen uitroeijen.

Noch één enkele maal flikkerde de bijna-uitgedoofde vlam voor een oogenblik weder op. Het was weinige jaren later (392—394), toen Eugenius als tegenkeizer optrad. De heidenen namelijk leenden hem hun hulp. Maar om hen duurzaam aan zich te verbinden, zag hij zich tot twee dingen genoodzaakt. Hij moest aan de tempels de inkomsten die hun ontnomen waren, teruggeven. En hij was verplicht de heidenen vrijheid te geven, om de altaren hunner oude goden weder te herbouwen; - bepaaldelijk het altaar van Victoria, dat zich aan den ingang van Rome's raadhuis had bevonden, - waar de senatoren, zoo dikwerf ze dáár verzameld waren, plachten te offeren en hun eed af te leggen, - en dat reeds door Konstantijn weggebroken, door Julianus weder hersteld en door Gratianus op nieuw afgebroken was. Maar de volkomen nederlaag van Eugenius, die kort-daarop volgde, sloeg aan de verwachtingen der heidenen voor altijd den bodem in. Want het spreekt van zelf, dat Theodosius nú geen pogingen onbeproefd liet om het heidendom met wortel en tak uit te roeijen, nu het eenmaal getracht had hem van den troon te verdringen. En zijn pogingen werden met den besten uitslag bekroond. Acht en twintig jaar later kon de toenmalige wetgever geen spoor van heidendom meer ontdekken [1]). Ieder eerde en bezocht toen de graven van een tentemaker en een visscher,

1) Verg. Cod. Theod. l. XVI, t. X leg. 22, A. D. 423.

die men drie eeuwen vroeger een schandelijken dood had doen sterven.

Was dus Rome's oude godsdienst nú eindelijk spoorloos verdwenen? Volstrekt niet. We ontdekken van haar invloed noch een menigte sporen in de roomsch-katholieke Kerk. Die Kerk gaat noch-altijd gebukt onder een last van instellingen, ceremoniën en plechtigheden, die in Rome's godsdienst eigenaardig te huis behoorden, en die zij van deze laatste heeft overgenomen om voor de heidenen den overgang gemakkelijk te maken.

EINDE.

DRUKFOUTEN.

Bladz.	29,	reg.	3 v. o.	*staat:*	gesamenlijk,	*lees:*	gezamenlijk
„	32,	„	7 v. b.	„	godendienst,	„	godsdienst
„	48,	„	14 „ „	„	ἤρωσ,	„	ἥρωσ
„	72,	„	4 v. b.	„	verwaring,	„	verwarring
„	85,	„	14 „ „	„	nog,	„	noch
„	98,	„	15 „ „	„	gemeens had	„	gemeen-had
„	139,	„	2 „ „	„	veldtogt,	„	veldtocht
„	160,	„	2 v. o.	„	uitgevers,	„	wetgevers
„	167,	„	1 v. b.	„	voor	„	even-buiten
„	226,	„	3 v. o.	„	Herodorus	„	Hermodorus
„	256,	„	11 v. b.	„	Maccenas	„	Maecenas
„	268,	„	4 „ „	„	heidenen,	„	heidenen

